

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_204889

UNIVERSAL
LIBRARY

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. 82

Accession No 1002

Author B35-11

Little

This book should be returned on or before the date last marked below.

1 - ACC 101

శ్రీరామచంద్రాయ నమః.

శ్రీమహాకవిభవభూతిప్రణీతమ్

ఉత్తరరామచరిత్ర నాటకమ్

వాఘాలనీర రాఘవాచార్యేణ విరచితయం

భవభూతిభావతలస్పర్శినీ సమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా

సహిజమ్ ప్రక్షిప్తం చ.

చెన్న పు ర్వాత్ :

వావిళ్ల. 'రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్'

ఇల్లైతై ప్రకటితం.

1927.

All Rights Reserved.

శ్రీ రామాయనమః.

వాఙ్మూలవీరరాఘవాచార్య కృతభవభూతిభావతలస్ఫుర్నిసమాఖ్యయా

వ్యాఖ్యయాసహితం శ్రీభవభూతి విరచితం

శ్రీ మదుత్తరరామచరిత్ర నాటకమ్.

ఇదం కవిభ్యః పూర్వేభ్యో నమోవాకం ప్రశాస్తృ హే
వందేమహి చ తాం వాణీ మమృతా మాత్మనః కలామ్.

వాగ్మ్యో న ప్రారమ్భః.

పురి భువి మహితాయాం భూమిసారాభిధాయా మధిభృగుమునితీర్థోపాంత
మారబ్ధభేలం, కిమపి నతశరణ్యం మంగళం మంగవల్లజగదధిపతిసంజ్ఞం ద్వంద్వ మా
నందయే న్నః. ౧. జ్ఞానం సర్వపథీనం చేతతద్ధేతుశ్చేద్యమాననః, సచే ద్భక్తవరాధీనస్తం
వినా కం ప్రజామ్యహం? ౨. భూసారపురవాస్తవ్యో వాఙ్మూలవీరరాఘవః, భవభూ
తికృతిం హృద్యాం వాచ్యప్యే కరుణామయాం. ౩. భవభూతేః కవీంద్రస్య క్వ గంభీరో
గిరాం భరః? క్వ మన్వతి రతిస్త్వలస్స సహాయోఽత్ర హయాననః. ౪. చాపల్యమశ్వా
బాల్యం కృతావస్థ్యాం ప్రవర్తకం, తథాపి కృపయా సంత స్తంతన్యంతాంశుభాదృశః.
౫. తత్రభవాత్ భవభూతి ర్నామ కవికంఠీరవః “ఏకశబ్దస్సమ్యక్ జ్ఞాతస్సమ్యక్
ప్రయుక్తః స్వర్గే లోకే కామధుగ్భవతీ”త్యాది శ్రుత్యా పరినిష్ఠిత శబ్దప్రయోగస్య
భర్తృత్వమవగచ్ఛత్ “కావ్యం యః సేదర్శకృత”ఇత్యాదివా కావ్యరూపస్య తస్య ప్రక
ర్షం విభావ్య. ౬. “శైవా చయం సఖిలు తత్ర విచారణీయం పంచాక్షరీజవపరా
వీతరాం తథాపి,చేతో మదియ మతసీ కుసుమావభాసం సైరాననం స్మరతి గోవవభూతి
శోరం,” ఇత్యాదిన్యాయేనాంకురితభగవద్భక్తికతయా. ౭. “సవాగ్నిసర్గో జనతాఘ
ష్టహో యస్మిన్ ప్రతిష్ఠోక మబద్ధవత్సృషి, నామాన్యనంతస్య యశోఽంకితాసి శృణ్వంతి
గాయంతి గృణంతి సంతః,” ఇత్యాదిన్యాయేన. ౮. “ప్రబంధానాం ప్రబంధ్యాణా
మపి కీర్తిప్రతిష్ఠయోః, మూలం విషయభూతస్య సేతు ర్గుణనిరూపణ”మిత్యాది
న్యాయేన భగవద్గుణాన్వివక్ష్యుః,తత్రాపి “యదిక్షుణ్ణం పూర్వైర్విరితిజహతి రామస్యచరిత”
మితి న్యాయేన రామకథాం ప్రతిపిపాదయిషుః దృశ్యస్య శ్రవ్యపేక్షయా “దేవా

సామిద మామనంతి మునయః శాంతం క్రతుం చాత్మసః" మిత్యుక్తిసీత్యా సాట్వా
 శ్రయత్వ ప్రయుక్తప్రాధాన్యాత్, ప్రకరణాదీనాం యథాయం రసవస్తునాయకావ
 క్షేత్రావకర్తాత్, తత్ప్రకర్త్యాత్ప్రకర్షవన్నాటకం చికిత్సుః పూర్వచరితస్య మహావీరచరితేన
 వర్ణితత్వా దుత్తరం వర్ణయతు మభిసంధాయ పూర్వరంగప్రధానాంగభూతాం సాందీ
 మాహ-ఇదం కవిభ్యశ్చి. ఇదం, కవిభ్య, ఇతివదన్వయం. ఆలో ద్వాదశపదత్వ సిద్ధ్యా
 స సాందీపదసంయమభంగః. ఇదమితి చోద్దేశ్యసమర్పకం ద్వితీయాంతం విశేష్యవాచకం.
 సమోవాకమితి చ విధేయసమర్పకం విశేష్యవాచకం; తథాచ ఇదం ప్రాకిష్ఠితగ్రంథా
 దా చిక్ష్ణితత్వేన బుద్ధిభం మంగళం పూర్వేభ్యః కవిభ్యః సమోవాకం ప్రశాస్తమే.
 పూర్వకాలప్రసిద్ధప్రాచీనసాదికవివయకనమఉక్తిం సిద్ధిశామః ఇచ్ఛామశ్చి వా.
 'ప్రశాసనం తు సిద్ధే' ఇతి భావః. 'ఆజశ్యసు ఇచ్ఛాయామి'తి ధాతో రాజ్ పూర్వ
 కత్వం ప్రాయికమిత్యుక్తిః ప్రపూర్వకత్వేనైచ్ఛార్థకత్వం "నమఉక్తిర్న మోవాక" ఇతి
 భావః; ఏవే రాభావే ఘనా నుత్వం, ఏతన్నంగళోద్దేశ్యకపూర్వవివయకనమఉక్తిత్వ
 విధేయకభావనకశబ్దప్రయోగవసహా చి, ఏతన్నంగళోద్దేశ్యక పూర్వకవివయ
 క సమోవాకత్వ విధేయకైచ్ఛవాసహా మితి వా బోధః, స సమోవాకమితివదైకదే
 నమశ్శబ్దాపేక్షయా కవిభ్య ఇతి చతుర్థి. నమస్సస్వప్రత్యాద్యనుశాసనాన్: ఆశ్ర
 చాందీప్రభృతిప్ర స్తిరూప చరమాంగమ్యంతస్య తర్వస్య బుద్ధిభత్వేనైవ ప్రత్యాసతి
 న్యాయాన్న మోవాకమితి విధేయానుసారాచ్చ మంగళస్యైవేదమితి దివత్. ఇదమితి చ
 సామాన్యే నపుంసకం. సమోవాకమితి తు పుల్లంగమేవ; తథాచ తుక్తిం రూతం శానా

స ఆశ్ర కేచిత్. "కవిభ్య ఇత్యత్ర సామాన్యక్రియా యోగేన 'భాజీ
 సమాలో రఘవే విస్యప్తః' ఇత్యాదావచ 'క్రియాయమభిప్రేలి స సంప్రదానమ్'
 ఇతి చతుర్థి, ఆకర్షక ధాతుయోగే చతుర్థి తదర్థః ఇతి నిష్కర్షః; యత్తు. కేచిత్
 'సమోవాక' మితి వృత్త్యేకదేశనమ శబ్దాపేక్షయా 'నమస్సస్వప్రీ' త్యాదినా
 చతుర్థిముఖ్యైః తదేకదేశాన్వయోద్దేశేన. 'జవాత్సార్థావృత్తి' రితి సత్తే నిరర్థకనమ
 శబ్దో తదన్వయ ద్వాదశ్యేన. 'సహ్యసాధరుపాధిర్భవతి విశేషణస్య విశేషణ' మితి
 నియాన్వయచక్రియోపసరసిభూతనమశ్శబ్దార్థాన్వయస్యాన్వయ్యత్యేన, ప్రకృత స
 మోవాకవచన 'నమఃసంస్య వాకపదాన్వయలాభా' యావ పూర్వమాత్రార్థకత్వా
 సశ్యంభూవేన తాదృశనమశ్శబ్దస్య 'నమస్సస్వప్రీ' త్యాదిసిద్ధచాసుర్థి ప్రయోజకత్వ విర
 మేణ, కారకవిభక్త్యపేక్షయా ఉపపదవిభక్తిర్బుద్ధిత్యేన చోపేక్షణీయమ్." ఇతి
 వ్యాచక్షుః.

తీర్థాదావ విశేష్యనిష్ఠుత్వాభావేన సమానలింగకత్వాప్రసక్త్యా న తద్భావరూపి
 దోషః ఇదం నమోవాకమిత్వేన నమోవాకమిత్వస్య విశేష్యవాచకత్వ మభ్యుపగమ్య
 తద్విశేషణవాచక స్వేదంపదస్య సామాన్యే నపునకత్వాశ్రయతేతు విశేష్యవిశేషణ
 వాచకపదయో సమానలింగకత్వం బాధితమిత్వస్వారస్యం, ఇదంపదప్రయోజన
 మాంద్యం చ స్యాత్, ఉక్తరీత్యాశ్రయతేతు మాలిమీమాధవాదో ఆస్యాస్య మంగ
 శిచ్చాయాః ఏతన్నాటకకర్తవ్యం మంగళం సాధ్యకవిషయకమిచ్చను ఇత్యర్థ
 బాధేన సప్రయోజనత్వం విశేష్యవిశేషణవాచకపదయో సమానలింగకత్వబాధా
 భావశ్చేతి న దోష ఇతి ధ్యేయం. అత్ర పూర్వోక్త్య కవిభ్యో నమోవాకమిం
 ప్రకర్తవ్యం ఇతి యోజయిత్వా పూర్వకవిషయః నమోవాకరూపమేతద్దంగళమ
 చ్ఛాను ఇతిద్వైవిధ్య విధేయభావవిరహేణ పరింతరమపి. అలాగే ఇదిమిది సామాన్య
 క్లిబం, నమోవాకమితి చ పుష్కలమేవ, “రాజ్యగ్రీప్రమావతారపదనీ మారుహ్య
 సింహాసన”మిత్యాదావ విశేష్యనిష్ఠుత్వాభావేన సమానలింగకత్వాప్రసక్తే. ఆమా
 త్యానువర్తన పురస్కారరాజపర్వన న్యాయేన “యత్ర హి గుణః కృతాత్మసంస్కారైః ప్ర
 ధానోపకారాయ మహతే ప్రభవతి తత్ర గుణోఽపి సంస్కారమనుభవతి”తిన్యాయేన
 కవిమహాస్కారాంతరం వాణీ ననుస్కరంతి* వందేమః తి* ఏలేనానుగ్రహకవాణీ
 ననుస్కారా తుస్కర్వ మనుగ్రహ్య ప్రాప్తసావినమస్కారాయోగ ఇత్యపాస్తం.
 భగవద్వందనం స్వాద్యం గురువందనః సార్వకమితి విధేష, ‘మమమమమ’ సాంమార్గ
 దర్శి మహర్షిః’ ఇత్యనేన, కావ్యజ్ఞశిష్యాభ్యాన ఇత్యనేన చ ప్రాప్తసావినాం గురు
 త్వానపాయాచ్చ. తాం ప్రసిద్ధాం పురోక్తనమస్కారమేతుల్లేన బుద్ధిస్థామి
 వా. అమృతాం కాశ్వతీం. ౩. “యజ్ఞశేషసుధామోక్షస్వమృతం బాహ్యే త్రిష్యి”
 త్యభిధానాత్, అత్ర యజ్ఞశేషసుధామోక్ష స్వరూపామితి కచ్చత్ : తన్న-అమృతా
 మితి ద్మత్వాభావో, తల్లాభేన తత్స్వరూపా మిత్యర్థా. భావో, అక్షరే సరమా
 త్తనః త్రియః పశ్యుః కలః ఆంభూతాం విభూత్యధ్యయే తగా ప్రతిపాదనాత్-
 వాయుగ్రీవాంశత్యైచ్చ; తదుక్తమాచార్యైః. ప. “దాక్షిణ్యరమ్యా గిరిఃస్య ముంద్రి
 ద్వేపి సరోజాననధర్మపత్నీ, వ్యాసాపయోఽపి వృషదేశ్య వాచ స్సృగంతి సర్వే తవ
 శక్తితేజ”గతి. వాణీం సరస్వతీం వందేమహి ప్రణమేమచ, వందతే నిజుక్తమ బహు
 వచనం, పురోక్తప్రశాసన సముచ్చయక ప్పకారః, అత్ర పూర్వాశ్చే నర్వలాక
 నమస్కార్యాః పూర్వకాలప్రసిద్ధాః ప్రాజ్ఞాః కేచిద్వర్ణ్యాః, ఇతి సూచ్యతే, లోకనమ
 స్కార్యా ఇత్యనేన భూరాదివర్ణ్యకభావాదివ్యావృత్తిః, పూర్వోక్త్యనేన కవికవర్ణ్యక

ప్రకరణాదివ్యాప్తులి. భరతస్యచ క్వాభ్యవర్ణనాత్ రామలక్ష్మణశత్రుఘ్నానాం
 త్రయాణామేవ కథాంశోపయోగిత్వేనాత్రత్య బహువచనస్య కపింజలాధికరణన్యా
 యేన త్రిత్వపర్యవసానమవ్యాహతం, కవిభ్య ఇత్యనేన యథాకవిషు వాల్మీకేరాద్య
 త్వేన ప్రాధాన్యం అన్యేషాం కవీనామానంతర్యాదప్రాధాన్యం ఏవం తత్సూచితవ
 ర్ణానాం మధ్యే రామచంద్రస్య వర్ణ్యతాయాం జ్యేష్ఠత్వేన ప్రాధాన్యం లక్ష్మణా
 దేకాప్రాధాన్య మితిసూచ్యతే; ఏవం చ నానేకనాయకవత్ప్రాప్తయంతనాట
 కత్వహానిః; అతఏవ లక్ష్మణశత్రుఘ్నయో రుపసర్జనత్వావగమాత్ సీతాచరిత్యాగే
 లక్ష్మణప్రేషణస్య లవణధార్థం శత్రుఘ్నప్రేషణస్యచ ధ్వనసాత్ ప్రథమాంకార్థ స్సూ
 చ్యతే; ఉత్తరాధ్యే చ ప్రాజ్ఞా కాచన స్త్రీవర్ణ్యేతి సూచ్యతే. ఆత్మనః కలామిత్యంటేన
 తస్యా దేవతాంశ సంభవత్వం కస్యచిత్పత్నీత్వంచ సూచ్యతే. “అర్థోవాఏష ఆత్మనో
 యత్పత్నీ”తి పత్న్యా ఆవయవత్వోపచారాత్ కలాశబ్దస్య చావయవవాచిత్వాత్,
 అతఏవ నాయకస్యాని దేవతాంశసంభవత్వం సూచ్యతే, దేవతాంశభూతాం స్త్రీయం
 ప్రతి తాదృశనైవ నాయకస్యాచిత్వాత్, అమృతామితి మరణస్య ప్రసక్తితా
 ర్వకం ప్రతిషేధాత్ గంగావతనసంభావితస్య సీతామరణస్య గంగాపృథివీభ్యాం సహ
 తదాగమసేనాభావనిశ్చయమాహా ద్వితీయప్రభృతి సప్తమాంకపర్యంతార్థ స్సూచ్యతే,
 సమస్కారసముచ్చయేన సమప్రాధాన్యావగమాత్ కాకుంఠశాదావివ స సాధార్య
 వర్ణ్యత్వం అమిత సిద్ధాయా ఏవ వర్ణ్యత్వమితి సూచ్యత ఇతి సుధియో విభావయంతు,
 అస్య శ్లోకస్య యోజనాంతరమపి * ఇదమిత్యాది * ఇదం కవిభ్యఇత్యేకంపదం న మో
 వాకమితిచ పదద్వయం, తేన ద్వాదశపదత్వసిద్ధ్యా న నాందీపదనియమభంగః, అయ
 మర్థః, పూర్వేభ్యః ప్రాచీనేభ్యః ఇదంకవిభ్యః అన్యః బుద్ధిర్థ రామకథాయాః కవిభ్యః
 రామకథాసంబంధికవిభ్య ఇత్యర్థః. వాల్మీకి వసిష్ఠాదిభ్య ఇతి భావః. కథాయా బుద్ధి
 ర్థత్వాత్, “పాత్యభ్యంపు సాతి వర్ధయతి చక్రేయాంసి నేయం కథ”త్యుపసంహారే
 వత్స్యమాణత్వాచ్చ ఇదంశబ్దేన పరామర్శ ఉపపన్నః, ప్రాగ్మికకథాదర్శితవరూప
 ముపకారం ఖ్యాతయితుం పూర్వేభ్య ఇత్యుక్తం, కథాంతరకవినమస్కారే ప్రయోజ
 నాభావాదిదంకవిభ్య ఇతుక్తం; ఉచ్యతేఅనేతి వాకం ఉక్తిసాధనీభూతం, కవే
 ర్వశ్యవాత్వేఽపి ప్రాప్తితగ్రంథ సమప్తా కవినమస్కారస్య సాధనత్వే తాత్పర్యం,
 కరణేభ్యః, తస్య చోపదేశాప్రవృత్తావిత్యలేవ బాహుళ్యత్వం, అన్యథా ల్యుటా
 బాధ స్స్యాత్, సంజ్ఞాయామితిచ ప్రాయిక మిత్యుక్తత్వాన్న దోషః - యద్వా ఉచ్యతే
 యత్తద్వాకం కర్తణీ భుజ్, అకర్తరిచ కారక ఇత్యనుశాసనాత్, వాచికం నమః

ప్రకాశమే ఇచ్ఛామః నిర్దిశామ ఇతివా, తాం పూర్వోపస్థితాం ప్రవృత్తినిమిత్తవి
ధయా కవివదేనోపస్థితే, అమృతా మానుపూర్వ్యా నిత్యాం. శబ్దనిత్యత్వవత్ నయా
చేణ నిత్యా మిత్యర్థః. యద్వాఅమృతం మోక్షః తదస్యాస్తీత్యమృతాం మత్స్యర్థి
యోఽచ్యుత్యయః. తేన స్తీర్వోపపత్తిః, ప్రయోజకతాసంబంధేన మోక్షవలీమిత్యర్థః.
రామాయణాదీనాం మోక్షప్రయోజకత్వం తు “ఏకైకమక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతక
నాశనమ్” ఇత్యాదిషు స్పష్టం, అత్ర హేతుమాహ—అత్తనః కలాం పరమాత్మప్రతి
పాదకవిద్యాం. ని. “విద్యానూం కాలభేదే చ శక్తౌ శిల్పే కలేతి చే”తి వైజయంతీ.
రామాయణాదీనాం పరమాత్మ ప్రతిపాదకత్వం చ “వేదవేద్యే పరే పుంసి” ఇత్యాదౌ
స్పష్టం, వాణీం రామాయణాధ్యాత్మ రామాయణాది రూపాం గిరం పండితుహి ప్రణ
మేమ. వాగ్విషయమంగళం చ “సగుంభో వాణీనాం కవివృషనిషేవ్యో విజయతే”
ఇతి బాలరామాయణ నాటకే స్పష్టం, అస్యాం యోజనాయాం ప్రాయేణ పూర్వ
పత్కాన్యార్థ సూచనం బోధ్యం, కేదిత్తు ఇదమితి భీన్నం పదం, న మోవాకమితి చ పద
త్రయం, కవిభ్యః ఇదం నమః ప్రకాశమే ఇత్యన్వయః. వాగ్బి సముచ్చయార్థకః
కమిత్యన్య బ్రహ్మణమిత్యర్థః. ఏవం చ వాణీం కం వా సర్వతీం బ్రహ్మణం చ పండి
తుహి చ ప్రణమేమ చ. క్రియాద్వయ సముచ్చయశ్చకారః. పందనక్రియానిరూ
పిత కర్తృద్వయ సముచ్చయశ్చువాశబ్ద ఇత్యాహుః, తన్న- వ్యవహితాన్వయాత్.
“యత్రాప్తభి ర్ద్వాదశభి రష్టాదశభిరే వవా, ద్వావింశత్యా పదై ర్వాపి సా నాందీ
పక్షీర్త్యుతః” ఇత్యత్ర చతుర్దశ పదానుక్తేషు-అన్యే తు పూర్వపదేవ పదాని. ఇదం
న మో వా పూర్వేభ్యః కవిభ్యః కం ప్రతిప్రకాశమే, తాం చ వాణీం పండితుహిత్య
న్వయ ముక్త్వా ఇదం న మో వా పూర్వేభ్యః కవిభ్యోఽన్వయం కంప్రతి ప్రకాశమే,
తామేవ వాణీం పండితుహి, ఇతఃప్రాచీనం నమః పూర్వకవిభ్యోఽన్వయం ప్రతిసకృతమేవ
ఇదం వా తదన్వయం కం ప్రతి ప్రకాశమే ఇత్యర్థః. ఇతి వందంతి, తదసి న, ప్రతీత్యధ్యా
హారాపత్యై, న చ కాస్తే దుహ్యోదిత్వాద్వికర్తృకత్వం మాణవకం ధర్మం కాస్తీతి
వదితి వాచ్యం, తత్ర కాసు అనుశిష్టవిత్త్యన్వైవ గ్రహణాత్, నచ తదేవేదమితి వాచ్యం,
తస్య పరస్తైపదిత్వాదధానంగలేశ్వ కారస్యావధారణార్థకత్వాన్వయంజ్ఞేకా త్వదనియ
మాసిద్ధేశ్వ, యదపుక్తం, పూర్వేభ్యః కవిభ్య ఇదం నమ ఇత్యేకం వాక్యం, వాకం
ప్రకాశమే ఇత్యపరం, వాకం ప్రకాశమే వాచమిచ్ఛామ ఇత్యర్థ ఇతి, తదసి
మందం, ఏకవాక్యత్వ సంభవే వాక్యభేదస్యాన్యాయ్యత్వాత్, కవే ర్భక్త్యావాక్తేన
వాగ్విషయకేచ్ఛాయా అసంభవా త్రయోదశపదత్వాపత్యైశ్చ, యదసి చోక్తం, ఇదం

కవిభ్యః ఇదాసీంతనకవిభ్యః పూర్వేభ్యో వా . పూర్వకవిభ్యశ్చనమః ప్రణామం కం
 శిరసా ప్రశాన్తమే, “కం శిరోంబునోరి”తి మాంతావ్యయత్వా తృప్తీయార్థలాభ ఇతి.
 తదసిన్- పూర్వేభ్యః ఇత్యత్ర కవిభ్యః ఇత్యధ్యాహారావలైః. కవిభ్యః ఇత్యేతావన్నాలోక్తా
 ఉభయకవిలాభే నిర్దేశద్వయాశ్రయణే ప్రయోజనాభావాత్, భావికవిత్వేషి మూలా
 భావాత్, త్రయోదశపదత్వావలైశ్చ, యచ్ఛక్తం, పూర్వేభ్యో నమః ఇదం కవిభ్యః
 కం వా సుఖం చ ప్రశాన్తమే, ప్రాసీనకవిభ్యో నమః ప్రశాన్తమే, ఇదాసీంతనక
 విభ్యస్సుఖం ప్రశాన్తమే ఇతి, తన్న, క్రమికాన్వయాలాభాత్, పూర్వోక్తదోషాచ్చ,
 యత్నాత్తం పూర్వేభ్యోవా పూర్వకవిభ్యః ఇదంకవిభ్యః ఇదాసీంతనకవిభ్యో నమ
 ఇత్యేకం వాక్యం, కం ప్రశాన్తమే ఇత్యపరం సుఖమిచ్ఛాయ ఇతి తదర్థ ఇతి, తన్న,
 విష్ణుధ్వంసస్త్రివాపేక్షితత్వేన సుఖప్రార్థనాయా ఆసాంగత్యాత్ పూర్వదోషప్రసం
 గాచ్చ, కశ్చిత్తు పూర్వేభ్యః వైదికేభ్యః కవిభ్యోగజాననాయ, “గజానాం త్వాగజం
 తిగ్హవామహే కవిం కవినా”మితిశ్రుతే, “నవీశుక్రగజాననావి”లిశోకాచ్చేత్యాహ,
 తన్న, బహుపదనాస్వరస్యాత్, పూజాయాం బహుత్వస్య గురువీత్రాదివాచక శబ్దేభ్యః
 ఏవ దర్శనాత్, కించాత్ర గజాననమాత్రస్య ప్రాచేతసాదిసాధారణక్రంతదర్శిత్వ
 రూప కవిత్వేన కవిపదాదుపస్థితి ర్న శక్యా, సామాన్యశబ్దస్య విశేషే వ్యవస్థాపకాభా
 వాత్, పూర్వేభ్యః ఇత్యస్య చ సాధారణత్వాన్న తద్వ్యవస్థాపకం, కవీ శుక్రగజాన
 నావిలి శోకాద్గజాననత్వేన తదుపస్థితిరసి న శక్యా, పూర్వశబ్దవైయర్థ్యావలైః, నవ్యా
 పూర్వః కశ్చిద్గజాననోఽస్తి యేన తద్వ్యావృత్త్యా తత్సార్థక్యం స్యాత్, “సంయోగో
 విప్రయోగశ్చ సాహచర్యం విరోధితే”త్యారభ్య శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్సలిహే
 తవః” ఇతి హయ్యుక్తరీత్యా శుక్రాదివ్యవచ్ఛేదపూర్వకం గజాననే వ్యవస్థాపక ప్రకర
 ణాద్యభావాచ్చ, న చ వత్సరసి సంయోగాదిప్రమాణేవ్యవస్థాపకత్వేన పరిగణనాద్భవ
 భూలేష్వమాలిమాధవేనై నాయక్యశ్చిరం వ ఇత్యుక్త్యా వినాయకభక్తత్వావగమాద
 త్రాసి తత్పరత్వం యుక్తమితి వాచ్యం, తస్య మహావీరచరితే పరిత్యాగాత్, ఆత్రోచిత్య
 రూప దుర్బలప్రమాణ మవప్యభ్యో బహుళచనరూపశ్రుతేః పూజాలాక్షణికత్వస్యా
 న్యాయ్యత్వాచ్చ, యచ్చ లేనైవోక్తమనగ్రహణేత్యాది తత్త్వమాత్యామవ ర్తనపురస్స
 రరాజదర్శనాదిన్యాయవిరోధా దుపేక్ష్యం, యచ్చ లేనైవ “కవీంద్రా కల్పంలే కథ
 మసి విరించిప్రభృతయ” ఇత్యానందలహరీశ్లోకోవప్తంభేన చతుర్భుజపరత్వ మపక్షిప్య
 కేతకీకుమారేత్యాదినా ‘యా బ్రహ్మచ్యుతశంకరప్రభృతిభిః’ రిత్యాదినా చ దూషితం,
 తత్తుచ్చం, “భవప్రతభరా యే చ యే చ తాన్ నమసువ్రతా” ఇత్యాదిభాగపకప్రా

(౧) (నాంద్యంతే)

సూత్రధారః— (౨) భగవతః కాళప్రియానాథస్య యాత్రాయా
మార్యమిశ్రా నివృత్తాపయామి.

మాణ్యేన గజాననస్య నమస్కారానర్హత్వకాపాత్, 'యాత్రాచ్యుత శంకరప్రభృతిభి
స్సర్వైస్సురైశ్చేవితే'తివాణ్య శృంకరాపేక్షయాప్రాధాన్యే వినాయకాపేక్షయా తస్య
కైముతికన్యాయసిద్ధత్వాచ్చేతి గ్రంథగౌరవభియా విరమ్యతే. — నాండిలక్షణంతు.
'యాత్రాప్రభిత్వాది దశరూపకాదిషు స్పష్టం, నాటకలక్షణంతు. — 1. వీరశృంగారయో
రేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణ్యతే, ప్రఖ్యాతనాయకోపేతం నాటకం తదుదాహృత'
మితి. — యద్యపి కరుణరస ఏవాస్మిన్నాటకే ప్రధానమితి సార్వజనీనం, సూచితం
చ మరణస్య ప్రసక్తిపూర్వకప్రతిషేధో నాటక ప్రతిపాద్య ఇతి సూచయతా నాండి
స్థామృతా మితి పదేన కరుణవివాస్మిన్నాటకే ప్రధానమితి, 2. తథాపి వీరశృంగారప్రా
యికా విత్యుక్తే రసోప ఇత్యాచుః. పూర్వరంగలక్షణంతు - 'యాన్నాట్యవస్తునః
పూర్వం రంగవిభోజనకాంతయే, కులవాః ప్రకుర్వంతి పూర్వరంగ స్స ఉచ్యతే,'
ఇతి. — ప్రస్తావనాలక్షణంతు. - 'సూత్రధారో నటీం బ్రూతే మారిషం వా విదూషకం.
స్వకార్యప్రస్తుతాక్షేపి చిత్రోక్త్యా యత్రదాముఖం. ప్రస్తావనా వా' ఇతి.

౧. నాంద్యంతే సూత్రధార ఇతి. నాంద్యాః పూర్వోక్తాయా అంతే అవ
సానే సూత్రధారః ప్రవిశ్య ఆహేతి శేషః. తదుక్తం "పూర్వరంగం విధాయాదా
సూత్రధారే వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదవరః కావ్య మాసూత్రయే న్నట" ఇతి.

౨. ప్రరోచనాం ప్రస్తోతుంసామాజికావధానాయాహ. — భగవత ఇత్యాది.
భగవతః జ్ఞానశక్త్యాది గుణవతః కాళప్రియానాథస్య కాళప్రియానామకాంబికా

1. ఏతదాదా, సాంగైర్ముఖప్రతిముఖగర్భమరోపసంహృతైః, పూర్ణంప్రకృతిర
శ్చేషా మాధికారికపుత్తవత్, ఇతిశ్లోకశ్లేయః. చింత్యమిదం, ప్రమాణాభావాత్.
తస్మాదవీరశృంగారాన్యతరప్రాధాన్యాభావాత్కథమస్య రూపకస్య నాటకత్వమితిచేత్;
అత్రేదంబోధ్యమ్, రూపకేఽస్మిక్కరుణ విప్రలంభశృంగారస్య ప్రాధాన్యమ్. తస్మిన్
రూపస్థై, శ్లో. యునోరేకతరస్మిక్ గతవతి లోకాంతరం పునర్లభ్యే, విమనాయతే
యదేకస్తదాభవేత్కరుణ విప్రలంభాఖ్యైః ఇతి; అత్రచపునర్లభ్యాయా స్మితాయా
లోకాంతరప్రాప్త్యైకామస్య విమనాయితత్వం స్పష్టమేవ, అతోననాటకత్వభంగఇతి.

2. "కేషాం చిదేకత్వాప్యితిత్వోక్తిర్నల్లా" ఇతి. కేచిద్వదంతి.

(౧) ఏవమత్ర భవంతో విదాంకుర్వంతు

(౨) అ స్తిఖిలు కాశ్యపశ్రీకంఠపదలాంఛనః పదవాక్యప్రమాణ
1 జ్ఞోభవభూతిర్నామ 2 కవిః.

యానాథ ఈశ్వర స్తస్య; ఇయం చ కథా పౌరాణికీ వేదితవ్యా, యాత్రాయా
ముత్సవే, ఆర్యాః పూజ్యాః మిత్రాః జ్ఞానవంతః కథావిధాన్ విజ్ఞాపయామి.

౧. ఏవంవక్ష్యమాణప్రకారేణ. అత్ర భవంతః పూజ్యా యూయం, అత్ర
భవత్తత్ర భవచ్ఛబ్దాపూజ్యార్థా విత్కుక్తేః; యద్వాత్రాస్తిన్నగతే భవంతో యూయ
మిత్యర్థః; విదాంకుర్వంతు జ్ఞానంతు. సూ. "విదాం కుర్వంత్యిత్యన్యతరస్యా"మితి
సూత్రానుష్ఠానంశబ్దః; యాత్రాయామితి కాల ఉక్తః, అత్రేతిదేశోక్తః;
'నిర్దేశో' దేశకాలయోరి'త్యుక్తేః.

౨. అ స్తిఖిల్వితీ. కాశ్యపః కశ్యపగోత్రోద్భవః, ఋష్యశ్రుత్యయః, కశ్యపః
కశ్యపాభవతీతి సర్వజ్ఞతయా శ్రుతిప్రసిద్ధకశ్యపవంశ్య ఇత్యర్థః; శ్రీకంఠఇతిపదం శబ్దో
లాంఛనం వ్యావర్తకం యస్య స తథోక్తః, శ్రీకంఠనామక ఇత్యర్థః; ద్వాదశేఽహని
పితానామ కుర్యాదితి వైశ్యకమిదం నామధేయం, పదవాక్యప్రమాణజ్ఞః వ్యాకరణ
న్యాయమిహుంసాపరిజ్ఞాలేత్యర్థః; 3 భవభూతిర్నామ భవభూతిరితి ప్రసిద్ధిమాన్.
ఏతత్కృత'సాంబా పునాతు భవభూతిపవిత్రమూర్తిరి'తి శ్లోక శ్రవణసంతుష్టో రాజా
భవభూతిరితి ఏనం ఖ్యాపయామానేతికథాత్రాసుసంధేయా; ఏవమన్యత్రాపి తత్ర
త్కవితానుసారేణ తత్తన్నామధేయం ప్రసిద్ధం; యథా 'రత్నభేటకః కోటిసార' ఇతి,
ఉదయరక్తం చంద్రబింబం రతిపతిరత్నభేటత్వేన ఉత్పేక్షితవానిత్యైతిహ్యస్య కామి
సి స్తవమండలం మూచలేంద్రాదపి కోటిసారం, ఇత్యుక్తవానిత్యైతిహ్యస్య చ తస్య
త్వాత్; కించాస్తే కవయే ఈశ్వరవిపభిక్షూరూపేణాగత్య భూతిం దత్తవానిత్యపి
వదంతి; ఏవం చ భవాద్భూతి ర్భువ్యైతి భవభూతి రితి తదర్థ ఇత్యాచూః.

1 "తత్త్వజ్ఞో."

2 "జాతూకర్ణిపుత్రః." "జాతూకర్ణగోత్ర జాయాః పుత్రః జాతూకర్ణిపుత్రః
పరిణయాన న్నరంతస్యా అపి కాశ్యపత్వేఽప్యేవమన్తర్జితాతామహతులప్రకాశనాయ."
ఇత్యర్థముపపద్యయన్తి కేచనమహాశయాః.

3 "అన్య కవే 'తవస్మి కాంగతోఽవస్థామితిస్తేరానకావివ,గిరిజాయాస్తస్యనా
వస్తే భవభూతిసితాననా' నితిపద్యప్రణయనాదేవం విరుదోపలబ్ధిరితి కింవదన్తి" ఇతి
వ్యాఖ్యానాననరపక్షిక్తః.

ప. యం బ్రాహ్మణమియం దేవీ వాగ్వశైవ్యవాన్వవర్తత,
ఉత్తరం రామచరితం తత్ప్రణీతం ప్రయోక్ష్యతే.

౨

౧. యం బ్రాహ్మణమియం దేవీ వాగ్వశైవ్యవాన్వవర్తత. బ్రాహ్మణం యజనాది పట్కర్తనిరత మిత్యర్థః. లాక్షణికోఽయం ముఖ్యార్థపరత్వే ప్రయోజనాభావాత్; తథావిధం యం భవభూతిం ఇయం దేవతా ప్రసాదాదినా సాధ్యత్వేన ప్రసిద్ధా వాగ్దేవీ వశ్యాసత్వేన విధి ప్రతిషేధార్థా సత్వేవాన్వవర్తత, అనువర్తితవతీ; యద్వా-బ్రాహ్మణం యమేవ వశ్యా సత్వన్వవర్తత, సత్వన్వమిత్యర్థః. పూర్వస్మిన్నర్థే వశ్యేవాన్వవర్తతేతి లాభేన కాళిదాసాదిభిః స్వయమవశ్యాయా ఏవ కాళీప్రభృత్యనురోధేన ఆగతాయాః వాగ్దేవ్యా యదనువర్తనం తద్యాయవర్త్యతే; అత్ర 'యం బ్రాహ్మణమియం దేవీ వాగ్వ శ్యేవాన్వవర్తత, ఇతి ద్వివీయాంత బ్రహ్మశబ్దేన చ యుక్తం పాఠాంతరమపి క్వచిద్బల శ్యతే. తత్ప్రాయమర్థః-ఇయం వాగ్దేవీ యం భవభూతిం బ్రహ్మణమివ స్వభరారం చతుర్ముఖమివ వశ్యా సతీ అన్వవర్తత అనువర్తితవతీతి. దేవస్య స్త్రీదేవీ, దీవ్యతిప్రకాశతే ప్రకాశయతీతి వా దేవీ; దేవదీతితిత్వాత్ జీవ; యం దేవీ యాదృశభవభూతి విషయకేచ్ఛావతీ సతీ ఇయం వాక్ బ్రహ్మణం వశ్యేవాన్వవర్తత న తు వశ్యాన్వవర్తత, వశ్యతయానువర్తనాభినయమాత్రంస్వభరారి, భావబంధస్తు భవభూతావేవేతి భావా, "సావిత్త్యాః ప్రథమం యముజ్జ్వలగుణం వస్త్రే స్వయంభారతీ" ఇత్యాదివత్ స్వయం వస్త్రే స్వయంవరణం కృతవతీత్యర్థః; కాంతిగతిష్యిత్వక్షేప్తాధాతో రిచ్ఛాయాం వృత్తిః, దీవ్యతి కామయత ఇతి దేవీ, యం దేవీతికృదంతదేవీపదయోగేఽపి తదర్హమితి జ్ఞాపనాల్ ధాయైరామోదముత్తమమితి ప్రయోగాచ్చ కృద్యోగవప్త్యా ఆసిత్య త్వాత్ వప్త్యా అప్రవృత్త్యా ద్వివీయా, ఉత్తమపరిమళకర్తృకపానకర్తృభిరితి తదర్థాత్తస్మిప్రసంగః, వరంత్వత్ పాలేప్యవహితాన్వయో దోష ఇత్యాహుః; ఉత్తరం రామ చరితం యత్ ప్రణీతం ప్రయోక్ష్యత ఇతి యచ్చబ్రహ్మణీతపాఠం మత్వాయం వాగ్దేవ్య న్వవర్తత, యత్ప్రణీతం ప్రయోక్ష్యతే అభినేష్యతే సభవభూతిర్నాను కవిరస్తీతి పూర్వేణాన్వయః, యత్ప్రదో ర్నిత్యసంబంధాత్సత్వస్యలూభ ఇతి కేచిత్. పరే తు తత్ప్రణీతమితి తచ్చబ్దయుక్త పాఠమేవావప్త్యర్థ ఇయం వాగ్దేవీ యం భవభూతి మన్వ వర్తత సభవభూతిర్నాను కవిరస్తి తత్ప్రణీతం ఉత్తరం రామచరితం ప్రయోక్ష్యతే ఇత్యన్వయః; అన్యథా విభేదస్య స్ఫుటప్రతీత్యనాపత్రేరితి వదంతి. ఇయం ప్రరోచనా; తదుక్తం "నిరేదనం ప్రయోజనస్య నిర్దేశో దేశకాలయోః, కవికావ్యసహాదీనాం ప్రశంసా తు ప్రరోచనే"తి.

(౧) ఏషోఽస్తి 1 కవివశా దాయోధ్యక స్తదానీతనశ్చ సంవృతః
(సమంతాదవలోక్య)

(౨) భో భో యదా తావదత్ర భవతః పౌలస్త్యకులధూమకేతో
ర్మహారాజరామస్యాయం పట్టాభిషేకసమయో రాత్రిందివమసంహృ 2 త
నాందీకః తత్కిమిదానీం విశ్రాంతచార వి చరణాని చత్వరస్థానాని
నటః.—(ప్రవిశ్య)

౧. ఏషోఽస్తి తి. కవివశాత్ కవ్యమరోధేన, ఆయోధ్యకః ఆయోధ్యాసంబంధీ,
'ధన్వయోపధాద్వజో'తి సూత్రాన్వయో, తస్యాకాదేశశ్చ ; తదానీతనశ్చ శ్రీరామ
పట్టాభిషేకకాలికశ్చ సంవృతోఽస్తి తి యోజనా ; నిష్పన్నోఽస్తి త్యర్థః ; ఆయ
మాశయః, యద్యపి భోజరాజమతరిత్యా సూత్రధారనటిప్రభృతిభిః ప్రకృతదేశ
కాలావలంబినిం ప్రస్తావనాముక్త్యా సూత్రధారాదిభూమికాం నిష్కాసభూమికాం
తరం ప్రవిశ్య వృత్తవర్తిప్రమాణకావ్యాభినేయకథాసూచక విష్కమ్భో వక్తవ్యః,
తథాపి సూత్రధారనైవ కావ్యకథాఘటకదేశకాలసంబంధమంగీకృత్యవిష్కమ్భ
వర్జ్యకథోపన్యాసః ; సూత్రధారత్వాపరిత్యాగాచ్చ ప్రస్తావనాత్వాహానిరితకవేర్వత
మితి, తదనుసారేణాహ— ఆయోధ్యక స్సంవృతోఽస్తి తి. 4 ఆయోధ్యాసంబంధ
శ్చించాస్య తస్యాం కాదాచిత్కావస్థానరూపం, తేన వై దేశోఽస్తి త్యుపరితస గ్రంథేన
నవిరోధః.

౨. యదాతావదితి. అత్ర భవతః పూజ్యస్య పౌలస్త్యకులస్య రావణవంశస్య
ధూమకేతోః అగ్నివర్షస్తీకర్తృః, తదుత్పాతకారి దుష్టగ్రహవిశేషభూతస్య వా, మహా
రాజశ్చాసౌరామశ్చేతి విగ్రహః, తస్య రాత్రిందివమహర్నిశం, అవతురేత్యాదిసూ
త్రే నిపాతితోఽయం శబ్దః ; అసంహృతనాందీకః, అవిచ్ఛిన్నమంగళః, శేషాద్విభాషేతి
కవినకసీతి హస్తప్రతిషేధః, ఆయం పట్టాభిషేకసమయో యదా పట్టాభిషేకముపా
రో యస్తిక్ కాలే; యద్వా-సమయ ఆచారః పట్టాభిషేకరూప ఆచారో యదా
యస్తిక్ కాలే, ఇదానీ మస్తిక్ కాలే పట్టాభిషేకసమయరూపే కాలే, చత్వరస్థా

1 "కార్య" (పా)

2 "హృతానన్ద"

3 'విశ్రాంతచారణాని'

4 కవివశాదిహేతుక్త్యా ఆయోధ్యకత్వస్య కవికల్పితత్వావగమాదిమే ఆశం
కానుమాధానేచిన్ద్యే.

(౧) 1 ప్రేషితాహితే మహారాజేనస్వగృహా ప్రతి లంకాసమరసు హృదో మహాత్మనః స్థవంగమరాక్షసాః సభాజనోపస్థాయినోనానాది గంతాగతాః బ్రహ్మయో దేవర్షయో రాజర్షయశ్చ. యత్సమారాధ నాయైవైతావతో దివసాన్ ప్రమోద ఆసీత్.

నాని అంకణభాగాః విశ్రాంతమవసితం చారాణామధికారి పురుషాణాం చరణం గతా గతరూపం యేషు తాని తథోక్తాని, 2 విశ్రాంతాశ్చారాణాం చరణా అంశ్రయో యేష్యి తి వా, చారా నివృత్తవ్యాపారా స్సంతశ్చర్వరేమాఽవిశ్య విశ్రామ్యంతీతి భావః. త త్కిమితి. ఇదాసీం పట్టాభిషేక కాలే చత్వరస్థానాని విశ్రాంతచరణాసీతి యత్తత్కి మితి యోజనా. యస్మిన్ దివసే కలశతీర్థ సేచనరూపపట్టాభిషేక క్రియాదికరణము హూర్తస్తద్దినా త్పూర్వోత్తరదినానాం తదుత్సవకాలత్వేన యదాయ మభిషేకసమ యజ్ఞశ్చక్రిరవిరుద్ధా, సూక్ష్మకాలం ప్రతి స్థూలకాలస్యాధారత్వాత్, ప్రాసాదఖిట్వా పర్యంకన్యాయోఽత్రానుసంధేయః.

౧. ప్రేషితా ఇతి. మహాత్మనః మహాధైర్యాః, 1 సభాజనం సపర్యాముపతి స్థంతే ప్రాప్నువంతీతి సభాజనోపస్థాయినః, సుపృజాతావలిజినః, ఇదం చ మధ్య మణిన్యాయేన పూర్వోత్తరాభ్యామన్వేతి. బ్రహ్మయో గౌతమవిశ్వామిత్రా దయః; దేవర్షయో నారదాదయః; రాజర్షయస్తు జనక ప్రభృతయః; దేవ ర్షీణా మూర్ధ్వదిగాగమనాన్నానాదిగంతేత్యుక్తిః. యత్సమారాధనాయ. యేషాం స్థవంగమాదీనాం సమారాధనాయ పూజనాయ ఏతావతోదివసాన్ ఏతావత్సు దివసేషు; ఆత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; ప్రమోదః చారగతాగతహేతు భూతప్రహర్ష ఇత్యర్థః; యత్సమారాధనాయ ప్రమోద ఆసీత్ తే ప్రేషితాః

1 'భావ' ఇతి విద్వదర్థకత్వేన క్వచిత్సాతః.

2 'విశ్రాంతాః. స్వస్వవ్యాపారోపరమేణ శ్రమావనోదనపరాః చారణాః కుశీ లవాః యేషు తాని మహోత్సవకాలే కుశీలవాసాం తూష్టింభావో న్నా నిమిత్తక ఇతి జిజ్ఞాసయా ప్రశ్నః. సచప్రయోక్త్యమాణాయాః భారతీవృత్తేరుపక్షేపకః. 'భారతీ సంస్కృత ప్రాయో వాగ్యాపారో నటాశ్రయః' ఇతి తల్లక్షణమ్. ఇత్యర్థోఽపి వర్ణితః శైలిత్.

3 'ఆనందసభాజనే, ఇతి కోశబలాత్, సభాజనాయ శ్రీరామస్యానందజన నాయ ఉపతిష్ఠంత ఇత్యర్థవివరణం యుక్తమ్.

సూత్రధారః—(౧) ఆలస్యేతన్నిమిత్తం.

నటః—అన్యచ్ఛ.

ప. వసిష్ఠాధిష్ఠితాదేవ్యోగతా రామస్య మాతరః,
ఆరుంధతీం పురస్కృత్య యజ్ఞే జామాతు రాశ్రమం.

3

సూత్రధారః—వైదేకోఽస్తితి పృచ్ఛామి కః పునర్జ్ఞామాతా?

ఇత్యన్వయః ; తత్సమారాధనాయేతి తచ్ఛబ్దయుక్తపాతేతు, నను విశ్రాంతచారచరణ
లేస్వ యో హేతురుక్తో భవతీత్యతానా—తత్సమారాధనాయేతి. ఏవం చ చారచరణ
హేతుర్గత ఇతి భావః.

౧. ఆలస్యేతన్నిమిత్తమితి. ఆ ఇతి స్వరణవాచకం ; ఆతపివ 'నిపాతపికా
జనాశ్చ'తి ప్రగృహ్యత్యాత్ ప్రకృతిభావే ఆలస్యీతి సంధ్యభావః. 'వాక్యస్వరణయో
రశ్చ'దిత్యుక్తేః ; ఏతన్నిమిత్తమస్తి మయాపి స్మృత మిత్యర్థః ;

౩. ఆరుంధతీం పురస్కృత్య వసిష్ఠాధిష్ఠితా ఇత్యన్వయః ; పత్నీత్వప్రయుక్త
ప్రాధాన్యాదరుంధతీంముఖ్యాం కృత్వా వసిష్ఠేన వ్యాపారితా ఇత్యర్థః ; వసిష్ఠః కర్త
వ్యమరుంధతీముఖమవలంకమానోఽనుశాస్తి, తతో దేవ్యోఽరుంధత్యుమతాస్తయూ
నహ కర్తవ్య మనుతివంతీతి భావః, జామాతురిత్యేత న్నధ్యమణిన్యాయేన యజ్ఞా
శ్రమాభ్యా మశ్వేతి. 1 యజ్ఞే యజ్ఞనిమిత్తాత్, 'నిమిత్తా త్కర్తయోగ'ఇతి సప్తమీ,
నతీత్యధ్యాహారేణ యజ్ఞే సత్కాశ్రమం గతా ఇతి వార్ధః. విదేశే దేశాంతరే భవః
వైదేశికః; అధ్యాత్మాదిత్వాత్ తత్. విదేశస్థస్యాపి కదాచిదయోధ్యాయా మవస్థితి
సంభవాదిత్యాహుః.

1 "యజ్ఞే ఇత్యత్ర. కేచిత్. 'నిమిత్తాత్కర్తయోగే' ఇతి సప్తమీముశస్తి.
తన్నన్దః ; సహ్యతాశ్రమో హస్తేః కర్త ; సచయజ్ఞాశ్రమయోః నిమిత్తకర్తణోరు
వృంభాఖ్యసంయోగోఽస్తి నవాప్రాప్తు మిత్యర్థయోగః. తథాచ కారికా 'హస్తేః
కర్తణ్యవృంభాత్పాప్రమథేతు సప్తమీ, చతుర్థిబాధికా మాహుః చార్థిభాగురి
భావాటా' ఇతి. వివృతానీయం తద్దేశక్తి ప్రకాశికాయాం జగదీశేన. 'చర్తణి ద్వీపి
నం హస్తి' త్యత్ర చర్త ప్రాప్తం ద్వీపినం హస్తీత్యర్థః ; చర్తణే ద్వీపినం బధ్నాతి హిస
స్తీత్యాదౌ ద్వీపిప్రభృతికం నహస్తేః కర్త ; విత్తాయ విప్రం హస్తీత్యాదౌ కర్తణి
విప్రాదౌ సంయుక్తమపి విత్తాదికం నతదుపస్థబ్ధః ; దస్తకేశత్వగాదిష్టేవ ప్రాణినాము

నటః—

ప. కన్యాం దశరథో రాజా శాంతాం నామ వ్యజీజనత్,

అపత్యకృతికాం రాజ్ఞే రోమపాదాయ తాం దదా. ౪

(౧) విభండకసుతస్తామృత్యుశృంగ ఉపయేమే తేన ద్వాదశవాన్నికం సత్ర మారబ్ధం. తదనురోధా త్కఠోరగర్భమపి | జానకీం విహాయ గురుజన స్తత్రేయాతః ఇతి.

౪. కన్యామితి. వ్యజీజనత్ - ఆజనయత్; 'జనీప్రాదుర్భావ' ఇతి ధాతో ర్జిచి లుజి చక్ష; తాం శాంతాం రోమపాదాయ తన్నామ్నే, అపత్యస్య కృతి ర్వాప్యపాకో యస్యాస్తథావిధాం; శేషాద్విభాషేతికప్; కన్యాందదామిత్యుక్తే కళత్రార్థమితి ప్రతీతే స్తద్వాదరూపాపత్య కృతికామితి; దదా దత్తవాత్;

౧. తేన ఋత్యశృంగేణ, ద్వాదశపర్వాణి భవిష్యతీతి ద్వాదశవాన్నికం, 'తమ ధీప్తా భృతో భూతో భావీ'త్యధికృత్యవిహితే తథా వివక్షితే ద్విగుః; పర్వాణ్యుచ్చేతి లుకః పాక్షికత్వాత్ లుగభావః; అనుశలికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః సతూత్తరపద వృద్ధిమాత్రం, అభవిష్యతీతి ప్రతిషేధాత్; సచ ద్వాదశపర్వాణి భూతమిత్యర్థో ౭స్తీతి వాచ్యం, అరబ్ధమిత్యుక్తే రసాంగత్వావత్తే; కించ కఠోరగర్భేతి నానీతాసీత్యుక్త్యా సీతాయా గర్భిణీదశాయా మేతత్సత్రారంభః ఇతి స్పష్టమవగమ్యతే, ఏవం చ ద్వితీయాంకవిష్కంభే "సమనంతరం చ గర్భైకాదశే పక్షే త్వాత్రేణ కల్పేనోప నీయత్ర యామప్యధ్యాతే" ఇతిపశ్యమాణతయాత్రత్యద్వాదశవాన్నికశబ్దస్య ద్వా పప్తంభాఖ్యసంయోగసోపగమాత్; అతనివ హస్తం ప్రాప్తమిత్యాదౌ హస్తే హరిణం హస్తీత్యాదితో నప్రయోగః; సమవాయినా సమంద్రవ్యస్య తదభావాత్; 'ముక్తాఫలాయకరిణం హరిణం పలాయసింహం నిహన్తి భుజవిక్రమసూచనాయ, కానీలిరితిరియతీ రఘువంశవీర శాఖామృగే జరతి యస్తపదాణమోక్ష' ఇత్యాదౌ కరి జ్యుప్తవృద్ధిమపి ముక్తాఫలం ప్రాప్తమితి నార్థః, కిన్త్వా హర్తు మిత్యాదీతి' ఇతి కైశ్చిద్వి శదతమ ముపపాదితం గ్రంథాంతరే.

1 'షఢ్మా' మితి. పాతానరం-తత్ర పఢ్మామాసన్నప్రసవా మపుశ్చపేక్ష్య గురు జనగమనోక్త్యా ప్రకృతికాస్త్రయోరనుసరణం స్నేహదయాదితో ౭పి ప్రబలమిత్యా గామికథాంశస్య సూచకమిదమ్; పసిష్ఠాదిసన్నిధౌ సీతాపరిత్యాగకల్పనేదనాచిత్య మాశంకమానేన కవినేదం కల్పితమ్; యదాహుః 'యత్యాదమచితం కించిన్నాయకస్య రసస్యవా, విరుద్ధం తత్సరిత్యాజ్యమస్యథావా ప్రకల్పయేత్' ఇతి కేచిద్వాన్విచక్రః.

సూత్రధారః.—(౧) తత్కించనేన ? ఏహి రాజద్వారమేవ స్వజాతిసమయేనోపతిష్ఠావః.

నటః.—(౨) లేన హి నిరూపయతు రాజ్యస్సుపరిశుద్ధాముపస్థానస్తోత్రపద్ధతిం భావః.

సూత్రధారః.—౩. సర్వభావ్యవహర్తవ్యం కుతోహ్యవచసి యతా ?

దశవర్షాని భూతమిత్యర్థాభ్యుపగమే తద్విరోధాపత్తినిరీక్ష్యేయం. తదనురోధాత్ తదనుసారేణ తద్దేహిః; కఠోరగర్భాం పూర్ణగర్భాం; కఠోరశబ్దః పూర్ణవాచీ. తదుక్తముగాదిషు వైయాకరణైః - 'అయం పూర్ణతాయామసీ'తి. యాత ఇతి. అనాహూతోఽభ్యరం గచ్ఛేదితి విధేః ఆహ్వానే సతి కింపురస్సాయాదితిభావః.

౧. స్వజాతిసమయేన స్వజాతిమర్యాదయా, ఉపతిష్ఠావః స్తోమ్యవః; రామస్య, 1 'అత్తానం మానుషం మన్యే రామం దశరథాత్మజమి'తి దేవతాత్వాభావనాన్తంత్రకరణకత్వాభావాచ్చ 'ఉపాద్దేవభాజే'త్యాదినానాత్మనేపదం తథాచ స్వజాత్యనుగుణవృత్తిరూపం యత్ స్తోత్రం తత్కుర్వ ఇతి బోధః.

౨. లేనేతి స్తోతవ్య మితి యత్ తేనేత్యర్థః; సుపరిశుద్ధాం సప్తదోషరహితాం స్తువంత్యనేనేతిస్తోత్రం గ్రంథః తస్య పద్ధతి రామపూర్వీ, ఉపస్థానాయ గుణినిష్ఠ గుణాభిధానాయ స్తోత్రపద్ధతి రిత్యర్థః; సమాసస్తు షష్ఠ్యంతస్య బోధ్యః; నిరూపయతు పుణ్యానయతు వచంత్యిత్యర్థః;

౩. ననుయదుక్తం స్తుతిం నిరూపయత్వీతి తదభ్యుపగచ్ఛామి, సుపరిశుద్ధామితి నాభ్యుపగచ్ఛామి దోషరహితత్వరూప పరిశుద్ధత్వస్య ప్రయోజనాభావాత్. స్తుతివచనం తు కర్తవ్యమేవ తస్యస్వజాతి నియతవ్యాపారత్వాదిత్యాహ — సర్వభేది. సర్వేణ ప్రకారేణ సర్వభా, వ్యవహర్తవ్యం వ్యవహారః కర్తవ్యః భావే తవ్యత్ప్రత్యయః; ఇహ వ్యవహారశబ్దః స్తుతికరణరూపవ్యాపారపరః; అవచసియతా, వచసియం దోష స్తద్రహితతా సుపరిశుద్ధతేత్యర్థః; కుతః కిం నిమిత్తా? యద్వా - కుతః కన్తే? ఆద్యాదిత్వాత్ చతుర్థ్యంతాత్మనః; ఆయమాశయః - దోషవత్తయావా దోషరహితతయా వా గుణవత్తయా వా గుణరహితతయా వా స్తుతి

1 'అత్తానం మానుషం మన్యే' ఇత్యుక్తేః రామస్య స్వస్తిక్ దేవతాత్వాజ్ఞానేఽప్యస్యేహం రామాయణాదిత స్వస్తిక్ దేవతాత్వజ్ఞానమేవ వర్తత ఇతీదం సమాధానం మూలస్థం పరస్మైపదాన్ని చిన్త్యమ్.

యథా స్త్రీణాం తథా వాచాం సాధుత్వేదుర్జనో జనః. ౫

నటః—(౧) అతిదుర్జన ఇతి వక్తవ్యం.

ప. దేవ్యా 1 అపి * హి వై దేవ్యా 2 స్సాపవాదో యతో జనః,

రక్షోగృహస్థితి ర్మూల మగ్నిశుద్ధా + త్వనిశ్చయః. ౬

కరణ రూపవ్యాపారః కర్తవ్యః, తస్య స్వజాతిధర్మత్వాత్ త్వదుక్తమపరిశుద్ధ తాతు కింఫలికా? తస్యాః ఫలాభావాదితి. నను జనాభినందనమేవ తత్ఫలమస్తు కుతః ఫలాభావ ఇత్యుక్తాహ — యథా స్త్రీణామిత్యాది. పూర్వపాదస్థపీశబ్దస్యాత్ర సంబంధః. హి యస్మాత్ జనః స్త్రీణాం సాధుత్వే యథా దుర్జన స్తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జన స్తస్మాదవచనీయతా కిమర్థేతి పూర్వేణ సంబంధః. జనః స్త్రీణాం సాధుత్వే యథా స్త్రీణాం పాలివ్రత్యవిషయ ఇవ వాచాం సాధుత్వే మాధుర్యా జ్వల్మ్యాదివిషయే దుర్జనః దోషదర్శి; దోషదర్శి త్వమేవహి దౌర్జన్యమితి భావః. యస్మాత్ యథా స్త్రీణాం సాధుత్వే జనో దుర్జన స్తథా వాచాం సాధుత్వే దుర్జన స్తస్మాద వచనీయతా కిమర్థేత్యర్థః. ప్రకృతకథాసంగతయే, స్త్రీణాం యథేతి దృష్టాంత ఉక్తః, తదు పదేవ్యప్రకృతమవలగయతి—

౧. అతిదుర్జన ఇతి. తత్ర హేతుమాహ—

౬. దేవ్యాఇతి. ఆత్రహియత ఇత్యనయో ర్యథా క్రమం పూర్వోక్తరార్థయో రన్వయః. హియస్మాద్దేవ్యాః దీప్తిమిత్యా స్వభావతో దోషప్రతిభటాయా ఇత్యర్థః.

(పా.) 1 మసి. 2 అసా.

* 'హిః ప్రసిద్ధా; అస్య హేత్వరేవ్యవధానాత్ జనస్యాతిదుర్జనత్వసాధనేననుబ యోగాచ్చ కేహం చిత్తభావ్యాఖ్యానం చిన్త్యమ్'. ఇతి కేహం చిద్వాఖ్యానమ్.

† 'తుశబ్దో భేదమభిధేతే; అనిశ్చయః నిశ్చయవిరుద్ధః సంశయ ఇతి యావత్; యదాహుః. 'తత్సాదృశ్యమభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా, ఆప్రాశస్త్యం విరోధశ్చనశ్శాక్త్యాషి'తి; యద్వా అనిశ్చయః నిశ్చయస్యాభావః; నన్యత్ర 'అవ్యయం విభక్తి'త్యాదినాఽవ్యయీ భావే 'నావ్యయీ భావాదతోఽస్తుపంచమ్యాః' ఇత్యమా దేశేనభావ్యమ్; నైతదస్తి; అభావవాచినో నభాః క్రియాసాపేక్షత్వేనానమర్థస్యాసి 'నుదనపుంసకన్యే'తి జ్ఞాపకేన క్వచిత్సమాసాంగీకారేణానవ్యయీభావాత్; యథా హక్తైయటః 'అనమర్థనశ్చమానస్యక్వచిత్సాధుత్వజ్ఞాపనార్థమనపుంసకన్యే'తి ప్రసజ్య ప్రతిషేధఆశ్రీయతే'ఇతి; యద్వా-పర్యదానేఽసి 'ఆద్రుతాయామసంహితమ్' 'రక్షో హగమలఘ్వసన్దేహః ప్రయోజనమ్' ఇతి నిర్దేశద్వయప్రామాణ్యే; ఆర్థాభావేననపా

సూత్రధారః.— (౧) యదిపునరియం కింవదంతీమహారాజం ప్రతి 1 స్యందేత తతఃకష్టతరంస్యాత్ సర్వభాటుషయో దేవతాశ్చ శ్రేయోవిధాస్యంతి.

(ఇతి పరిక్రమ్య ఆకాశేలక్ష్యంబద్ధా.)

భోభోః క్వేదాసిం మహారాజః ?

ప్రేదేవ్యవిదేహరాజపుత్రాః. సంబంధసామాన్యే షష్ఠీయం, సాపవాదః. ఆపవాదో దోషకథనం, లేన సహిత ఇత్యర్థః. తథాచ ప్రేదేహీసంబంధ్యపవాద సహిత ఇత్యర్థః. నిత్య సాపేక్షత్వా త్పమానః. తదుక్తం 'సంబంధిశబ్దస్సాపేక్షో నిత్యం సర్వస్పృశస్యతే' ఇతి. యతశ్చరక్షోగృహస్థిః రాక్షసగృహవస్థానమాత్రం నత్వస్యదితి భావః. మూలం దోషకథనహేతుః, అగ్నిశుద్ధా అనిశ్చయః నిశ్చయాభావశ్చ. తుశబ్దకృత్కః. ఆత్ర దేవ్యా ఇతి స్వతోదోషభావ ఉక్తః. ప్రేదేవ్య ఇతి సంసర్గాధీనదోష ప్రసక్త్యభావః ఉక్తః. రక్షోగృహస్థి తిరిత్యనేనాసాధారణ హేత్వభావ ఉక్తః. అగ్నిశుద్ధావిత్యనేన బాధక ప్రమాణమైత్యం, తథాచ ఏతత్సర్వమపి నావలొకితమితి భావః; ఆయమాశయః, విద్యమానస్యాపి దోషస్య కథనం దుర్జనకార్యం, తత్రాప్యసతస్తస్య కథనం తతోఽపి దుర్జనకార్యం విషయ ప్రభావమవిగణయ్యాసతోఽపి తస్యకథనం సుతరాం దుర్జనకార్యం, తత్రాప్యసాధారణహేతుమదృష్ట్వా విషయ ప్రభావమప్య విగణయ్యాసతోఽపి దోషస్య కథనం తతోఽపి దుర్జనకార్యమ్. తత్రాపి బాధక ప్రమాణమప్య విశ్వస్యా సాధారణకారణమప్య దృష్ట్వా విషయ ప్రభావమప్య విగణయ్యాసతోఽపి దోషస్య కథనం తతోఽప్యపి దుర్జనకార్యమితి, ఆత్ర హి యస్మాత్ జనః సాపవాదః యతశ్చ రక్షోగృహస్థితిర్మూలమగ్నిశుద్ధావనిశ్చయశ్చ జనస్య తస్మాజ్జనోఽతిదుర్జన ఇతి వక్తవ్యమితి పూర్వేణాన్వయః.

౧. కింవదంతీ లోకాపవాదః, స్యందేత ప్రస్తవేత్ శ్రవణవిషయాభవేదితి యావత్. ఆనేన ప్రగమంకార్థ స్సూచితః. సర్వభాటుషయఇత్యాది. ఆనేన శేషంకార్థ స్సూచితః. విషయుషికర్తృక శ్రేయోవిధానరూపబీజస్య న్యాసాదుషతే షోఽంగం; యథోక్తం- 'బీజన్యాస ఉపక్షేప' ఇతి.

అవ్యయాభావస్య వికల్పనాత్ అనిశ్చయ ఇత్యయం తత్పురుషవివేచితి నిపుణతరంవృత్త్యాదయామానుకేచిత్.

1. స్పృశేత్.

(అకాశే ఆకర్ణ్య) (౧) † కిం బ్రవీషి? ఏవం జనాః కథయంతి.

ప. స్నేహాత్సభాజయితు మేత్య దినాన్యమూని నీతోస్త్వవేన
జనకోఽద్య గతో విదేహాః,

దేవ్యాస్తతో విమనసః పరిసాంత్వనాయ ధర్మాసనాద్విశతి రాజ
గృహం నరేంద్రః ఇతి. 2

(ఇతి నిష్క్రింతా.)

ప్రస్తావనా.

(౨) (తతః ప్రవిశత్యుపవిష్టో రామ స్సీతాచ.)

రామః— (3) దేవిసమాశ్వసిహి. * స్వతవగృహవోనశక్ను
వంత్యస్తాన్విహతుం.

౧. ఆకాశఇతి. ఇదమాకాశ భాషితముచ్యతే తదుక్తం - 'ఆప్రవిష్టై స్సహా
లాపాభవే దాకాశభాషితమి'తి.

2. స్నేహాదితి. సభాజయితుం ఆనందయితుం, ఉత్సవేన హర్ష జనకవ్యాపారేణ,
విమనసః దుఃఖతహృదయాయాః. పరిసాంత్వనాయ దుఃఖావసయనానుకూలాత్కర్ణ
మధురవచనప్రయోగాయ, తుమర్థాచ్చేతి చతుర్థి; ధర్మాసనాత్ క్షత్రియధర్మ భూత
రాజ్యపరిపాలనార్థ సింహాసనాదిత్యర్థః. రాజగృహం స్వవాసగృహం, విశతి ప్రవిశతి,
ఏవం ప్రస్తావనాప్రస్తుతా.

౩. ఆధాంకః ప్రస్తాయతే - తతః ప్రవిశతీత్యాది. అంకలక్షణం తు,
'ప్రత్యక్షనేతృచరితో బీజవృక్షిపురస్కృతః. అంకో నానాప్రకారార్థ సంవిధానర
సాశ్రయః' ఇతి.

3. సమాశ్వసిహి సంతోషం ప్రాప్నుహి, విహతుం త్యక్తుం.

† కిం బ్రవీష్యేణమిత్యాది వినాపాత్రం బ్రవీతి యత్, శ్రుత్వేవానుక్తమప్యే
కస్తత్స్యా దాకాశభాషితమ్' ఇతిచ. రూపకేషు ప్రత్యుక్త్యవసరలాభార్థ మాకాశభా
షితంకల్పిం, తదుక్తమ్- 'ప్రశ్నోదాతశ్చరేఖశ్చ నేపథ్యోక్తిస్తథైవ చ. ఆకాశభా
షితం చైవప్రత్యుక్త్యవసరప్రదాః' ఇతి.

* 'లేహి' ఇత్యపి పాతః. తథాసతి కేచిదేవమర్థమువవర్ణయన్తి. 'లే' గురవః
జనకస్త్రిక త్వేషి ఇమాన్యేవాంగాని కదాచిత్వాకస్త్రేయ వివక్షితాని భవన్తి'తి
మహాభాష్యకారోక్త్యా భక్త్యాదిహేతుకోఽయమవయవవిహితత్వస్యానియమిన్యభిచారః
వసిష్ఠాదీనస్తర్కావ్యనా బహుత్వమ్. ఇతి.

ప. కింత్యసుప్తాన + నిత్యత్వం స్వాతంత్ర్యమపకర్షతి,

సంకటాహ్వహితాగ్నినాం ప్రత్యవాయైర్గ్రహస్థతా. ౮

సీతా—¹జాణామి అయ్యపుత్త, కిందు సందావరిణోగురు బంధువిటలహోంతి.

రామః—(౧) ఏవమేతేహృదయమర్తచ్ఛిద ధ సుసారభాగాః, యేభ్యో బీభత్సమానా స్వర్వాన్కామాన్ పరిత్యజ్యారణ్యే మనీషిణో విశ్రామ్యంతి.

ధాయా—¹జానామ్యర్థపుత్త, కింగుసంతాపకారిణో గురుబంధువియోగాః భవంతి.

౮. కింత్యతి. అనుష్ఠానస్య నిత్యనైమిత్తికాది కర్మకలాప నిర్వర్తనస్య నిత్యత్వం నియతతా అనుష్ఠానాభావ విరహరూప నియమ ఇత్యర్థః, స్వాతంత్ర్యం నైవరావస్థానం అపకర్షతి న సహలే; అపకర్ష తీర్థ్యక్త్యా అతిక్రాంతమపి నైవరావస్థానం నిరుంధే ఇతి లాభేన కదాచిదంగీకృతమపి నైవరచారం తదాననుష్ఠితకర్మానుష్ఠాపనేన తదనుష్ఠానాభావప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠాపనేన చ ముధాకరోతీతి లభ్యతే. షక్వాత్ ద్విగుణితాయానజనకమితి తదాశయః; తదాహ - సంకటాహిత. హి యస్తాత్ ఆహితాగ్నినాం గృహస్థతాగ్రాహస్థాశ్రమః ప్రత్యవాయై ర్విహితానాచరణజన్యపాతకై స్సంకటానిధిదా దుఃఖరూపా వా, జాగ్రత్ప్రత్యవాయేత్సర్వః.

౯. యేభ్య ఇతి. సంసారభాగేభ్యః సంసారావశ్యానుభావ్యభాగేభ్యఇత్యర్థః. సంసారోహి శరీరసంబంధానుబంధీ సుఖదుఃఖసముదాయః, తథాచ గురుబంధువియోగానాం తదేకదేశత్వం సంగతం. బీభత్సమానాః జగుప్సమానాః ఏతద్దోషానుసంధాన జనితచిత్తవృత్తినివృత్తియూక్త ఇత్యర్థః; బీభత్సస్య జగుప్సాస్థాయకత్వాదిత్యం వ్యాఖ్యాతం, అతనివ బీభత్సమానాఇత్యస్య యోగే జగుప్సవిరామేత్వాదినా పంచ

1 'అనుష్ఠాననిత్యత్వాదిత్యపి పాతోద్భవ్యతే; తదా, ప్రత్యవాయై స్సంకటాగృహస్థతా, అనుష్ఠాననిత్యత్వాత్స్వా తన్త్ర్యమపకర్ష తీతి యోజనా. గురవః స్వతోఽస్తాన్ విమోక్షం నశక్నువన్తి, కిన్తు అనుష్ఠాననిత్యత్వాదేవ, ప్రత్యవాయై స్సంకటా ఆహితాగ్నినాం గృహస్థతాస్వా తన్త్ర్యమపకర్ష తీతివా' ఇతి కేచిద్వ్యాచఖ్యుః.

ధి 'సంసారభావా'ఇతి స్వరసంపాతం పరిత్యజ్య భాగా ఇతి పాతంపరికల్పయ్యం వ్యాఖ్యానక్షేత్రః కిమర్థఇతి న జ్ఞాయతే; సంసారభావాః సంసారధర్మాః బంధువియోగాదయ ఇతి తదర్థః.

కంచుకీ (ప్రవిశ్య)

విజయతాం రామభద్ర ఇత్యర్థోక్తే సాశంకం, మహారాజః.

రామః—(౧) సస్తితం, నను రామభద్ర ఇత్యేవమాం ప్రత్యుప
చారశ్శోభతే తాతపరిజనస్య, తద్యథాభ్యస్త మభిధీయతాం.

కంచుకీ—(౨) ఋశ్యశృంగాశ్రమాదష్టావక్ర స్సంప్రాప్తః.

సీతా—¹కింవిశంబీఅది.

రామః—త్వరితతరం ప్రవేశయ.

కంచుకీ—తథేతి (నిష్క్రంతః)

అష్టావక్రః—(ప్రవిశ్య) స్వస్తి వాం.

రామః—భగవన్నభివాదయే ఇత ఆస్యతాం

సీతా—(౩) ²ణమోదే అవికుసలం సజామాదుఅస్సగుదుఅణస్స?

రామః—(౪) నిర్విఘ్నసోమవీధి మే భావుకో భగవాన్సశ్య
శృంగః.

సీతా—³అష్టేవాసుమరేది

అష్టా—(ఉపవిశ్య) అథకిం! దేవి భగవాన్వసిష్ఠ స్త్వామాహ.

ఛా. ¹కిం విలంబ్యతే. ²నమస్తే ఆపికుసలం సజామాత్మకస్య గురుజనస్య ?

³ అష్టాన్వాస్తరతి

మీ, బభుంస ఇత్యస్తాత్ స్వాధ్యే నని రూపమిదం, 'బభేషీత్తవికార' ఇతి వార్తికా
దస్య చిత్తవికారే వృత్తిః. కామ్యంత ఇతి కామాః. కర్తణిఘ్నో; గృహక్షేత్ర
పుత్రాదయః తానిత్యర్థః. విక్రామ్యంతి శ్రమమపనయంతీత్యర్థః.

౧. ఉపచారః వ్యవహారః, యథాభ్యస్తమభ్యస్త మనతిక్రమ్య. యథార్థ
త్వాదవ్యయాభావః. అభిధీయతా ముచ్యతాం.

౨. అష్టావక్రః తదాఖ్యః అష్టావక్రాణి యస్మైతి విగ్రహః. యోగరూఢ
శబ్దః; 'అష్టనస్సంక్షాయామి'తి దీర్ఘః. హస్యానుప్రవేశార్థమష్టావక్రప్రవేశః.

౩. సజామాదు అస్మైతి. కగేతి కకారబాహు అవశిష్టాకారస్య ఈషత్సన్ని
ప్తయకారశ్చుతిః ప్రాకృతవ్యాకరణసిద్ధా.

౪. సోమవీధి సోమపాఇత్యర్థః, భావుకః శ్రావ్యః, కాంతాపరిత్యాదితి భావః.

ప. విశ్వంభరా భగవతీ భవతీ మసూత రాజా ప్రజాపతిసమో
జనకః పితా తే,

తేషాం వధూస్త్యమపి * నందిని పార్థివానాం యేషాం కులే సస
వితాచగురుర్వయం చ.

F

F. విశ్వంభరేతి. నందిని గుణపూర్ణే, 'టునదిసమృద్ధావి'త్యస్తాద్భావే ఘృణ
స్తాత్, 'అత ఇని తనావి'తి ఇనిప్రత్యయః. 'ఏకాక్షరాత్ప్రత్యో జాతావి'తినిషే
ధస్తు ప్రాయఃకః; గృహ్యదిత్వాదినిర్వా; నాంతత్వాన్జీవః; నందిని పుత్రీతి సంబోధనం.
ఇదంచ "అన్తాశం తు జనకసుతాదుహితైవ" ఇతివక్ష్యమాణరీత్యా దశరథమతాను
సారణ; భగవతీ హద్గుణ్య పరిపూర్ణా విశ్వంభరా భూమిః, భూరిత్యాద్యనుక్తా
విశ్వంభరేత్యుక్తిః త్వాంతిప్రధానతాసూచనాయ, భవతీం పుజ్యం త్వా మసూత,
ప్రసూతవతీ, 'పూజీ ప్రాణిగర్భవిమోచనే' లజ్జిపాటుక్. విశ్వంభరాశబ్దస్తు సంజ్ఞా
యాం; 'భృత్యావృజీ'త్యాదినా భః ప్రత్యయే 'అరుద్విషదీ'త్యాదినా ముమాగమే
చ నిష్పన్నః; ప్రజాపతినా బ్రహ్మణా సమః, స్వాధ్యాయాదినా బ్రహ్మతుల్యఇత్యర్థః.
"మాంధాతారమపార పృషితక్షీరాజీ"త్యాదినా కనిష్ఠీత్యయః. బ్రహ్మజ్ఞాన పరిపూర్ణ
తయా రైక్యవిన్నిరతిశయదీప్తియుక్త ఇత్యర్థః. ఇదం చ ఉత్తరమీమంసాయాం
'క్షత్రియత్వగతే'శ్చే'తి సూత్రవిషయవాక్యప్రకరణే సంపదిమహద్భావే యోహోరాఃపు'
† ఇత్యుక్తరీత్యా బ్రహ్మవస్తావత్త్వకాలీతి వార్థః. రాజా, రాజలే దీప్యతే ఇతి రాజా,
కనిన్యూజాన్త్రు తినామక క్షత్రియవృత్తాంతే స్పష్టం. యద్వా జ్ఞానభక్తిరైకైర్వా
స్తదా దీనపి రంజయతీతి రాజా, ధాతూనామనేకార్థత్వాద్రంజనే వృత్తిః, తదుక్తం
"రాజా ప్రకృతిరంజనాత్" ఇతిశ్లోకవ్యాఖ్యానే మహోపాధ్యాయమల్లినాథేన
ధాతూనామనేకార్థత్వాదితి. జనకః పూర్వోక్తప్రకారేణ శ్రుతిస్తృతిషు "జనకోహ
వైదేహః" "కర్తవ్యే వహి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయః" ఇత్యాదిషు ప్రసేదఇత్యర్థః.
తే పితా, యేషాం రాజ్ఞాం కులే, 'కులేష్వి'తిబహువచనాంతపాతే త్రాణాయాం బహు

* 'నన్దని' ఇతిపాఠంతపరికల్ప్య. 'నన్దని అనన్దయత్రి' 'నన్దిగ్రహిపచాదిభ్యో లుణి
న్యచః' ఇతిలుక్య, 'యవోరనాకా' 'విత్తనాదేశశ్చ' ఇత్యపి వ్యాఖ్యా పరిదృశ్యతే
కోకాన్తరే.

† అప్య శ్లోకస్య ప్రథమ తృతీయ చతుర్థసాదాస్తు, 'అంభోజంకలయక్ సద్భ
క్షమవనే సాహిత్యరీత్యాం దృశోః; శత్రూణాం పురభంజనే భృగిగుణే కించోరగేంద్రో
ఘనాభావ్యే సవిభాతిసామన్యపతిః పాకాహిత ప్రాభవః'—ఇతి.

(౧) తత్కిమస్య దాశాస్త హే కేవలంవీరప్రసవాభూయాః.
రామః—(౨) దేవి అనుగృహీతాస్తో వయం.

ప. లోకికానాం హి సాధూనా మర్థం వాగనువర్తతే,

వచనం; ఉద్భూతావయవభేదవివక్షయా వా; కులం హ్యుత్పాదక ప్రబంధః, సర్వం జగత్సుపతి నియమయతి కర్తానుష్ఠానే ప్రేరయతీతివా. సవితా సూర్యః గురుః పితా, వయమహం, అస్తదోద్వయోశ్చేత్యేకత్వే బహువచనం; 'సవిశేషణస్య ప్రతిషేధః; ఇతి తు సవిభేద్య విశేషణవిషయ, "తతోను త్వం ప్రేయాన్వయమసి హతాశాః ప్రియతమా" ఇత్యుక్తిప్రయోగాత్, యద్వా, 'యథా వసిష్ఠాంగిరసావృషిః ప్రాచేతసస్తథే' తి వక్ష్యమాణీత్యా వాల్మీకేః జృంభకాస్త్ర సంప్రదాయేన విశ్వామిత్రస్య వామదేవాదే ర్వాగ్రహణా ద్వయమితి బహువచనం, గురు నిత్యకుపక్తస్య వచనవిపరీతామాద్దురవః పితోపదేష్టార ఇత్యర్థః. గృంతీతి గురవః. 'కృగ్గోరుచ్చేత్యో'ణాదికనూత్రేణ నిష్పన్నోఽయంశబ్దః. 'గుశబ్దస్వంధకారే స్యాద్రుశబ్దస్తన్నివర్తక' ఇతి నిరుక్త్యా అజ్ఞానాదినివర్తకా ఇతి వార్థః. యద్వా గురవః పితర ఇత్యేవార్థః. 'స హి విద్యాత స్తం జనయతీ'తి స్మృతే. 'పుత్రకా ఇతిహోవాచే'త్యాది పురాణాచ్చ, తేహం పార్థివానాం "సర్వాపూర్వమియం యేహ మాసీత్కృత్వాన్న వసుంధరే" త్యుక్తముఖ్యపృథివీపతిత్వ వతాం పథూరసి స్మృతాసి.

౧. తత్తస్మాత్ ఆన్యత్ వక్ష్యమాణాదన్యత్ కిమాశాస్త హే? 'అదిశ్వాను ఇచ్ఛాయాం' ఆయం భావః, తవ గుణాతిశయో నాశాన్యః, తస్య విశ్వంభరా భగవతీత్యుక్తమాతృసంబంధవశాదేవ సిద్ధేః, నాపి జ్ఞానభక్తి వైరాగ్యాదికం, తస్య బ్రహ్మ విక్రమజనకసంబంధవశాదేవ లాభాత్, నవాహితగ్రాహికత్వం విశ్వరూప భర్తృసంబంధ ప్రయుక్తనికర్తాభావశ్చ ప్రార్థనః. తేహం సద్గురుసంబంధశాలిమహారాజ మహాకుల ప్రసూత రాజకులశ్చుఃపత్వాదేవ సిద్ధత్వాత్. తస్మాదేతేహం నాశాన్యత్వం కింతు వీరప్రసవత్వస్యేతి. ఏష ఋషిశ్రేయోవిధానవిదానభూతపసిష్ఠానుగ్రహరూపదీజస్య బహూకరణాత్పరికరః. తదుక్తం, 'దీజస్యబహూకరణం పరికర' ఇతి.

౨. దేవీత్యాది. ఏష ఋష్యనుగ్రహరూపదీజాంగీకరణరూపం సమాధానం నామ సంధ్యగ్ఘ, తదుక్తం, 'దీజాంగీకరణం సమాధానమి'తి.

౧౦. లోకికానామితి. హి యస్మాత్ లోకే అప్రత్యేక ప్రసిద్ధాః లోకికాః తేహం భ్రమప్రమాదరహితానామిత్యర్థః. సాధూనాం పరోపకారరతానాం, సాధయతి. పరకార్యాణీత్యర్థే 'కృపాపాణీ'త్యాదినాఉచ్ఛ్రత్యయః. విప్రలిప్సా రహి

ఋషీణాం పునరాద్యానాం వాచమర్థో(నువర్తతే) (నుభావతి).
అష్టా — (౧) ఇదం చ భగవత్పాదుంధత్యా దేవీభి శ్శాంతయా చ
భూయోభూయ స్సందిప్తం, దేవ్యా వత్సాయా స్సీతాయా
యదికశ్చిద్గర్భదోహృదోదయో భవేత్ సోఽవశ్యమచిరాన్తాన
యితవ్యఇతి.

తానామిత్యర్థః. వాక్ ఉక్తిః ఆర్థం అభిధేయం అనువర్తతే తదాభివాభవతి, లేహి
శ్రమప్రమాదవిప్రలిప్సాద్భావాద్యథావస్థితమర్థం వదంతీతి భావః. భూతార్థ
వాదిన ఇతి హృదయం; ఆద్యానాం వేదప్రసిద్ధానాం లోకీకానా మిత్యర్థో వ్యతిరేక
నిర్దేశాత్, లోకావశ్యస్య వేదనైర్వివ ర్భుడిత్యుపస్థితేః, ఋషీణాం పునః తపస్వినాం
తు వాచమర్థోఽనువర్తతే వాగధీనోఽర్థో భవతీత్యర్థః. తపస్వినా ముక్తిర్హి తపః
ప్రభావేనాసంతమవ్యర్థ ముత్పాదయతీతిభావః; యద్వా, 'ఋషగతావిత్యస్య
బుద్ధిర్థత్వా త్కాలత్రయవర్తివస్తుసాక్షాత్కర్తృత్వమృషివదప్రవృత్తినిమిత్తం, తథా
చ భావనమర్థం దృష్ట్వా తే వసంతి, తతః స్వకాలే ప్రాప్త సోఽర్థస్తామనుసరతీతి
భావః; హి యస్తాదేవం తస్మాదనుగృహీతావయ మిత్యన్వయః. ఏష ఋషిశ్రేయో
వితరణబీజగుణవర్ణనా ద్విలోభనం నామ సంస్థంగం. యథోక్తం- 'బీజగుణవర్ణనం
విలోభనమి'తి.

౧. గర్భస్య దోహృదం లక్షణం, 'సకీచకైర్వారుతపూర్ణ రంధ్రైరివిత్
విశేష్యమాత్రకరం, అన్యథా దోహృదశబ్దనైర్వివగర్భచిహ్నావచిత్యాత్ గర్భశబ్దవై
యర్థ్యాత్; తచ్చ విశిష్టవస్తువిషయాభిలాషాదిరూపం, తస్యోదయ ఆవిర్భావః. మాన
యితవ్యః సంభావయితవ్యః, తథా సంపాదనేన సఫలీకార్యఇతి భావః.

† అత్ర కేచిత్. మూలే. 'యఃకశ్చిద్గర్భదోహదోఽస్యా సోఽచిరాత్సంపాద
యితవ్యః' ఇతిపాతానుసారేణ వక్ష్యమాణగీత్యా వ్యావఖ్యుః. యథా- 'గర్భస్యదోహదః
ఇచ్ఛా; 'అధదోహదమిచ్ఛా కాంతాస్పృహే' త్యమరః; పుంస్త్యంప్రయోగాత్; అచి
రాత్, విశంబేహి వైరస్యంసంభావ్యతే; దోహదావమాననే మహతః ప్రత్యవాయస్య
దర్శనాదాదరోక్తిః; తథాచ సుశ్రుతః. 'గర్భహృదయ ప్రవృత్తభావాచ్చేకనాథాతు
రభివృద్ధిభవతి; కస్తాత్? తత్థానత్వాత్! తస్మాద్గర్భశ్చక్రేమాస్యభిప్రాయమింద్రియా
ర్థేషు కరోతి; ద్విహృదయాంనారీం దోహృదినీమాచక్షతే; దోహృదవిమాననాత్కుబ్జం
కుణిం ఖంజంజదం వామనం వికృతాక్షమనక్షం వానారీసుతంజనయతి; యేషుయేష్వింద్రి
యార్థేషు దోహృదేవైవిమాననా, ప్రజాయేత సుతస్యార్తిస్త్రింస్త్రీంస్త్రీంస్త్రీంస్త్రీయే'
'ఇతి'సీ,

రామః—(౧)యథా భగవాన్వైత్రావరుణి స్సమాదిశతి.

ప. స్నేహం దయాం చ సౌఖ్యం చ యది వా జానకీమపి,

ఆరాధనాయ లోకస్య ముంచతో నాస్తి మే వ్యథా. ౧౨

త్వరాతిశయః సత్వత్ర తథేతి చేత్. సకేవలమహమాచార్యః కింతు త్వద్బుద్ధ్యా దశ రథస్థానీయశ్చ, తథాచ త్వదీయ రాజ్యకంఠ్రవిషయకాస్థానానర్థశంకామామ సన్ని కృష్టం బాధత ఇత్యాహ—త్వం బాలవీవాసీతి. సత్వ(స్వ)న్యాదృశ) రఘుకులరాజు లో శిష్యుఁడగుత్యర్థః. తథాచ తవ శిష్యమాత్ర లేవై పారోహిత్యాదికం, వామదేవాదయో నిర్వాహయఃప్యంతీతి తదర్థం నాస్తాకం త్వరా, కింతు తవ పుత్రత్వాత్ త్వాం యువ రాజీకృత్య మహారాజస్థానీయేన మయా రాజ్యకంఠ్రం విచారయితవ్యం, అన్యథా నమా మలిశంకా ముంచతీతి ఖావః. సన్వస్తేవం తథాపి యుద్ధాదిషు లబ్ధివర్జస్య రాజ్య పాలనే సహాయాపేక్షా నాస్తీత్యుక్తాహ- న వం చ రాజ్యమితి. నవంచ నవమేవ, సతు యుద్ధాదివత్పరిచిత పూర్వమిత్యర్థః. నను తర్హి కిం కర్తవ్యమిత్యుక్తాహ—యుక్త ఇతి. సన్నద్ధ ఇత్యర్థః; యోగస్సన్నహనేత్యాదిశోకాత్. స్వస్తాదాత్సన ఆత్మీయాద్వా పరమం సర్వోత్కృష్టం, ప్రసిద్ధధనస్య ఉయిత్వ మితి తద్వ్యావృత్తిః పరమశబ్దేన వివక్షితా. ధనం, లబ్ధాంశపరిపాలనాలబ్ధాంశార్జనాభ్యాం ధనతుల్యమిత్యర్థః.

౧. మైత్రావరుణితి. మిత్రావరుణయో రపత్యమిత్యర్థే బాహ్వదిత్వాదిశో ప్రత్యయః. 'దేవతాద్వంద్వేచేత్యానన్'; ఇయం చ కథా పారాణీ కీ వేదితవ్యా. సమాదిశతి, అజ్ఞాపయతి; తథా కరోమితి శేషః.

౧౨. స్నేహమితి. స్నేహో హి స్వయం సుఖరూప స్సృఖాంతరహేతుశ్చ, కించ 'శరీరం వసువిజ్ఞానం మిత్రార్థే సంపరిత్యజే'దిత్యుక్తరీత్యానర్వాపేక్షయాభ్యుత్థితశ్చ, అపిచ, అహేతుః పక్షపాతో యస్తస్య నాస్తిప్రతిక్రియే త్యుక్తరీత్యా దుర్నివర్త్యశ్చ, తథాచ, తత్పరిత్యాగోఽపి మమ న దుఃఖాయేతి ఖావః. కించ స్నే హస్య వ్యవస్థితువిషయలేవైవైవ గుణత్వం, అన్యథా తు దోషత్యమిత్యస్తి నికర్తః; దయాతు సర్వవిషయాపి గుణత్వం నముంచతి; 'దయయా సర్వభూలేషు సంతుష్ట్యా యేనకేనచిత్, సర్వేంద్రియోపకాంత్యా చ తువ్యత్యాత్ జనార్దన' ఇత్యుక్త్యా ధర్మ రూపా; కించ పరదుఃఖాధీనసత్తాకతయా తన్నివృత్తిం వినా దుర్నివర్త్యాచ; తామపి ముంచతోనవ్యతీతి ఖావః; కించ † దయాయా గుణలేవైవ్యంకతో దుఃఖరూపత్వ మవర్జనీయమ్ ఇత్యస్తి నికర్తః. సౌఖ్యం తు సర్వదానుమాల్మికవేషం సర్వారంభా

† అత్ర క్షుదించితి శేషః; వ్యాధాదిభిర్వింశ్యమాన వ్యాఘ్రాదావితదర్థః.

సీతా—¹ (౧) అదో ఏవ్వ రాహువధురందరో అయ్యవుతో.

రాముః—(౨) కస్కోత్ర భోః? విశ్రామ్యతా దష్టావక్రః.

అష్టా—(ఉత్థాయ పరిక్రమ్య) అయే కుమార లక్ష్మణః ప్రాప్తః ఇతి (నిష్క్రమింతుః)

లక్ష్మణః—ప్రవిశ్య (జయత్యావర్యః)

చా. ¹ అతఏవ రాహువధురందర ఆర్యపుత్రః.

నా మహ్యేతదర్థతయా ప్రధానభూతం చ ; తదపి ముంచతో మమ న వ్యభేది భావః ; ఏలేషాం మధ్యే ఏకైకస్య మోచనమపి దుష్కరం ; మమ తు ఏతత్సముదాయమోచనమపి న దుఃఖాయేతి చకారద్వయేన లభ్యతే ; కించ పూర్వోక్తాని సర్వాణ్యపి ఆత్మర్థతయా తం ప్రతి గుణభూతాని ; ఏలేషాం వ్యతిరేకేఽప్యాత్మనోన వ్యతిరేక ఇత్యేషా మపకర్షః ; సీతా తు ప్రాజ్ఞేభ్యోఽపి గరియసీతుక్తకరిత్యా జీవితం ప్రత్యపి ప్రధానభూతా ; కించాద్యావసీతం రామస్య జీవితప్రయోజనమితి పక్ష్యమాణ రీత్యా మద్వ్యతిరేకప్రయోజకవ్యతిరేకవతీ పూర్వోక్తస్నేహదయాసౌఖ్యానామ పరిపూర్ణభూతాః ; తామపి ముంచతో మమ న వ్యభేది భావః. సీతా మిత్యాద్యనుక్తా జానకీ మిత్యుక్తిః లోకారాధనాపేక్షయా మమ బ్రహ్మవిత్తమజనకానురోధోఽవ్యక్తిం చిత్కర ఇతి సూచయతి, లోకేహ్యభిమతపస్తుపరిత్యాగా త్సార్వకాలే తస్య సన్నిధానా న్న దుఃఖభూయస్త్యం ; పరిత్యాగా త్సర్వమపి తస్మాదీతత్వాన్న దుఃఖభూయస్త్యం ; పరిత్యాగకాలే తు భవతి దుఃఖభూయస్తా ; పర్తమానత్వాత్, మమతు తస్య పర్తమానత్వేఽపి న దుఃఖమితి పర్తమానార్థకముంచత ఇతి పదస్థకలాలభ్యతే, వ్యభేదిసామాన్యశబ్దేన మనోవ్యాధిరపినేత్యర్థః.

౧. రాహువధురందరః. రఘువంశజశ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః. రాహువధురోపాదానం సాధిప్రాయకం. శరణాగతసంరక్షణప్రతపత్తయా లోకారాధనైకపరరఘువంశజస్య తతేద మనురూప మిత్యభిప్రాయః.

౨. విశ్రామ్యతాత్. విశ్రమం ప్రాప్నోతు, ఆగిషి లోక్ ; తుహ్యోరితి తాతత్, విశ్రామ్యతామితి పాతేతు పరిజనై రితిశేషః. విశ్రమవాక్ క్రియతా మిత్యర్థః. జీవితాత్కర్తృణి లోక్.

(౧) అట్లునేన చిత్రకారేణాస్తదుపదిష్టమస్యాం వీధికాయామా
ర్యచరిత మభిలిఖతం, తత్ప్రశ్యత్వార్థః.

రామః—(౨) జానాసి వత్స దుర్తనాయమానాం జానకీం వినోదయితుం
తత్కియానవధిః ?

లక్ష్మణః—(౩) యావదార్యామా హుతాశసశుద్ధిః.

రామః—(౪) శాంతం పాపం † ససాంత్యవచనం.

ప. ఉత్పత్తిపరిపూతాయాః కిమస్యాః పావనాంతరైః ?

తీర్థోదకం చ వహ్నిశ్చ నాన్యత శుద్ధి మర్హతః.

౧౩

౧. అట్లునేన తన్నాన్ను, వీధికాయాం చిత్రమయశ్రేణ్యం.

౨. దుర్తనాయమానాం దుఃఖితమనస్కాం, జనకస్య స్వదేశం ప్రతిగమనా
దిలిఖాపః, 'కర్తుః కర్తవ్యే' సలూపశ్చేతి కర్మజిజ్ఞాసాత్త నేపదంకానచ. వినోదయితుం.
దుఃఖినిస్తరణత్వార్థకం సంకోపం గ్రాహయితుం; నుదప్రేరణే, ఉపసర్గబలేనోక్తార్థలాభః.
తత్కియా నవధిః. తదిత్యన్యయం తస్యేత్యర్థః. అవధిః అంతఃకియాక కిం ప్రమాణకః
ఇత్యర్థః 'క్యాచిత్కః కియాం నుదవధిరితి' పాతస్తు సమ్యగేవ, అనేకసంఖ్యాకేష్వస్త
ద్వ్యాపారేషు కీదృశసంఖ్యాయుక్తోఽస్య ద్వ్యాపారోఽస్య చిత్రస్యావధి రిత్యర్థః.

౩. యావదితి. హుతాశనేన తద్ధిరితి విగ్రహః. యావచ్ఛబ్దోఽవధారణా
ర్థకః. హుతాశసశుద్ధిరేవావధిరిత్యర్థః. అవధిరిత్యన్య త్వార్థస్థాదనుషంగః.

౪. శాంతం పాప మితి. ఏతదకోపన్యాసజన్యవీడాహేతుభూతం పాపం కా
న్యత్పిత్యర్థః. లోకోక్తిరియమిష్టజనం ప్రత్యనిష్టవచనాక్షమజనాశీర్షవచనరూపా. ససాం
త్యవచనం. అత్యర్థమధురవాక్సహితమిత్యర్థః.

౧౩. ఉత్పత్తిత్యాది. ఉత్పత్త్యా పరిశుద్ధాయా ఇత్యర్థః. హేత్వంతరనిరా
సార్థ మిదం; స్వభావతో దోషప్రతిభటాయా ఇలిఖాపః. అస్యాః సీతాయాః. పావ
యంతీతి పావనాని నంద్యాదిత్యాష్ట్యుక్తత్యయః; అస్యాని పావనాని పావనాంత
రాణి తైరిత్యర్థః; కిం నకిమపీత్యర్థః; శుద్ధిర్ని దోషనిర్హరణం అవిద్యమానదోషాయా
స్తస్యాః కథం తద్ధిరితి భావః; కించ అంతరక్షణేన దోషరహితవస్తుమాత్రస్య
పావకవస్తవపేక్షానాస్తి; పావకవస్తునస్తుతన్నైరపేక్ష్యం తైమలికం, ఇయం చ న
కేవలం దోషరహితా కింతు పావనీ చేతి సూచ్యతే; 'అపి మాం పావయే తస్మాద్వీ
ష్మాత్సేతీచ్చతి కాష్ఠావీ'తిన్యాయాత్. ఉక్తమర్థం తత్ఫలదర్శయతి. తీర్థోదకమితి.

† అశంపాయాంభూతవచ్చేతినిష్ఠా.

(౧) దేవి దేవయజనసంభవే ప్రసీదౌ.

(౨) ఏష తే జీవితావధిః † ప్రణామః.

ప. క్లిష్టో జనః కులజనైరనుగంజనీయస్తస్మిన్ యదుక్త మశివం నతు తత్త మంతే,

గంగాదిపావనజలం, † తీర్థశబ్దోవిశేషణమాత్రపరః. అన్యథా తీర్థశబ్దస్యైవ పరిశుద్ధో దకవాచిత్యేనోదకశబ్దయర్థ్యాత్, యద్వా తీర్థానాం గురూణాం ఉదకం పాదావశే జనాంభః; 'అపఃపాదావశేనీర్ద్విమంతం నాశయంతు మే' ఇతిశ్రుతే. పక్షిశ్చ అన్యతః కుద్ధిం అన్యహేతుక కుద్ధిం నార్హతః. యథా పాపకర్తాస్తీర్థోదకప హ్నోర్వి రితరాపేక్షా నాస్తి తద్వదస్యాపి పాపకర్తావశేషాత్తదపేక్షా నాస్తి త్యర్థః. కించ వినిగమనావిరహద్వహ్నోర్వా నీతాసంబంధత శ్చద్ధిః కిం నస్మాత్? అగ్నిప్రవేశానుమతిస్తు మూఢప్రత్యాయనార్థా వహ్నిప్రాశస్త్యార్థా వా.

౧. దేవయజనసంభవే. దేవా ఇజ్యంతే యస్మిన్నితిపురుషత్వా దేవయజనం యజ్ఞభూమి రితి శబ్దేందుశేఖరాదావుక్తం, యజ్ఞభూమి జన్యే ఇత్యర్థః.

౨. జీవితావధిరితి. జీవితస్యావధి ర్యస్యేతి బహువ్రీహిః. యదీయావధిర్జీవి తావధి న్న ఇత్యర్థః. 'అంజలిః పరమా మద్రాక్షిప్రం దేవప్రసాదినీ'త్యుక్తరీత్యా బహుశరావరాధానాం క్షిప్రత్వమోఽయ మంజలి రవరాధభూయస్తానుగుణ్యాచ్చ రీరపాతపర్యంతమసక్యదనుష్ఠేయః సచాశక్త్యాతంత్రేణానుష్ఠీయత ఇతి భావః.

౧౪. క్లిష్టఇతి. యత్ యస్తాత్ క్లిష్టోజనో దుఃఖితో జనః కులజనైరనుగంజనీయః క్లేశం విస్తార్య లాలసీయః. న తు పూర్వానుభూతదుఃఖస్తారజేన క్లేశయితవ్య ఇత్యర్థః. తత్ తస్మాత్ ఆశివం ఆమంగళం తే త్వయి విషయే; శేషే వష్టీయం; నః మమ, అవ యోరితి నా; 'అస్తదోద్వయోశ్చ'లిద్విత్వే బహువచనం, యదుక్తం అన్యత్కర్తృకం యద్వచన మిత్యర్థః. నభుంశే భావేత్తః. యావదార్యాయా మతాశనశుద్ధిర్యుక్తం

† అత్ర 'ఏషతే జీవితావధిః ప్రవాదః, ప. 'కష్టో జనః కులజనైరనుగంజనీయస్తస్మిన్ యదుక్త మశివం నహితత్త్వం తే' ఇతి సాంప్రదాయకః పాఠః.

‡ 'తీర్థం పుణ్యభూమిః; తత్ర స్థితముదకమ్;' 'మస్త్రాదయోఽస్త్రాదశ పుణ్యభూ మిః పాత్రం జలం స్త్రీకుసుమంచతీర్థ'మితి నానార్థరత్నమాలాయామ్, తీర్థముదకమితి సామానాధికరణ్యేనాన్వయే 'ఉర్వాం హరిస్యాపి' 'నాకపాణే' 'త్యాదిపత్తిర్థశబ్దకృద్ధి మాత్రవాచీ;' ఇతి శైలిస్మిరుపకైః తీర్థశబ్దాఢోవర్జితః.

నైసర్గికీ సురభిణః కుసుమస్య సిద్ధా మూర్ధ్ని స్థితి ర్నచరణై రవ
తాడనాని. ౧౪

సీతా.—(౧) ¹హోదు అయ్యపుత్ర పేక్షమ్మ దే చరితం.
సర్వే ఉత్తాయ పరిక్రమంతి.

భా. ¹ భవత్వార్యపుత్ర ప్రేక్షామహే లే చరితం.

క్షణవచన ముత్కర్థః. అత్ర లక్షణవచనస్య రామేణ స్వోక్తిర్వోక్తిరైక్యాభిసంధినా;
'రామస్య దక్షిణో బాహు ర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చ' ఇత్యాద్యుక్తేః. తత్ తద్వచనం;
న ఇత్యనుషజ్యతే; నః త్వదేకజీవితయో స్తవ నిర్దోషతాం చజానతో రిత్కర్థః. నక్షమం
సోచితం; ఆయం భావః-బంధుత్వమిత్రత్వానాదరేణ జనత్వరూపసామాన్యధర్మ వివా
శురంజనీయానురంజకభావే పర్యాప్తే హేతుః తత్ర 'ప్రేయో మిత్రం బంధుతా వా
నమగ్రా సర్వే కామా స్సంబదో జీవితం వా, స్త్రీణాం భర్తా ధర్మదారాశ్చ పుంసా
మిత్ర్యుక్తరీత్యా సర్వప్రకారప్రియతమాయా స్తవ విషయే తథావిధానా మస్తాకం
త్రూర్వానుభూతదుఃఖస్తారణమహాపరాధో నోచితఏవ 'తత్రావ్యభీక నిబంధనతత్సారణం
తు సుతరాం; కించ నిర్దోషతాం చ జానతో రామయో స్తత్కృత్యం తు దూరాపేత
మితి. సురభిణః కుసుమస్య సుగంధప్రధానస్య పుష్పస్య మూర్ధ్నిస్థితిః నైసర్గికీ, నిసర్గ
ఏవ నైసర్గికీ; వినయాదిత్వా త్స్వాస్థికేతక్ ప్రత్యయః, సిద్ధా ప్రసిద్ధా చేతనాచేతనసా
ధారణ్యేన ప్రసిద్ధా, చేతనై శ్చిరస్యవిమాడరూపేణ, అచేతనైః కాళాగ్రే చ ధార
ణాత్, చరణై రవతాడనాని న సిద్ధాని న దృష్టానీత్యర్థః; ఆయంభావః- త్రివిధాని తా
వదవమాడనీయాని, సౌరభ్యప్రధానానికాంతిప్రధానాని ఉభయప్రధానాని చేతి,
తత్ర సౌరభ్యప్రధానాని దమనకాదీని, కాంతిప్రధానాని కాల్యరీతుమహాదీని, ఉభ
యప్రధానాని మాలతీప్రభృతీనీతి, తత్ర సౌరభమాత్రప్రధానస్యాపి న చరణావతా
డనార్హత్వం, తస్య ఘృణైకనిరంతరానుభావ్యత్వాత్, ఏవం న ద్వితీయస్యాపి, తస్య
దర్శనైకానుభావ్యత్వాత్, ఉభయప్రధానస్య తు సుతరాం నచరణావతాడనార్హత్వ
మితి, సురభిణః కుసుమస్యేతి వదద్వయోపాదానా దిక్థం వ్యాఖ్యాతం, 'అత్ర న మున
రై రిచేకేదిత్యంతి, అత్ర ప్రాజ్ఞస్యపూజనీయస్య లక్షణస్యైకస్య సకృత్కించిద్వచన
ముపమేయ ముక్త్యా నిహి నబహుకరచరణకరణకానాం బహూనాం తాడనానా
ముపమానతాకథనాత్ తాదృశతాడనజన్యంసురభికుసుమస్య యావదత్యాహితం తావ
ల్లక్షణవచనజన్యం సీతాయా అత్యాహితమితి వ్యుజ్యతే.

౧. ప్రేక్షామహే పశ్యమిత్కర్థః.

లక్షణః.—(౧) ఇదం తావదాలేఖ్యం

సీతా.—(నిర్వర్ణ్యం.) ¹ (౨) కేదానిం ఏదే ఉపరిణిరందరట్టిదా ఉపథ్నవందివిఅయ్యపుత్రం.

లక్షణః.—(౩) ఏతాని తాని సరహస్యాని జృంభకాస్త్రాణియాని భగవతోకృతాశ్వా త్కాశికమృషి ముపసంక్రాంతాని తేన చ తాట కావధే ప్రసాదీకృతాన్యార్యస్య

రామః.—వందస్య దేవి దివ్యాస్త్రాణి.

ప. బ్రహ్మదయో బ్రహ్మహితాయ తస్తాన్వి పరస్సహస్రంశరదస్త్రపాంసి,

ఛా. ¹ కే ఇదానీ మేలే ఉపరి నిరంతరస్థితా ఉపస్తవంతీవార్యపుత్రం.

౧. ఆలేఖ్యం చిత్రం;

౨. ఉపరి నిరంతరస్థితా అవిరళస్థితా ఇత్యర్థః. అనుపనిష్టాఇత్యాశయః తేషాం దివ్యత్వాదుపరిస్థితి ర్భృతేభ్యుపరిలేఖనం; ఉపస్తవంతీ స్తోత్రం కుర్వంతి;

౩. ప్రయోగప్రతిసంహారా మయకమంత్రాదయో రహస్యాని, తత్సహితాని త్యర్థః; జృంభకాస్త్రాణి తన్నామకాస్త్రాణి; కృతాశ్వాత్తన్నామ్నో మునేః. కాశికమృషిం విశ్వామిత్రం ఉపసంక్రాంతాని స్త్రాస్త్రాని; ఆత్ర ఉపసంక్రాంతీం కర్తృప్రత్యయేన స్వయమేవ తాని కాశికం స్త్రాస్త్రాణి లభ్యతే; తథాచ, కృతాశ్వః పరస్సహస్రపరివత్సరాంతేవాసినే కాశికాయేతివత్సమాణం పరస్సహస్రపరివత్సరాంతే వాసీత్వం జృంభకాస్త్రరూపఫలగౌరవమపేక్ష్యాసత్కల్పమితి హృదయం. తేనచ. విశ్వామిత్రేణ; ప్రసాదీకృతాని; ప్రసాదకత్కార్యజృంభకాస్త్రయోరభేదాభ్యవసాయాదిత్థముక్తిః; కేవలం ప్రసాదేన దత్తానీత్యర్థః.

౧౪. బ్రహ్మదయ ఇతి. పురాణాః పురాతనాః నిత్యా ఇత్యర్థః. బ్రహ్మదయ శ్చతుర్భుజప్రభృతయః గురవో హితోపదేష్టాః తమోనివర్తకా ఇత్యర్థః; తపాంసి అంతఃకరణైర్మల్యాపాదనద్వారా భగవత్సాక్షాత్కారహేతుభూతకాయశోషణప్రతాని; పరస్సహస్రం, సహస్రాత్పరా ఇతి విగ్రహః, పంచమితీయోగభాగాత్సమానః సుపుష్పేతివా, పారస్కారాదిత్వా త్సహస్రశబ్దస్య సుడాగమః; సహస్రసంఖ్యాసంఖ్యాకా ఇత్యర్థః; 'విశత్కాధ్యాన్వదైకత్వే సంఖ్యాన్యంభేయసంఖ్యాయోరిత్యధిక.

ఏతాన్యదర్శ స్మరవః పురాణాః స్వాన్యేవ తేజాంసి తపోమ
యాని.

౧౫

సీతా. — 'ణమో వదాణం.

రామః. — (౧) సర్వతైతాని త్వత్ప్రసవ ముపస్థాస్యంతి.

సీతా. — 'అణుగహీదమ్ని.

లక్ష్మణః. — ఏష మిథిలావృత్తాంతః.

ఛా. ¹నమ ఏతేభ్యః.

ఛా. ²అకగృహీతాస్తి.

సుకాసనాదేకత్వం † శరద స్సంవత్సరాక్ - ఆత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; తథాచ
సమాప్తసంఖ్యాధికనవత్సరేషు నిరంతరం తప్తేత్యర్థః; బ్రహ్మవరమాత్మా ప్రథానం
చ, తత్కార్యత్వాజ్జగద్భిన్నశబ్దేనోచ్యతే; తదుత్తం; 'తాదర్థ్యాదుపచాతోఽస్తి
కృదిత్వస్వామిభావతః; అంగాంగిభావా త్రాత్మర్థ్యా దైవరీత్యాదపీష్యత' ఇతి;
తస్య హితాయ తదపేక్షితేష్టానిష్టప్రాప్తిపరిహారసాధనాయ; తపఃఫలభూతజృంభణోప
దేశేన రాజర్షిభి ర్విరోధినిరసనేన జగతః పురుషార్థసాధననిర్వర్తనసిద్ధిరీతి భావః;
అథవా బ్రహ్మ వేద స్తస్య హితాయ ధారణాయ, ధారణార్థకథాధాతో ర్భావే క్తః;
దధాతే ర్హితి హిభావశ్చ; అనుత్సాదాయేతి భావః; తపోమయాని తపస్సవరూ
పాణి; స్వాధికో మయట్; స్వాని స్వకీయాని తేజాంసి ఏతాన్యదర్శక్ జృంభణాస్త్రా
ణ్యుపశ్యక్ కార్యకారణభావనిబంధన మిదం సామానాధికరణ్యం 'దృశోప్రేక్షణ' ఇతి
ధాతోరితిత్వాదజీగుణః; తథాచబహుతరకపఃకార్యభూతానా మేతేషాం కేవలగురు
ప్రసాదసాధ్యత్వం నతు శుక్రామదిసాధ్యత్వమితి భావః.

౧. త్వత్ప్రసవంత్వత్ప్రసావిత్యర్థః; అనేన 'ద్విధాగర్భగ్రంథిస్తదమదివస్తి;
తైరపితయే'తి వక్ష్యమాణరీత్యా యమశక్తవత్ పుంప్రజాత్వమసిద్ధీక మితి సూచ్యతే,
అన్యథా స్త్రీప్రజాత్వే జృంభణాస్త్రాభ్యనుజ్ఞానమసంగతంస్యాత్, ఉపస్థాస్యంతి ప్రాశ్న
వంతి మామివస్తోమ్యంతీతి వార్థః.

† చింత్యమిదమ్; యత్ర వింశత్యాది శబ్దార్థస్య ప్రాధాన్యంతత్రైవ 'వింశత్యా
ద్యాః; ఇత్యనేనైకపచనాంతత్వమ్; అత్రతు సమాప్తశబ్దార్థస్య వరశబ్దార్థం త్రలి విశే
షణత్యేన తస్మాన్నవకాకాత్; ఇదమేవాభిసంధాయ సామాన్యేనోక్తం నామలింగాను
కాసనే - 'వరశ్శతాద్యాస్తే యేషాం వరాసంఖ్యాశతాదికాల్' ఇతి. ప్రామాణికపుస్త
కాంతకేవల వరస్సకాస్త్రా ఇత్యేవ పాతో యుక్తః.

సీతా.—(౧)¹అప్పు హేదలిదణిభుష్పళ సామళసిణిద్ధమంసశేణదేహసోహ
గ్గేణవిష్టుదర్థిమిదతాదణఅరజణదీసంత సోమ్మసోందేరసిరిలతాదర
త్తుడిఅసంకరస రాసణోసిహండముద్ధముహమండలో అయ్యపుత్తో
అహిలిహిదో.

లక్షణః.—ఆర్యే పశ్యౌ.

ప. సంబంధినో వసిష్ఠాదీనేషతాతస్తనార్చతి,

గౌతమశ్చ శతానందో జనకానాం పురోహితః.

౧౬

రామః.—(౨) సుశ్లిష్టమేతత్.

ప. జనకానాం రఘుణాం చ సంబంధః కస్య చ ప్రియః?

శా. ¹ఆశ్చర్యం, దళితనీలాత్పలశ్యామలస్నిగ్ధమపృణమాంసలేన దేహసౌఖ్యాగ్నీన
విస్తృతస్త్రిమితతాతనగరజనదృశ్యమాన సౌమ్యసౌందర్యక్రీః ఆనాదరత్రుటిత శంకరశరా
సనశ్శిఖండముగ్ధముఖమండలఆర్యపుత్రోఽభిలిఖతః.

౧. దళితనీలాత్పలవత్ శ్యామలం స్నిగ్ధం చాకచక్యయుక్తం మాంసలం స్పీతం
లేన తథావిధేనేత్యర్థః. విశేషణసమాసః. దేహసౌఖ్యాగ్నీన శరీరసౌందర్యేణ విస్తృతాః
ఆశ్చర్యయుక్తాః అతఏవ స్త్రిమితా నిశ్చలాః యే తాతనగరజనాః తైః దృశ్యమానా
సౌమ్యా ఆహ్లాదకరీ సౌందర్యక్రీః యస్య సతథోక్తః; ప్రాకృతే ఆత్మనేపదనియమాఖా
వాదీసంలేత్యుక్తిః; త్రుటితం భగ్నం శంకరశరాసనం యేనేతి తథోక్తః.

౧౬. జనకానాం. జనకాపత్యభూతానాం లాక్షణికోఽయం శబ్దః. పురోహితః
గౌతమః గౌతమపుత్రః; ఋష్యంధకేత్యుప్రత్యయః; శతానందః తన్నామ; తథా
చ ఏష తవతాతః వసిష్ఠాదీన్ సంబంధినోఽర్చతిపూజయతి; జనకానాం పురోహితో
గౌతమశ్చతానందశ్చ, అర్చితీత్యస్యానుషంగః. యద్వా-యథాక్రమమేష తవ తాతో
జనక స్సంబంధినోదశరథప్రభృతీ నర్చతి, జనకానాం పురోహితో గౌతమశ్చతానం
దశ్చ వసిష్ఠాదీనర్చితీత్యన్వయః.

౨. సుశ్లిష్టమితి. హేమారవిందపరిమళన్యాయాదితి భావః.

౧౭. జనకానామితి. జనకానాం జనకవశోద్భవానాం, రఘుణాం రఘుమంశో
ద్భవానాం చ, లాక్షణికోఽయంశబ్దః; సంబంధః అపత్యసంబంధః కస్యన ప్రియః?
సర్వస్యాప్రియ ఇత్యర్థః; యత్ర సంబంధే కుశికనందనః విశ్వామిత్ర స్సన్వయం
దాతా స్వయం ప్రతిగ్రహితా చ; దశరథం ప్రతి దాతా జనకం ప్రతి ప్రతిగ్ర

† యత్ర దాతా గ్రహీతా చ స్వయం కుశికనందనః. ౧౭
 సీతా. — (౧) ¹ ఏదేఖు తత్కాలశకిదగోదానమంగళాచత్తారోవిభాదరో

భా. ¹ ఏతే ఖలు తత్కాలకృతగోదానమంగళాశ్చత్వారోఽపి భ్రాతరో వివాహాదీతా యూయంఆశ్చర్యం, జానామి తస్మిన్నేవావసరే వరేషితి.

హీతా చేత్యర్థః; ఆయం భావః తవ మమ చ పరిణయరూపోఽయం సంబంధః. జనకదశరథయోరావయో ర్జనానాం చ మధ్యేకస్య చిదపి నాస్తియః; తథాహి, జనకానాం రఘూణా మిత్యనేన జనకవంశ్యాక్ రఘువంశ్యాక్ ప్రతి నాస్తియత్వ మితి లభ్యతే; అత్ర నిమీనా మిత్యాద్యనుక్త్వా జనకానా మితి వదోపాదానేన కర్తృజైవహి సంసిద్ధిమాస్థితా జనకాదయ ఇతి జనకవిషయే ప్రసిద్ధం కర్తృయోగశీలత్వం సోఽర్థతే; ఏవం కటత్థానా మిత్యనుక్త్వా రఘూణా మిత్యుక్త్వా † “శ్రుతస్య యాయాదయమంతమర్మకస్తథావరేషం యథి చేతిపార్థివః” ఇత్యాది కాళిదాసనిరుక్త్యాలంఘేర్నలోపశ్చేత్యాద్యనుశాసనేనచలబ్ధయా సంజయా లంఘతే జానాతి సర్వమితివృత్తత్యా చ మమరిత్యాకవేఽబ్రవీదిత్యైత్యాకవంశజరఘుకులాసాధారణం జ్ఞానయోగశీలత్వం సూచ్యతే; తథాచాన్యోద్యుతజనవిషయేజాతోఽప్యపత్యసంబంధస్సంబంధినా మత్యభిమతో భవతి; తస్య క్షీరశర్కరావదన్యోన్యసంవర్కరమణీయజ్ఞానకర్తృశీలజనవిషయత్వేతు హేమరవింద పరిమళన్యాయేనాతిక్లాఘ్యత్వమితి తాత్ ప్రత్యప్రియత్వవ్యాప్యతీ; యత్ర దాతేత్యాదినాపి జనకదశరథౌ ప్రత్యప్రియత్వం వ్యావర్త్యతే; తత్ర దశరథం ప్రత్యయాచింతోపవతత్వాత్ జనకం ప్రతి దుష్కరధనుర్భంగప్రతిజ్ఞానిర్వర్తనరూపమహోపకారకరణాచ్చ; గుర్వశుజ్ఞాప్రాప్తత్వాన్నహర్షి కారితత్వాచ్చనావాం ప్రత్యప్రియత్వం, స్వయమిత్యనేనాగ్రహేదిమూలక త్రిశంకుయాజనహరిశ్చండ్రోపప్లవవ్యాప్యతీ. అకవివజనాన్ప్రత్యప్రియత్వం నిరస్తం; శిష్టానుమతస్య ధర్మత్వే శిష్టకారికత్వస్యైములికన్యాయ సిద్ధత్వాత్; తథాచాప స్తంబస్త్పతిః; యత్వా ర్యాః క్రియమాణం ప్రశంసంతి సభర్తౌయద్ధర్మంతే సోఽధర్మ ఇతి; బ్రహ్మర్షిశ్వామిత్ర ఇత్యాద్యనుక్త్వా కుశికనందనవదోపాదానేన విశ్వామిత్రః స్వస్య బ్రహ్మర్షిత్వమవిగాయ్యైవ భూతభూర్వగత్యాక్షత్రీయత్వం స్వీకృత్య బంధుభావేనాస్మిన్ సంబంధేకృపిం కృతవానితి వ్యంజయతి.

౧. గోదానమంగళం. క్షీరకర్మ; తస్య మంగళార్థత్వా న్నంగళత్వం; వివాహే

† అత్ర దదాతి ర్గృహ్ణతి శ్చాంతకర్మావితణ్యార్థ - దాపయితాగ్రహయితా చేత్యర్థః. † రఘువంశేఽవస్థ ౨౧ శ్లోకోఽయం.

వివాహాదిక్లిదాతుష్టేఅస్తు హే జాణామి తస్మిం ఏవ్వపదేనేతస్మిం
ఏవ్వఓసరేవట్టామి త్రి.

రామః.—ఏవం.

ప. సమయ స్సవర్తత ఇవైష యర్హి మాం సమనందయత్సు
ముఖ గౌతమార్పితః,

అయమాగృహీతకమనీయకంకణ స్తవమూర్తిమానివ మహోత్సవః
కరః. ౧౮

లక్ష్మణః.—(౧)ఇయ మార్యా ఇయమప్యార్యా మాండవీ ఇయమపి వ
ధూశ్శ్చుతకీ ర్తిః.

సదీక్షితా ఇతి విగ్రహః, వివాహహేతుక ప్రతవంత ఇత్యర్థః. 'దీక్షహం డ్యేత్యోపనయన
నియమవ్రతాదేశేష్వి'తి వ్రతవాచి దీక్షధాతోః కర్తరి క్తః; తస్మిన్నేవప్రదేశే ఇత్యు
నేన ప్రత్యభిజ్ఞాదార్థ్యం గమ్యతే.

౧౮. సమయఇతి. యర్హి యస్మిక్ సమయే గౌతమార్పితః పురోధసా శతానం
దేవప్రతిపాదితః ఆగృహీతకమనీయకంకణః సమంతా ద్దృశీతరమణీయవలయః తథా
మూర్తిమాన్ మహోత్సవ ఇవ స్థితః తవ కరః మాం సమనందయత్ సవిష సమ
యోఽవర్తత ఇవేతి స్మృతివైశద్యమిదం; అత్ర సుమఖ ఆగృహీతకమనీయకంకణ
ఇత్యుక్త్యా సిద్ధసాధ్య సమభివ్యాహరన్యాయేన ఆగృహీతకమనీయకంకణత్వం ప్రతి
సీతాయా వదన కమలసౌందర్యాతిశయో హేతు రిత్యవగమ్యతే, అన్యథా పాణిం
గృహ్ణీద్వ పాణినేత్యుక్త్యా పాణిపీడనస్య ప్రసక్తత్వేన ప్రకోపవర్తిమణివలయ గ్రహ
ణాసంగతేః; తథాచ సీతాముఖచంద్రసందర్శనానందపారవశ్యేన సమ్యక్కురగ్రహణా
భావః తదా త్వవివ సపాణిర్మూర్తిమాన్ మహోత్సవ ఇవస్థితః సమ్యక్స్పృశ్యే తు నిస్సీ
మానందకందళకర ఇతి వ్యజ్యతే; అత్ర ఆగృహీతా సమ్యక్ గృహీతాః కమనీయా
శృంగారమూలకసాత్త్వికభావ విశేషరూపత్వేన స్పృహణీయాః కంకణా స్పృశ్యద
జలబిందవో యస్మిక్ సతథోక్త ఇత్యప్యాహుః, ఆగృహీతవైవాహిక ప్రతిసరఇత్యపి
కేచిత్.

౧. ఇయమార్యా మాండవీతి. భరతభార్యాత్వాత్. ఇయమపి వధూ రితి
శత్రుక్షుభార్యాత్వేన స్నుహత్వాత్.

సీతా.—(సస్థితం) ¹ఇతివితివరాకా?

లక్ష్మణః.—సలజ్జస్థితం (స్వగతం)

అయే ఊర్జితాం పృచ్ఛత్యాభ్యా భవత్స్వగతః ప్రసారయామి.

(ప్రకాశమ్)(౧) ఆర్యే దృశ్యతాం బహుద్రష్టవ్యంతయమితో

భగవాన్ భార్గవః.

సీతా.—(౨) ²కంపితాస్తి.

రామః.—ఋషే నమస్తే.

లక్ష్మణః.—(౩) ఆర్యేపశ్య అయమసావార్యణ.

రామః.—(౪)సాక్షేపం. అయి వత్స బహుద్రష్టవ్య మన్యతో దర్శయ.

సీతా.—(సస్థేహబహుమానంనిర్వర్త్యస్వగతం)

(౫) ³సోహసిఅయ్యవృత్తఇమితావిణలమాహప్పేణ.

లక్ష్మణః.—(౬) ఏతే వయ మయోధ్యాం ప్రాప్తాః.

రామః.—సాస్రంస్త రామి హంతౌ.

ప. జీవత్సు తాతపాదేషు నూతనే దారసంగ్రహే,

మాతృభిశ్చింత్యమానానాం తేహి నో దివసాగతాః.

౧౯

ధా. ¹ఇయమప్యవరా కా?

ధా. ²కంపితాస్తి.

ధా. ³సోభనే ఆర్యపుత్ర అమునావినయమాహాత్మ్యేన.

౧. భార్గవః పరశురామః;

౨. కంపితాస్తి; భయనేతిశేషః.

౩. అయమసావార్యణేత్యాది. అత్ర వైష్ణవం ధను రాహోభ్య సమాకృష్టతేజ
గ్ను-ఇతి వక్తుముద్యుక్తవాన్ లక్ష్మణః, తావదేవాత్మప్రశంసామహాసామానో రామః
ప్రతిషిద్ధవానిత్యాశయః;

౪. సాక్షేపం సప్రతిషేధం; 'షీఘ్నిరసన' ఇత్యస్తాద్భావే ఘోరప్రత్యయః;
అన్యతో దర్శయ; అన్యత్ర లిఖితం దర్శయేత్కర్థః;

౫. వినయస్యప్రోక్షత్కర్తానావిష్కరణరూపస్య స్వస్తిన్నికర్తానుసంధానరూపస్య
మాహాత్మ్యం ఘోరయస్తా, లేనేత్యర్థః;

౬. ఏతే వయ మయోధ్యాం ప్రాప్తాః; తథాచిత్రే లిఖితా ఇత్యర్థః;

౧౯. జీవత్స్వతి. తాతపాదేషు పితరీత్యర్థః; త్రాణాయాం పాదశబ్దబహు
విచనే; 'ఉత్తమానాం స్వరూపం తు పాదశబ్దేన భిన్నైక' ఇత్యుక్తే; జీవత్సు సప్రా

ఇయమపి తదా జానకీ.

ప పతనవిరళప్రాంతోన్మిలన్తనోహరకుట్టలైర్దశనకుసుమైర్దుగ్ధాలోకం
శిశు ర్దధతీ ముఖం,

లలితలలితైర్జ్యోత్స్నాప్తప్రాయై రకృత్రిమవిభ్రమై రకృతమధురై
రంగానాం మే కుతూహల మంగళైః. ౨౦

నేషు సత్సు, యస్య చ భావేనేతిసప్తమి. దారసంగ్రహే చ నూతనే సతి మాతృభి
శ్చింత్యమానానాం నః తే దివసా గతాహిత్యన్వయః; గతా దివసాస్తేహీతి స్మరణా
కారప్రదర్శనం వా; ఆబంధోరసి రక్షకస్య జీవనమానందాయ; ఆరక్షకస్యాసి పితు
ర్జీవనమానందాయ; సర్వవిధసంరక్షణశీలస్య పితుర్జీవనంతు నిరవధికాహ్లాదజనకం; కించ
దారాణాం సతతపరిచయేస్మియైకవేదత్వం నూతనసంగ్రహే తు అమందానందహే
తుత్వం; ఆపిచ స్వరూపసత్వేవ మాతా నిరవశయ సౌఖ్యకారిణీ, తత్రాపి సా భాక
ప్రసిద్ధసర్వవిధసంరక్షణాని కృత్వా తతోఽప్యధికాని చింతయంతిచే నిస్సీమానంద
లాభః; ఏవమపరిచ్ఛిన్నానందకందళహేతుత్వాద్దివసానాం తచ్ఛబ్దేన నిర్దేశః; ఆత్ర
మాతృభిరితి నయథాస్వం సంబంధః; కింతు సర్వాసాం మాతృణాం రామాదిసర్వవిష
యకపితచింతావత్త్వం; సంకోచే మానాభావాత్; కైకేయ్యాః క్రూర్యం త్వోపా
ధికం; ఏవం చేదమప్యుతికయితానందహేతుః; సపత్నీ మాతృప్రయుక్తోపప్లవస్య
ధ్రువసగరాదిషు ప్రసిద్ధత్వేన తదభావస్మాతృభిమతత్వాత్; తాతపాదజీవనాదీనాం
మధ్యే ఏకైక మేవానందహేతుః సముదితాని తు సుతరామితిభావః.

౨౦. నూతనేదారసంగ్రహే ఇత్యుక్తం విశిష్టి - ఇయమపి తదేత్యాదినా. శిశుః
తైశానంతవతీ శిశుప్రాయత్వార్థః; 'పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్య చ మే విలే'
త్యుక్తేః; పతనేన ప్రాంతస్థితదశనపతనేనేత్యర్థః; ప్రాంతోన్మిలదిత్యుక్తేః, విరళైః సాంత
రైః. ప్రాంతేత్యాది. ఆత్మోన్మిలచ్ఛబ్దః ప్రరోహద్దంతవరః దశనకుసుమైరితి రూపకసాహ
చర్యాత్; తథాచ ఉన్మిలక్ ఉద్యద్దశనవిష మనోహరకుట్టలః ఉన్మిలన్తనోహర
కుట్టలః ప్రాంతే ఉన్మిలన్తనోహర కుట్టలః యేషా మితి బహువ్రీహిః; యద్వా కుట్ట
లశబ్దః కుట్టలసదృశదశనవరః; ప్రాంతోన్మిలంతః మనోహరకుట్టలాయేషామిత్యర్థః;
రూపకాలిశయోక్త్యలంకారః; దశనకుసుమైరితి తు రూపక ముపమావేతినంకర ఇత్యపి
వదంతి; దశనకుసుమైః; దశనా ఏవ దంతాఏవ కుసుమాని తైః భావశృంగిభిత్వాదినా
సాదృశ్యాదుపకం; హేతుభిః ముగ్ధస్పందర ఆలూకో యస్య తత్తపోక్తం; యద్వా

లక్షణః—(౧) ఏష మంథ రావృత్తాంతః.

రామః—సత్వర మన్యతో దర్శయకా, దేవివై దేహి.

దశనకుసుమైరితీర్థంభూతలక్షణే తృతీయా; దశనకుసుమై రుపలక్షిత మిత్యర్థః; ముగ్ధా లాకం సుందరకటాక్షం ముఖం దధతి ఇయం సీతా లలితాదపి సుకుమారాదపి లలితై స్సుకుమారైః; యద్వా; లలితం నామ హావద్యన్యత్రమవిశేషః; తదుక్తం; 'సుకుమారాంగ విన్యాసోలలితం చరికీర్తికమితి; తేన లలితై ర్విలసితైరిత్యర్థః; లదవిలాసే కర్తరిత్యః; డలయో రేకత్వం; జ్యోత్స్నాప్రాప్తయే జ్యోత్స్నానదృశైః; జ్యోత్స్నా చంద్రికా; యద్వా, జ్యోత్స్నా కాంతిర్దావణ్య మితి యావత్; తత్ప్రాప్తయే తత్ప్రచురై రిత్యర్థః; ప్రాయశః ప్రచురవాచీ; జలప్రాయో దేశ ఇతివత్; లావణ్యస్వరూపంతు; 'భూయన్తం తేజవివాద్భిర్భూతాభిర్భూతాకృతం. చక్షురానందజనకం లావణ్యమితి కథ్యత' ఇతి; ఆకృతిమా స్వాభావికాః విభ్రమావిలాసాయేషం తానీతి విగ్రహః తైః; విభ్ర మశబ్దోగోపవీరవర్తన్యాయేనమాధుర్యలలితాన్యవరః; యద్వా * 'విభ్రమస్తవరయాకారే భూషా స్థానవివర్యయః' ఇత్యుక్తవిభ్రమవరః; సోఽకృతిమో యేష తైః తథోక్త రిత్యర్థః; మధురైః ప్రియై రిత్యర్థః; యద్వా—'ఆభూషణేఽపి రమ్యత్వం మాధుర్యమితి కథ్యత' ఇత్యుక్త మాధుర్యయై రిత్యర్థః; అంగై రనుకంపనీయై రంగైః; 'అనుకం పాయమి'తి కక్షప్రత్యయః; అతిసుకుమారతయా గాఢాలింగనాదిషు దయనీయైరిత్యర్థః; ఇదం చ కవినమయసిద్ధం: తదాహ కాలిదాసః, 'సదయంసుందరి గృహ్యతే రసోఽస్య ఇతి; పీతం మయాసదయమేవ రతోత్పవేష్టి'తిచ; ఉద్బంధకవిశ్చ, ఇమా మాకాంక్షేహ మిత్యారభ్య ఉరసి సదయమితి; యద్వా; ఆలై పరంగై రంగకైః; అల్పఇతి సూత్రే ఊర్కః; అల్పత్వం చేహతనుత్వమభిప్రేతం; తదుక్తం; స్వభావతనుకా నూనమితి; అనే ననుజ్ఞిప్తసంధిబంధత్వం సౌందర్యమితి కథ్యతఇత్యుక్త సౌందర్యమభ్యుక్తం భవతి; తేన వినా తనుత్వస్య దోషత్వాత్; మే అంగానాంకుతూహలం ఆకృతకృతవతీ; దుకృత్ కరణేహిక్ సేచోలాహః; ఆత్ర కర్తృభిప్రాయ ఆత్మనేపదేన రామాంగకుతూహలకరణ ఫలం సీతాయా ఇత్యవగమ్యతే: 'అదై వ్దతం సుఖదుఃఖయో రనుగతమి'తి పత్యమాణ త్వాత్; కేచిత్తు అంబానామితి పాత ఇత్యాహుః.

౧. మంథ రావృత్తాంతః తత్ప్రయత్నఫల పట్టాభిషేకాంతరాయయాహః;

* 'విభ్రమస్తవరయాకారే భూషాస్థానవివర్యయః' ఇత్యుక్తోఽలంకారనిశేష ఇతివాఖ్యానస్తు ప్రకృతానయోగాదుపేక్ష్యమి'తికేచిదాహుః.

ప. ఇంగుదీపాదప సోఽయం శృంగిజేరపురే పురా,
నిషాదపతినా యత్ర స్నిగ్ధేనాసీ త్సమాగమః. ౨౦
లక్షణః—(౧) విహస్య, (స్వగతం) అయే మధ్యమాంబావృత్తాంత మంత
ర్హితమార్యేణ.
సీతా—¹ ఏసోజడాసంజమణవు త్తంతో.

లక్షణః—(ప్రకాశం)
ప. పుత్రసంక్రాంత లక్ష్మీకై ర్యదస్త్విద్ధేత్వాకుభి ర్ధృతం,
ధృతంబాల్యే తదార్యేణ పుణ్యమారణ్యక వ్రతమ్. ౨౧

భా. ¹ ఏష జటాసంయమనవృత్తాంతః.

౨౦. స్నిగ్ధేనస్నేహవతా నిషాదపతినా గుహేన సమాగమ స్సంబంధః.

౧. * మధ్యమాంబావృత్తాంత మితి క్లిబత్వం ప్రామాదికం; అంతశ్శబ్దం త్యక్త్వా
మధ్యమాంబావృత్త మంతర్హిత మితిపఠనీయ మిత్యాహుః. ఆగవామధ్యమాంబాయాః
కైకేయ్యా వృత్తస్య వరద్వయలిప్తయౌ మహారాజనిర్బంధనాదిరూపస్య అంతం చిత్రా
త్తనా నిశ్చయసౌంధర్యం వాంతర్హితం సౌజన్యేన దృష్టిదోషభయేనవా పిహితం;
'అంతోఽస్త్రీనిశ్చయే నాశే స్వరూపేఽగ్రేఽంతికేఽంతర' ఇతి రత్నమాలా; అత్ర
సౌందర్యోక్తిర్యతిరేకలక్షణయా; పిథానోక్తిరపి తత్ప్రయుక్తా జటాసంయమనం
జటాబంధనం.

౨౧. పుత్రే త్యాది. పుత్రేషు సంక్రాంతా స్వయమేవా శ్రయశ్చైత్యుదాగతా
నతు లై స్సంక్రమితేత్యర్థః, † గత్యర్థాదిమాత్రేణ కర్తరికః; తథావిధాలక్ష్మీ ర్యేషాం లే

* 'మధ్యమామధ్యేస్థితా' 'మధ్యాన్తః' ఇతిమః. మహీషీత్రయస్య భోగినీనాంచ
తృతీయౌ మధ్యమాభవతీతి మధ్యమపాణ్డవఇతి వన్నిర్దేశః. అతః. * కస్యచిత్. ద్వితీ
యాయాః మాతురితి వ్యాఖ్యానమాకరవిరుద్ధమ్. ఇతి మధ్యమావదార్థో నిరూపితః
కైశ్చిత్.

† ఇద మయుక్తమ్—ప్రమయస్తేఽపి రాజ్య లాభాదిప్రతీతిద్వారాఽవ్యర్థ
ప్రతీత్యావర్తే. తస్మాత్ పుత్రేషు సంక్రాంతా సంక్రమితా శ్రీరాగ్యలక్ష్మీరైశ్చైవై;
అంతర్భావితణ్ణ్యోఽత్ర సగక్రమిరిత్యాఖ్యాతుం యుక్తమ్, కులధర్మశ్చాయ మిత్వా
మాణాం యుద్ధరీణే పుత్రే రాజ్యమాసజ్య స్వయం వానప్రస్థాశ్రమాశ్రయణ మితి;
తథాచోక్తం కాలిదాసేన రఘువంశే. ప్లో. 'అథ సవిషయవ్యావృత్తాత్తా యథావిధి
నూనచే నృపలికమదం దత్త్వాయూనే సీతాతపవారణమ్. మౌనజనకదర్శనాయాం నేవ్యా
తయా సహ శిశ్రియే గభితవయసామిత్వామాణా మిదం హి కులవ్రతమ్.' ఇతి.

సీతా—(౧) ¹ ఏసాపసన్ణపుణ్ణసలిలాభఅవఈభాఈరహీ.

రామః—రఘుకులదేవతే నమ నే.

ప తురగవిచయవ్యగ్రానుర్వీభదస్సగ రాధ్వరే
కపిలమహాసా రోహ త్సుప్తాన్వితః ప్రపితామహాః,
అగణితతనూపాతం (తాపం) తప్తా తపాంసి భగీరథో
భగవతి తవ స్పృహసద్భిశ్చిరాదుదతీతరత్.

౨౩

(౨) సా త్వమంబ స్నుషాయాం సీతాయా మదుంధతీవ శివాను
ధ్యానా భవ.

ఛా. ¹ ఏహ ప్రసన్నపుణ్ణసలిలా భగవతీ భాగీరథీ.

తథోక్తైః ఉరఃప్రభృతిత్వా తక్ష్వః; వృద్ధాశ్చ తే ఇత్వాకవశ్చేతి విగ్రహః; ఇత్వాకవం
శీయారాజాన ఇత్యర్థః; తై ర్యద్వితం ధృతం తత్పణ్యం బాల్యే వ్రతమార్చ్యేణ ధృత
మితియోజనా; ఆరణ్యకానాం వ్రతం ఆరణ్యచరమనుష్యసంబంధి వ్రత మిత్యర్థః; అత్ర
పుత్రసంక్రాంతలక్ష్మీకై రిత్యనేన పుత్రవత్త్వముపభుక్తరాజ్యకత్వం, సంక్రాంతేతికర్తృ
వ్రత్యయేన యావచ్ఛరీరశైథిల్యముపభుక్తరాజ్యకత్వం. వృద్ధేత్యనేన వార్ధకం చావగ
మ్యతే; ఏవం చైతేహం సముదితానాం సత్త్వఏవ పూర్వేహ మారణ్యకవ్రతధారణం
న తు యత్కించిత్యత్యే; రామస్య త్వేతేహం సర్వేహ మభావేహ్యారణ్యకవ్రతధా
రణం; బాల్యఇత్యనేన పుత్రవత్త్వోపభుక్తరాజ్యకత్వశరీరశైథిల్యవార్ధకాభావానాం
లాభః; వ్రతమిత్యనేనాసమంజాదివ్యాప్తిః; వ్రతస్య పుణ్యత్వావ్యభిచారా త్పుణ్య
మితివిశేషణం ప్రసిద్ధవ్రతవ్యాప్యత్వర్థం; తద్ధి అనుష్ఠాతురేవ పుణ్యఫలసాధనం; ఇదం
తు సకలభువనాభీష్టసాధనమితి; ఆర్యేణేత్యనేన నాసామర్థ్యనిర్బంధలొకవాదభీత్యా
దినా కృతం. కింతువైదికశ్రద్ధామూలక మిత్యవగమ్యతే.

౧. ప్రసన్నపుణ్ణసలిలా స్వచ్ఛపరిశుద్ధజలా.

౨౩. తురగేశ్యాది. నగరాధ్వరేతురగస్య ఇంద్రావహృతాశ్వమేధాశ్వస్య విచ
యే అశ్వేషశేష్యగ్రానసంభ్రమాన్ అతఏవ ఉర్వీధిః భూమిఖాతినః; భిదేః క్విప్;
కపిలమహాసాతన్నామకమునిలేఖసారోహ జ్యేష్ఠోః పుష్టాన్ దగ్ధాన్; ప్లుషదాహే
కర్తృణి క్తః; తవఅద్భిస్సృష్టాన్ ఉదతీతరత్ ఉత్తారయతిస్త; తరత్యేర్ణచిలుజి చక్ష.

౨. సాత్వమితి. శివేమంగళేఅనుధ్యానం యస్మాఇతి విగ్రహః; ఏతద్భీజాను
గుణవోత్సాహనరూపం భేదాఖ్యం సంధ్యంగం; తదుక్తం; 'బీజానుగుణవో' త్సాహసం
భేద' ఇతి;

లక్షణః—(౧) అసౌ భరద్వాజనివేదితశ్చిత్రకూటవర్తని కాళిందీతటే
వనస్పతిర్వటశ్శ్యామో నామ.

రామః—సస్పృహ మాలోకతే.

సీతా—¹సుమరేదివాతం పదేసం అయ్యవుత్తో?

రామః—అయికథం విస్తర్యతే?

ప. అలసలలితముగ్ధాన్యధ్వసంపాతభేదా

దశిథిలపరిరంభై ర్ద్వత్తసంవాహనాని,

పరిమృదితమృణాలీ దుర్బలాన్యంగకాని

త్వమురసి మమ కృత్వా యత్ర నిద్రా మవాప్తా.

౨౪

ఛా. ¹స్తరతి వాతం ప్రదేశ మార్గపుత్రః?

౧. వనస్పతిః. అపుష్పవత్త్వే సతి ఫలవాక్; శ్యామో నామ తథా ప్రసిద్ధః.

౨౪. అలసేత్యాది. అధ్వని మార్గే సంపాత స్సమ్యగ్గమనం రామలక్షణాపేక్ష
యాత్వరితగమనమితి భావః; 'ఆగ్రత స్తేగమిష్యమి మృన్నంతీశుశకంటకాని' త్యాద్యు
క్తత్వాత్; తేన యః భేదాయాస స్తస్మాద్ధేతోః అలసలలితముగ్ధాని అలసాని ప్రసారణా
కుంచనాద్యసమర్థాని లలితాని మృదువాని ముగ్ధాని సుందరాణి; స్వభావతస్సౌందర్య సౌఖ
మార్గయో స్సత్త్వేఽపి అధ్వసంపాతభేదా దలసలలితముగ్ధానీత్యుక్త్యా మార్గగమనా
యానేన తయో ర్ద్విగుణీభావ ఇతిభావః; తథాపి దృశోః ప్రియ ఇత్యుక్తేః; అశిథిలపరి
రంభై ర్ద్విధతరాలింగనైః బహువచనమాలింగనావృత్తిభిప్రాయకం; కలాతంత్ర
ప్రసిద్ధాలింగనభేదాభిప్రాయకం వా; దత్తాని సంవాహనాని యేభ్య ఇతి చతుర్థీ బహు
ప్రీహిః; సంవాహనం నామాంగానాంగామనాదిజనితాయాశశమనౌపయికదృఢతమస్వర్స
విశేషః; పరిత స్సాగత్యేన మృదితా నిష్పీడితా యా మృణాలీ తద్దద్దుర్బలాని
స్వస్వధారణసామర్థ్యరహితాని అంగకాని అనుకంపనీయాన్యంగాని; అనుకంపాయా
మితి కక్ ప్రత్యయః; త్వం మమోరసి కృత్వా యత్ర యస్మిక్ ప్రదేశే నిద్రా
మవాప్తా సకథం విస్తర్యత ఇతియోజనా; ఆయం భావః; పూర్వమధ్వసంపాత
భేదః తతోఽలసత్త్వం తత స్సౌఖమార్గద్విగుణీభావః తతస్తద్దర్శనవశాదశిలాలింగన
బాహుళ్యం తతశ్చదత్తసంవాహనత్వం తత స్వధారణ సామర్థ్యవిరహరూపదౌ
ర్బల్యం తతో రామ వక్షఃస్థలేపవ లగనం తత స్తదీయసౌఖమార్గసుఖపారవశ్యా
త్తత్రైవ నిద్రావాప్తిరితి.

లక్ష్యణః—ఏషవింధ్యాటవీముఖే వి రాధసంరోధః.

సీతా—(౧) ¹అశందావపదేణ, పెక్ళామిదావ అయ్యపుత్తస్ససహత్థధరి
దతాశవెంటాదవత్తం అత్తణోఅచ్చాహీదం దాహీణారణ్ణవహీ
అత్తణం †

రామః—ప. ఏతాని తాని గిరినిర్వరిణీతశేషు

వైఖానసాశ్రితతయాణి తపోవనాని,

యేష్యాతిథేయపరమా (యమి) శృమి నోభజంతే

నీవార ముష్టివచనా గృహీణో గృహీణి.

౨౫

సీతా—²ఏసోకుసుమిదకదంబతండవిదబరిహీంకామహేటగిరి.

ఛా. ¹అలంతావదేతేన, షక్యామి తావదార్యపుత్రస్య స్వహస్తధృతతాల
వృంతాతపత్రం ఆత్తనోఽత్యాహితం దక్షిణారణ్ణవభికత్వం.

ఛా. ²ఏష కుసుమితకదంబతాండవిదబర్హీ కింనామధేయో గిరిః.

౧. స్వహస్తధృతం తాలవృంతమేవాతపత్రం యస్మిన్నితివిగ్రహః ఆత్తనోఽ
త్యాహితం జీవితనిరపేక్షక్రియారూపం; దక్షిణారణ్ణవభికత్వమితి విగ్రహః.

౨౫. ఏతానితి. యేష తపోవనేషు అతిథిషు విషయే సాధు కాలిఖేయోఽతిథి
సత్కారః స పరమా యేషాంతే; అతిథిషు సాధవో యే తేషు పరమాభి వార్థః. య
మినః ద్వితీయాంతం; షక్యాన్నాధికారిణో యతీభజంతే నేవంతే; కించ నీవార
ముష్టే పచనం యేషాంతే గృహీణః గృహస్థాః గృహీణి భజంతే; యద్వా యమిన
ఇతి గృహీణాం విశేషణం వ్రథమాంతం యమవంతః నియమాదీనామప్యుపలక్షణమిదం;
అతిథేయపరమాః గృహీణః గృహస్థాః గృహీణి భజంతే ఇత్యన్వయః; యద్వా;
యేష అతిథేయపరమా అతిథ్యాపేక్షిణః నీవారముష్టే పచనం యేభ్యః తే తథోక్తాః
యమినః షక్యాన్నాధికారిణః కర్తారః గృహీణో గృహస్థస్య గృహీణి భజంతే తాని,
వైఖానసైర్దనిభిరాశ్రితాస్తవో యేష తథోక్తాని ఏతానీత్యన్వయః.

† ఆశ్ర; 'పెక్ళామిదావ అయ్యపుత్త హత్థధరిద తాలవేంటాదవత్తం అత్తణో
దక్షిణారణ్ణవవేసారంభణ్ణ; ఇతి ప్రాచీనపాఠస్సర్వరసః.

ఛా. షక్యామి తావదార్యపుత్రహస్తధృతతాలవృంతాతపత్రమాత్తనోదక్షిణ
రణ్ణవ్రవేకారంభణ్ణ,

లక్ష్యణః—(౧)అయ మవిరళానోకమానివహ నిరంతరస్నిగ్ధ నీలపరిసరా
రణ్యపరిణాద్గోదావరీ ముఖ (౨) కందరః సంతతనివ్యంబమానమే
ఘమేదురితనీలిమా జనస్థాన మధ్యగో గిరిః ప్రస్తవణో నామ.

రామః—ప. స్మరసి సుతను తస్మిక్ పర్వతే లక్ష్యణేన

ప్రతివిహితసపర్యాసుస్థయోస్తాన్యహాని,

స్మరసి సరసనీరాం తత్ర గోదావరీం వా

స్మరసి చ తదుపాంతేష్వావయో ర్వర్తనాని.

౨౬

కించ—కిమపికిమపి మందం మందమాసక్తి † యోగా

దవిరళితకపోలం జల్పతోరక్రమేణ,

౧. అయమవిరళేత్యాది. అరణ్యపరిణాద్ గోదావరీముఖేషు యేషాం తాని
కందరాణి యన్యస తథోక్తః, 'అరణ్యానీపరిణాద్గోదావరీముఖరకందర'ఇతి పాతః,
అరణ్యాన్యాపరిణాద్ధా వికాలా యా గోదావరీ తయా ముఖరాణి కందరాణి యన్యేశ్య
ర్థఇతి కేచిత్ ; పర్వతానాం స్వతోఽపి నీలత్వా నైదురితేభ్యుక్తం.

౨౬. స్మరసీతి. సుతనుశోభనా తనూర్యస్యా ఇతి విగ్రహః; సుతనూరితి దీర్ఘాంతా
త్సంబుద్ధా న్రాన్యః; తస్మిక్ పర్వతే ప్రస్తవణే ఇత్యర్థః; విహితాశ్చ తా సుపర్యాశ్చ
విహితసపర్యాః విహితసపర్యాసు విహితసపర్యాసు ప్రతివిహితసపర్యం వీష్నాయామవ్య
యీభావః; తత్ర ఆసమంతాత్ సుఖేన స్థితయో రిత్యర్థః; 'సుఃపూజాయా మి'తి కర్త
ప్రవచనీయత్వాత్ త్వాభావః; యద్వా ప్రతివిహితాభిః ప్రత్యుపకారీకృతా భిరి
త్యర్థః; అస్తత్కృతవనానుగమనానుజ్ఞామహోపకారస్యేతి శేషః; ఆవయో రిత్యాశ్చ
స్యతే; సరసనీరాం స్వాభావికమధురసయం క్త జలవతీం; అనేన సముద్రసంగమసమీప
స్థలం వ్యావర్త్యతే; తత్ర తస్యాః ఊరత్వసిద్ధేః; వాకిమిత్యర్థః; (అతఏవ పూర్వోత్తర
యోః కిమితి లభ్యతే) అత్ర ప్రాశమికత్వా ద్వాహ్యత్వాచ్చ ప్రథమం తాన్యహానీతి
దినచర్యోక్తిః ఆనంతర్యాద్రహస్యత్వాచ్చావయో ర్వర్తనానీత్యస్యానంతరోక్తిః; తదు
భయోపకారీత్వాత్ గోదావర్యామధ్యోక్తిరితి ధ్యేయం.

౨౭. కిమపికిమపీతి. ఆసక్తి రభినివేశః; విషయానభుక్త్వానవస్థానలక్షణః తస్య
యోగాత్ సంబంధా జ్ఞేయోః అవిరళితో నిరంతరీకృతో కపోతా యస్మిక్ కర్తృణి
తత్రథోక్తం మందం మందమతిసూక్ష్మీకరం యథా తథా ఆక్రమేణ అన్యోన్య స్వభా

† ఆసత్ప్రియోగాత్. ఇతి; ప్రా-పా. సాన్నిధ్యయోగాదిత్యర్థః.

అశిథిలపరిరంభవ్యాప్తులైకైకదోష్టా

రవిదితగతయామా రాత్రిరేవ వ్యరంసీత్.

౨౭

పవరుద్ధప్రక్రియఃకుమారికిమః ఇదం చ గుప్తకథనం; జల్పలోః; ఆశిథిలే గాథే పరి
రంభేవ్యాప్తతం ఏకైకం దోర్మయో స్తయోః ఆపయోరిత్యస్య త్రాన్యస్తాదనుషంగః
శేషే వస్తీయం; అవిదితం యథాతథా గతాయానా యస్యా స్తథావిధా రాత్రిరేవ
వ్యరంసీత్ విరమతిస్త; నత్వావక్తియోగ స్తథేతుకక్రీడా విశేషావేత్త్యర్థః † వ్యాజ్ఞే పరి
భృశితి పరస్త్వేపనం; యమరమేతి సగితా; అత్రానితగతకాలేతి నా అవిదితగతనాడితి
వాసుక్త్వా యామపదోపాదానా దయమాశయోఽవగమ్యతే; 'వ్రజిరతిసుఖార్థం
చిత్రిణీమగ్రయా మే వ్రజతి దినరజన్యోర్నాస్తిసిం చ ద్వితీయే; గమయతి చ తృతీయే
శంఖసీమార్ద్రాభానాం రమయతి రమణీయాం పద్మినీం తుర్యయామే' ఇత్యుక్తప్రకారేణ
పద్మిన్యాదీనాం సురతసౌఖ్యాతిశయాం యామవిశేషా విధీయంతే; తథాచ పద్మినీ
పాంచాలాదీనాం స్వస్వవిహితయామప్రతీక్షణం విహితేతరయామానాం కథించిదతివా
హనం చ సిద్ధం; ఏవంచ సీతారామయోః పద్మినీపాంచాలయో స్తురీయయానుస్యైవ
సురతయోగ్యత్వేన నిరతిశయసుఖావచ్ఛేదకకాలత్వా త్రస్యా విదితగతత్వం వక్తవ్యం;
కింతు తదుచ్యమానం తదితరయామేషు పర్యవస్యతీతి తద్వత్వేన మతిశయితసుఖ
కాలత్వం సిద్ధ్యతి; తేషాం చాతిశయితసుఖకాలత్వం బాహ్య సంభోగేనైవేతి కిమపికిమ
పీత్యాదిభి రవగమ్యతే; తథాహి; కిమపి కిమపీత్యస్య సురతకాలీనవక్తవ్యజాతమేవార్థః;
గుప్తకథనాత్; ఏవంచ కిమపికిమపి జల్పలో రిత్యుక్త మందంమందమవిరళితకపోలం
అక్రమేణేతి విశేషణానామవిశేషేణాన్వయేఽప్యోచిత్యా ద్యథాయోగ్య మన్వయః;
తత్ర మందం మందమితి సీతాజల్పనేఽన్వేతి; 'మామామానదమాతి మామలమితిమా
క్షరోల్లాసినీ'తివత్; అవిరళితకపోలమిత్యుభయజల్పనేఽన్వేతి; అక్రమేణేత్యపి తథా;
ఏవం చ సురతకాలీనజల్పనస్య మాంద్యాతిశయోగనాదార్ద్రవాక్త్వం సీతాయాః గమ్యత
ఇత్యుక్తానరతి విశేషాత్ఫుల్లజృంభితాఖ్య బంధవిశేషా సూచ్యతే; తదుక్తం కాంచీనా
థేన; 'ఉత్ఫుల్లజృంభితయోస్త్రియా ఆర్ద్రం వచో న క్రోధ' ఇతి; తల్లక్షణంతురతిర
హస్యే. * 'కరయంగృధృత త్రికమూర్ధ్వ లసజ్జఘనం పతిహ స్తనిర స్తకుచం; స్ఫింబింబహి

† నత్వావయో ర్జల్పన మితివివరణం యుక్తమ్.

* అత్ర. రతిరహస్యోక్తకరణ లక్షణ ప్రదర్శన స్యానభిమతత్వాత్. శైశ్వన.
'శేషాశ్చిత్కరణ కాశలప్రదర్శనాదికం రసభంగ కారిత్యాదుపేక్ష్య' మితి. స్వీయవి
వృత్ ప్రదర్శితమ్.

లక్ష్మణః—(౧) ఏష పంచవట్యాం శూర్పణఖా సంవాదః.

సీతా—¹హా అయ్యపుత్రే వత్తి అందేదం నాం.

రామః—(౨) అయి విప్రయోగత్రస్తే చిత్రమేతత్.

సీతా—(౩) “జహతహవా దుజ్జణో అసుహం ఉస్పావది.

రామః—హంత వర్తమాన ఇవ మే జనస్థానవృత్తాంతః.

లక్ష్మణః—ప. అథేదం రక్షోభిః కనకహరిణచ్ఛద్ధవిధినా

తథావృత్తం పాపైర్వ్యథయతి యథా ఔలితమపి,

ఛా. ¹హా ఆర్యపుత్ర ఏతానలే దర్శనం.

ఛా. ²యథా తథావా దుర్జనోఽసుఖముత్పాదయతి.

ర్భుతపార్జియంగం హ్యుత్పల్లకముక్తమిదం కరణం; యసి తిర్యగుదంచితమూరు యంగం దధతీ రమణం రమణీ రమలే' ఇత్యాదికం ద్రవ్యవ్యం, అవిరళితకపాలక్వ మువవిష్టయో రేవ నులభమిత్వాస్థితరతివిశేషయంగపదవిత్తర్కకాఖ్యబంధవిశేషా సూచ్యతే; తల్లక్షణం తు గ్రంథాంతరే ద్రవ్యవ్యం; అక్రమేణేతి పురుషాయితం సూచ్యతే; తచ్చ భ్రామ రాదిభేదా త్రివిధమపి తత్రైవ బోధ్యం; అత్ర పురుషాయితస్య 'స్వేచ్ఛయా శ్రమిణి వల్లభేఽథవే' త్యుక్తత్వాత్ స్వేచ్ఛైచ్ఛవ నిమిత్తమితి బోధ్యం; ఆశీతేత్యాదినా పార్శ్వ శాయినో స్ఫురతం లభ్యతే. అన్యథా ఉభాభ్యామేవ బాహుభ్యాం కిం న స్యాత్; ఏవం కలిపయైరేవ బంధవిశేషై రాత్రేరపసితత్వా ద్భూహూనాం క్రిడాపశేషాణాం తథేతుభూతానక్తియోగస్య వా అవిరతత్వాద్రాత్రిరేవ వ్యవసేదిత్యుక్తం; ఇదమేవాభి సంధాయ 'బిందుమాత్రం విశిష్యత' ఇతి కాళిదాసేనోక్తిం; వస్తుతస్తు సల్లాపాది బాహ్యసంభోగ ఏవస్వారస్యమితి సుధియో విభావయంతు.

౧. ఏష పంచవట్యాం శూర్పణఖా సంవాదః రామేణ లక్ష్మణం ప్రతి లక్ష్మణేన రామం ప్రతి ప్రేషణాదితి భావః; 'నఖముఖాత్సంక్షాయామి'తి జీహ్ నిషేధః; శూర్పణఖ్యావచ శృణోత్వేతిత్వార్థం; పూర్వపదాత్సంక్షాయామగ ఇతినిత్యం;

౨. విప్రయోగాత్రస్తేతి విగ్రహః; పంచమాలియోగ విభాగా త్సమాసః;

౩. అనుఖం. దుఃఖం.

౨౮. అథేదమితి. అథ వికలకరణై రార్యవరితైః యథా గ్రావాపి రోదితి వృత్తి స్యాపి హృదయం దళతి తథా పాపై రక్షోభిర్జనస్థానే శూన్యే సతి కనక హరిణ చ్ఛద్ధవిధినా వృత్తం ఇదం ఔలితమపి వ్యథయతీత్యన్వయః † అథవా అథ

† అత్ర; ఇదం రక్షోభిరీత్యన్యైకపదత్వ మంగీకృత్యార్థ వర్జనముచితమ్.

జనస్థానే శూన్యే వికలకరణైశ్చార్యచరితై
రసిగ్రావా * రోదిత్యపి దళతి వజ్రస్యహృదయం. ౨౮
సీతా—సాస్త్రం. (ఆత్మగతం). 'అమ్మోదితఅరకుఁడొండఁబో' ఏత్తిఅం
మహాకాళణాదొకంతోఆసి.

లక్షణః—(౧) రామం (నిర్వర్ణ్య సాకూతం). ఆర్యకిమేతత్ ?

ప. అయం తావద్బాష్పస్త్రిటిత ఇవ ముక్తామణిసరో
విసర్పక థారాభి ర్లుతతి ధరణీం జర్జరకణః,
నిరుద్ధోఽప్యావేగస్సురదధరనాసాపుటతయా
పరేషా మున్నేయో భవతి చిరమాధ్మాతహృదయః ౨౯

ఛా. 'అహో దినకరకులానందన ఏతావన్మమ కారణా త్కాంత ఆసీత్.

శూర్పణఖాసంవాదానంతరం యథా యేన ప్రకారేణ వికలాని స్వస్వవ్యాపార
శూన్యాని కరణాని చక్షురాదీని యేషు తథోక్తైః ఆర్యచరితై ర్భూర్భాప్రభృతివ్యా
పారైర్గ్రావాసి శిలాసి రోదితి రోదనం కరోతి; రుదాదిభ్యుత్పత్తిః; వజ్రస్యాపి వజ్ర
దన్యేనాభేద్యస్య వజ్రస్యాపి హృదయంమధ్యప్రదేశోగతి శతథా భిన్నం భవతి
తథా లేన ప్రకారేణ వృత్తమితి సంబంధః; జనస్థానే పాపై రక్షోభి శూన్యే
సతి ఖరదూషణాదిపథానంతరమిత్యర్థః; కనకహరిణచ్ఛద్ధవిధినాస్వర్ణమయమారీచ మా
యికమృగవ్యాజకరణేన వృత్తం నిష్పన్నం ఇదమితిసీతాహరణాదే శ్చిత్రస్యాంగుళ్యా
నిర్దేశః; త్కలితమపి ప్రతికృతమపి వ్యుధయతి దుఃఖం జనయతి; శూర్పణఖాచిత్రా
నంతరం సీతాహరణం లిఖిత మితి భావః; అత్ర గ్రావాసి రోదితీత్యాదికం నాయోగే
యోగకల్పనం; కింతు వాస్తవమేవ; అపి వృక్షాః పౌష్టానా ఇలివదుపపత్తేః, 'తస్తుంభే
యమునాశిలాజలమయా'త్యాదీనాం ప్రసిద్ధేశ్చ; రాగవిశేషాలాపేన మేఘవర్షణదీప
దీపసశిలాద్రవణాదిపదుపపత్తేశ్చ; లటా స్పృశ్యాద్యాసి రోదితీత్యవగమ్యతే.

౧. ఆర్యకిమేతత్; ఏతద్వత్కృమాణం;

౨౯. త్రిటితః భిన్నః. అవేగః దుఃఖాలికయః. అధరశ్చ నాసాపుటశ్చేతి
విగ్రహే తయో ర్ద్వంద్వః; అతో న నాసాశబ్దేనాస్యః; ఉన్నేయః అనుమేయః;

'అసిగ్రావరోదిత్యపి దలతువజ్రస్య హృదయ' మిత్యపి పాతోద్భవ్యతే; ఇదం
పద్యంగోపర్థనాచార్యేణాచార్యానంత శత్యాం ప్రశంసితమ్; 'భవభూలేస్సంబంధాద్భూ
ధరభూరేవ భారతీభాతి; ఏతత్కృతకాయశ్లోకిమన్యథా రోదితిగ్రావా' ఇతికవచిత్వాన్య
ఖ్యానే దృశ్యతే.

రామః—వత్స.

ప. తత్కాలం ప్రియజనవిప్రయోగజన్తా

తీవ్రోఽపి ప్రతికృతివాంఛయా విసోధః,

* దుఃఖాగ్నిర్త్వనసి పున ర్విపచ్యమానో

హృన్మర్శప్రణ ఇవ వేదనాం తనోతి.

30

సీతా—(౧) 'హద్ధి. ఆహంవిఅదిభూమింగదేణ రణరణవణ ఆయ్య

పుత్త్రసుజ్ఞం విఅలత్తాణం పెఱ్ఱామి.

లక్ష్యణః—(స్వగతం). (౨) † భవత్వాక్షిపామి, (చిత్రం విలోక్య)

భా. 'హద్ధి' అ అహమభ్యతిభూమిం గతేన రణరణకేనార్యపుత్ర కూన్యమివా
త్తానం వత్సామి.

ఆధాతహృదయః గద్గదశబ్దయుక్తకంఠః; 'ద్దాశబ్ద' ఇతి ధాతోః కర్తృణి క్తః; నేదం
చిత్రకథనం కింతు తాదాత్మికవాస్తవావస్థాకథనమేవ; తత్కాలమిత్యాదిప్రతివచ
నానురూపాత్.

౩౦. తదితి. ప్రతికృతిషు ప్రతిక్రియాను వాంఛయా ఆదరేణ; విపచ్యమానః
స్వయమేవ పరిపాకమశ్రిత ఇత్యర్థః; కర్తృణః కర్తృత్వవివక్షయా కర్తృవత్కర్తృణే
త్యాదిదేశికేయగాత్త నేపదే; ఇదం చమధ్యమణిన్యాయేన పూర్వోత్తరాభ్యామన్వేతి;
తనోతి విస్తారయతీత్యర్థః.

౧. భూమిమతిక్రాంతోఽతిభూమిః; అత్యాదయ ఇత్యాదినా గతిసమాసః;
భావప్రధానో నిర్దేశః; అతిభూమిత్వం గతేనేత్యర్థః; వైపుల్లం ప్రాప్తేనేతి యావత్;
రణరణకేన భయనంభోమేణ;

౨. ఆక్షిపామి అన్యతోమనఃప్రవర్తనేన పూర్వోక్తం విస్తారయామి;

* 'దుఃఖమేవాగ్నిరి దాహసదృశ భేదహేతుత్వాత్ తయా రూపకః; సతూప
మితసమాసః; తీవ్రత్వరూపసామాన్య ధర్మప్రయోగాత్. సచాత్ర 'భాష్యార్థిః శ్వాతి
గంభీరః' ఇతికైయటోక్తావివ ధర్మాన్తరముఖయసాధారణ మాదాయ పరిహారామితి
సాంప్రతః; సంభవతి గత్యుత్తరేక్షిప్త మార్గానుభావనస్యా పహాసహేతుత్వాత్' ఇతి
వ్యవృత్త్యుత్తరేచన మహాశయాః.

† 'భవత్వన్యతః క్షిపామి'.

(ప్రకాశమ్) (౧) అథైతన్తన్వంతరపురాణస్య గృథరాజస్య తత్రభవత
స్తాతజటాయుషశ్చరిత్ర విక్రమోదాహరణం.

సీతా—(౨) ¹హతాద నిర్వాహోతువ అపచ్చసజేహూ.

రామః—(3) హతాతకాశ్యప శకుంతరాజ! క్వపునస్తాద్వృతస్య మహా
తస్తీర్థభూతస్య సాధోస్సంభవః?

లక్ష్మణః—అయమసౌజన్యస్థానపశ్చిమః కుంజవాన్నామ దనుకబంధాధి
ష్ఠితో * దండకారణ్యభాగః, తదిద † మమువ్యపరిసరే మతం
గాశ్రమపదం, ఇయంశ్రమణానామసిద్ధశబరీ, తదేత త్సంపానా
మపద్దసరః.

సీతా—²ఏద్యకిశవిచ్చిణ్ణామరిసధీరం అయ్యపు త్రేణముక్కకంతం పరుణ్ణం ఆసీ.

రామః—దేవి రమణీయమేతత్పద్దసరః.

ప. ఏతస్మిన్దకలమల్లికాక్ష పక్ష

వ్యాధూతస్ఫుర దుగుఘండరీకాః,

ఛా. ¹హతాతనిర్వాహోద్వయాయపత్యస్నేహః.

ఛా. ²అత్ర కిల విచ్చిన్నామర్షధైర్య మార్యపుత్రేణ ముక్తకంతం ప్రరుదిత
మాసీత్.

౧. అన్యో మను ర్తన్వంతరం; మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః; దివ్యయు
గైకసప్తతి ర్వా; మన్వంతరాత్పురాణన్యేతి విక్రహః; సుపుపేతి సమాసః; తాత
జటాయుషః; పితృసఖత్వా తాతవ్యవదేశః; చాత్రం స ద్వృత్తం విక్రమః శార్దూ
తయోః ఉదాహరణం చిత్రే లేఖన మిత్యర్థః;

౨. నిర్వాహోఽస్య ఫలీకృతః;

౩. కాశ్యపకశ్యప పుత్రః; తీర్థభూతస్య హితోపదేష్టః.

౩౧. ఏతస్మిన్నితి. † మదేనకలఃమధురావ్యక్తమాజితధ్వనియేహంలే తథోక్తాః
తథావిధానాం మల్లికాక్షాణాం హంసవిశేషాణాం పక్షై ర్గరుద్ధి ర్వాధూతాః

* 'దండకారణ్యేత్యస్య దండకేత్యర్థం దండకారణ్యమ్; దండస్య రాజ్ఞో విమ
యస్య కాపాదరణ్యత్వ ప్రాప్తిరితి పౌరాణికం పచన'మితికైశ్చిద్వివరణం కృతమ్.

† 'మృశ్యమూకపర్వదే' ఇతి పాతాన్తరమ్.

‡ 'మదోత్కటా మదకల' ఇతి ప్రసిద్ధార్థం విహాయాయం క్షేతో విఫలః.

బాహ్మ్యంభః పరిపతనోద్గమాంతరాళే

సందృష్టాః కువలయినో మయా విభాగాః.

3౧

కంపితాః స్ఫురంతః ఉరవో దండా యేషాం తాని పుండరీకాణి యేషు తే తథోక్తాః
కువలయినశ్చ విభాగాః ప్రదేశాః బాహ్మ్యంభః పరిపతనోద్గమయో రంతరాళేమయా
సందృష్టాః సమ్యగ్దృష్టాః నక్తం దివం నిరంతరం దృష్టా ఇత్యర్థః; తథాహి. కువల
యిన ఇత్యుక్త ప్రశంసాయాం మతుచా ప్రశస్తకువలయయుక్తా ఇతి లాభేన
రాత్రౌ దృష్టా ఇతి సూచ్యతే; మదకలేత్యాదివిశేషణేన చ దివా దృష్టా ఇతి సూ
చ్యతే; *కేచిత్తుమదకలమల్లికాక్ష పక్షవ్యాధూతస్ఫురదురుదండపుండరీకా ఏతస్మిన్విభా
గాః బాహ్మ్యంభఃపరిపతనోద్గమాంతరాళే కువలయినో దృష్టా ఇత్యన్వయముక్త్యాబా
హ్మ్యంబుప్రసరణమలీనీకృతపుండరీకాః విభాగాః కువలయవంతో దృష్టా ఇత్యర్థమా
హుః; పరే తు మదకలమల్లికాక్షపక్షవ్యాధూతస్ఫురదురుదండపుండరీకాః కువలయి
నశ్చ. విభాగాః విభజ్యంత ఇతి విభాగాః పరస్పరాసంక్లిష్టప్రదేశాః బాహ్మ్యంభః
పరిపతనోద్గమాంతరాళే సందృష్టాః ఏకీకృత్య దృష్టాః సమిత్యేకీకారే; అవిభాగేన
దృష్టా ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః; ఇతరే తు నను రమణీయమేతత్పద్మసర ఇత్యుక్తం త్వ
యా, తత్కర్షణముపపద్యతే? విరహోద్దీపకకలహజితయుక్తహంసాధిష్ఠితపుండరీకయుక్త
స్య సరసో ద్రష్టుమశక్యత్వాదిత్యుక్తాహ-ఏతస్మిన్నితి. మత్ ఆకలేతిపదచ్ఛేదః; మది
తివచంచమ్యేకవచనంపుష్కపదం సమస్తం వా, మత్ మన్నిమిత్తం విరహవృథాతుర
మధేతో రిత్యర్థః. న విద్యతే కలః కూజితం యేషాం లేషాం మల్లికాక్షాణాం హంసవి
శేషాణాం పక్షైః వ్యాధూతాని గాఢం కంపితాని యావత్పతనం కంపితానీతి యావత్
ఆతపిత స్ఫురదురుదండాని నివృత్తభారతనూ చలదురుకాండాని పుండరీకాణి యేషు
తథోక్తాః; కువలయినః పుండరీకవద్దివావికాసాద్యభావేనాంబితక్రూరత్వాత్ హంసైర
వ్యాధూతతయా కువలయసత్తామాత్రవంతః ఏతస్మిన్విభాగాః బాహ్మ్యంభఃపరిపతనోద్గ
మాంతరాళే సందృష్టాః సమ్యక్ దృష్టాః పరిహాససంభావితత్వదవస్థితివ్యతిరేకనిశ్చయాప
ర్యంతం దృష్టా ఇత్యర్థః. నివృత్తోపప్లవతయా సమ్యక్ దృష్టా ఇతిభావః; మల్లికాక్షాః
ఖలు విరహోద్విగ్నస్య మమ కృతే స్వయం విరహోద్దీపకాని పుండరీకాణ్యప్యనాశ
యక్ తతోఽహం నివృత్తోపప్లవతయా నాంతరీయకత్వదవస్థితిసంకయనివృత్తిపర్య

* 'కువలయిన ఇత్యుక్త కేచిద్విధేయసమర్పకత్వ మభిప్రాయస్తి; పదనిపత తథా
త్వం బాహ్మ్యవృథానేన దృశో; తత్తుతత్పరిపతనోద్గమాంతరాళభవందర్శన మభిదధతా
కనినాంగీకృత మిత్యభిప్రేమః' ఇతి కేహంచిత్యుచ్చదయానాముక్తిః.

లక్ష్యణః—అయ మార్యో హనూమాన్.

సీతా—(౧) 'ఏసోచిరనిర్వాణజీవలోఅపచ్చుర్ధరణ గురూవలరిమహాణు హావో.

రామః—ప. దిష్ట్యా సోఽయం మహాబాహురంజనానందవర్ధనః,

యస్య వీర్యేణ కృతినో వయం చ భువనానిద.

39

సీతా—(౨) 'వచ్చునుమిదకదంబ తండవిదబరిహిణో కింఞామహేఽ

ఛా. 'ఏష చిరనిర్వాణజీవలోక ప్రత్యుద్ధరణగురూవలరి మహామహావః.

ఛా. 'వత్స కుసుమితకదంబతాండవిత్పర్వణః కింనామధేయోఽయం గిరిః ?

యత్రానుభావసౌధగృహత్రపరిశేషభూసరితశ్రీః మూర్ఛస్త్యయా ప్రరుదితోఽవ లందితస్తరుతలే ఆర్భువుతోఽభిలిఖతః.

స్తం తాన్ విభాగాన్ దృష్టవానితి భావః; యుక్తంచైతత్; విరహాభిన్నం రామం ప్రతి మల్లికార్జునాం - 'అపిగ్రావారోదితీ' తిన్యాయన కరుణాయా స్పృభవత్; దృష్టచక్రవాకశాపదర్శనేన చక్రవాకశాపదాతా రామోఽస్తాకమపి కదాచిచ్ఛాపం దద్యాదితి భీతిసంభవాచ్చ; 'కంఠేషు స్థలితం గతేఽపి శిశిరే పుంస్కృతిహనాం రుతమి'త్యా దౌ తిరక్వామపి విరహిణనానురోధప్రసిద్ధిశ్చేతి వదంతి.

౧. నిర్విణ్ణేతి పాతే నిర్విణ్ణస్య జీవలోకస్య; చిరాన్నిర్వాణం నిష్పాదితం యత్ జీవలోక ప్రత్యుద్ధరణం తేన గురూభావవతి తథా ఉపకరోతీత్యుపకారి, దశ మాసపరిమితరావణగృహవాసస్యాతిభూయస్తాభిసంధినా చిరేత్యుక్తం; తదా స్వస్య మగ్నతయైవ జీవలోకస్య మగ్నతాసంభావనయా సోద్ధరణేనైవ తదుద్ధరణసమ్భావన యా చ జీవలోక ప్రత్యుద్ధరణేత్యుక్తం.

39. దిష్ట్యేత్యానందే; యస్య వీర్యేణేత్యాది; వయం లక్ష్యణభరతశత్రుఘ్నసీతా విభీషణహగ్రీవవానరా అహం చేత్యర్థః. కృతినః శుకృతినః, యద్వా కృత ముపకారః తద్వంతః ఉపకృతా ఇత్యర్థః. అన్యోన్యవృత్తాంతకథనేన సీతారామయోః స్వానవధా నప్రయుక్తసీతావిరహపరిహారేణ లక్ష్యణస్య వహ్నిప్రవేశహహారేణ భరతశత్రుఘ్న యోః శరణాగతస్వహగ్రహసిద్ధాంతకథనేన విభీషణస్య సభ్యోత్పాదనేన శుగ్రీవస్య హధువసభంగాపరాధనివారణేన వానరాణాం స్వాసీతసంజీవన్యాదినా భువనానాం చ కృతిత్వమితి యథాయథమూహనీయం.

౨. కదంబోవృక్షవిశేషః. బర్హిణో మయూరః, అనుభావః ప్రభావః. సౌ

అయంగిరీ, జగదానుహావసోహగ్ధమే త్తవరిసేనధూనరిదసిరీముచ్చం
తోతు ఏవరుణ్ణో ఓశంబిదోతరులశే అయ్యపుత్తోఅహిహిదో.

లక్ష్మణః—స. శైల సోస్థియం కకుభసురభి ర్తాల్యవాన్నామయస్తి
న్నీలస్నిగ్ధశ్శ్మయతి శిఖరం నూతన స్తోయవాహః,
ఆర్యేణాస్తి.

రామః—వత్రై నతస్తాద్విరమ విరమాతః పరం నక్షమో౭స్తి
ప్రత్యావృత్తస్సపునరివ మే జానకీవిప్రయోగః. 33

లక్ష్మణః—(౧) అతః పరమార్యస్య తత్రభవతాం కపిరాక్షసానాం చా
పరిసంఖ్యాతాన్యత్తరోత్తరాణి కర్తృశ్చర్యాణి, పరిశ్రాంతాచే
యమార్యా, తద్విజ్ఞాపయామి విశ్రామ్యతామితి.

సీతా—(౨) 'అయ్యపుత్తవీరణాచి త్తదంసణేణ పచ్చువృణ్ణదోహభావ
విణ్ణప్పంమేఅత్తి.

రామః—నన్వాజ్ఞాపయ.

సీతా—'జాణేపుణోవిపసణ్ణ గంభీర సువణరంభసువిహరిస్సం, పవి త్రసా
మ్మసిసిరావగాహం భావదిం భావరహిం ఓగాహిస్సంతి.

శా. 1 అర్చపుత్ర ఏతేన చిత్రదర్శనేన ప్రత్యుత్పన్నదోహదాయా విజ్ఞాప్యం
మే స్తి.

శా. 2 జానే పునరపి ప్రసన్నగంభీరాసువనరాజీషువిహరిష్యే, పవిత్రసౌమ్యశః
రావగాహం భగవతీం భాగీరథీ మవగాహిష్యే ఇతి.

భాగ్యం సౌందర్యం; ప్రదుశితః రోదనకర్తా, ఆదికర్తణి క్తః. రోదనప్రారంభవివ
వతక ధారిత ఇతి భావః.

33. శైల ఇతి. కకుభాః వృక్షవిశేషః లేమం పుష్పైః కకుభైః సురభిః.
పుష్పమూలేషు బహులమితి లుప్ ; విప్రయోగః వియోగః ప్రత్యావృత్తః పునరాగతః.

౧. అపరిసంఖ్యాతాని సంఖ్యాశూన్యాని.

౨. ప్రత్యుత్పన్నదోహదాయా ఉత్పన్నాభిహమయా ఇత్యర్థః. ఉత్పన్నదో
హృదమనోవికారాయా ఇతి నా.

రామః—(౧) వత్స అచిరసంపాదనీయో దోహద ఇతి సంప్రత్యేవ
గురుభిస్సందిప్టుం, తదస్థలితోపసంపాతం గథ ముపస్థాపయ.

సీతా—¹తుష్టేహింవిఆఅంతవ్యం.

రామః—అయి కఠినే కిమేతదపి వత్సవ్యం?

సీతా—²తేనహివిఆంమే.

లక్ష్మణః—యథాజ్ఞాయత్యైర్య ఇతి (నిష్క్రాంతః)

రామః—అయి ప్రియే ఇతో వాతాయనావపరకే ముహూర్తం సంవి
ప్రాభవ.

సీతా—³ఏవంహోదు, ఓహరిజ్జమ్మిఖుపరిసమజణిరావణిద్ధావ.

రామః—తేన హి నిరంతరమవలంబస్వ మామత్ర శయనాయ.

ప. జీవయన్నివ ససాధ్వసశ్రమన్వేదబిందురధికంత మర్వ్యతాం,
బాహురైందవమయూఖచుంబితస్యందిచంద్రమణిహారివిభ్రమః.

(౨) తథాకారయన్ (సానందం) ప్రియే కిమేతత్ ?

ఛా. ¹యుష్టేభిరప్యగంతవ్యం.

ఛా. ²తేనహిప్రియంమే.

ఛా. ³ఏవం భవతు, ఆవహియే ఖలు పరిశ్రమజనితయా నిద్రయా.

౧. వత్సాదిరేత్యాది. ఏష గూఢబీజప్రకాశనా దుచ్ఛేదః.

౩౪. జీవయన్నితి. సాధ్వసం భయం; అధికంతం కంతే ఇత్యర్థః. ఇందోరిమే
బిందవాః చంద్రమణిశ్చంద్రకాంతశిలా; జీవయన్నర్వ్యతామివేత్యన్వయః. ఇవ శబ్దః
ఈషదర్థకః. జీవయన్నితి చ లక్షణహేతోర్విరితి శత్రుప్రత్యయః, తథాచ మత్సంజీవ
స్థలకం యదీషదర్పణం తత్కర్తృక్రియతామిత్యర్థః. అతఏవైతద్విరహే నజీవేయం
క్షణమపీత్యుక్తం; ఆత్ర బిందవేత్యాదినా సాదృశ్యముక్త్యా జీవయన్నితి విశేషస్యో
క్తేర్వ్యతిరేకకాలంకారః. 'వ్యతిరేకో విశేషశ్చేదుపమానోపమేయయో రి'త్యుక్తేః.

౨. తథాకారయన్నితి. సహజలజ్జాజడదృశ్యితి వక్ష్యమాణీత్యా తస్యాం
లజ్జావిష్టాయాం సత్త్వాం స్వయమేవ తథాకారయదిత్యర్థః. పూర్వోక్తశ్రమవశాద్వా
స్వయమేవ తథాకారయన్నిత్యుక్తం.

ప. వినిశ్చేతుం శక్యోన సుఖమితి వా దుఃఖమితి వా

ప్రమోహోనిద్రా వా కిము విషవిసర్వఃకిము మదః ?

తవ స్మర్యే స్మర్యే మమ హి పరిమూఢేంద్రియగణో

వికారశ్చైతన్యం భ్రమయతి సమున్మీలయతి చ.

౩౫

౩౫. వినిశ్చేతుమితి. అత్ర త్యసుఖదుఃఖశబ్దౌ ప్రియాప్రియమిత్రశత్రుసంక్షేపాది జన్యమానససుఖదుఃఖపరౌ నశారీరసుఖదుఃఖపరౌ, మదవిషవిసర్వయోః పృగ్గ్రహణాత్ ; సుఖదుఃఖయోశ్చారీరమానత్యవిభాగస్తు కర్తృణీచయన సంస్పర్శా త్కర్తు శ్వరీరసుఖమితి సూత్రతద్వ్యాఖ్యానయోగ్యుప్పేక్షి. అత్ర సీతే ఇతి సంబుద్ధ్యంత మధ్యావశ్యం; తవే త్యుక్తేః. తథాచాయ మర్థః. హే సీతే తవస్మర్యే స్మర్యే త్వదీయగూఢత్వస్మర్యేషు పరిమూఢః స్వస్వవిషయగ్రహణాసమర్థః ఇంద్రియగణశ్చక్షురాదీంద్రియసమూహో యేన సతథోక్తః మమ వికారః అంతరావస్థావిశేషః చైతన్యం అంతఃకరణావచ్ఛిన్న చైతన్యం జీవచైతన్యమితి యావత్. అదైతమత ప్రక్రియయైతదు క్తం; మదంతరాత్మాన మితిఫలితోఽర్థః. భ్రమయతి ఘూర్ణయతి ; ప్రతిహాలతయా భాసమానస్య త్సుభిరి కరోతి; సమున్మీలయతి చ అనుకూలతయా భాసమాన స్పష్టుల్లాసయతి చ; అయమి త్యధ్యాహార్యమ్. అయం వికారః సుఖమితి వినిశ్చేతుం న శక్యః దుఃఖమితి వా విని శ్చేతుం న శక్యః. ప్రమోహో వా ప్రకృప్తమూర్ఖత్వేన సంశయితుం యోగ్యః. నిద్రావా సుషుప్తిత్వేన సంశయితుం యోగ్యః. విషవిసర్వః కిము? విషేణ విసర్వ్యిత ఇతి విగ్రహః. కర్తృణీ ఘోషో; విషప్రసరణజన్యత్వేన సంశయితుం యోగ్య ఇత్యర్థః. మదః కిము? మదత్వేన సంశయితుం యోగ్య ఇత్యర్థః. ఆస్య వికారస్య స్పర్శజన్యత్వాత్ పరి మూఢేంద్రియగణత్వాత్ అంతరాత్మజ్ఞోభకారిత్వాచ్చ తథావిధకాత్ర వాదిస్పర్శజన్య మానసదుఃఖత్వేన సంశయయోగ్యత్వం; ఏవం స్పర్శజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణ త్వాత్ అంతరాత్మోల్లాసకారిత్వాచ్చ తథావిధమిత్రాదిస్పర్శజన్యమానససుఖత్వేన సంశ యార్హత్వం; భవతి చ మిత్రాదిస్పర్శజన్యసుఖం పరిమూఢేంద్రియగణం; నీపిం ప్రతి ప్రణిహితేతు కరే ప్రియేణ సఖ్య శృపామి యది కించిదపి స్వరామిత్యుక్తేః. ఏవం స్పర్శజన్యత్వాత్ పరిమూఢేంద్రియగణత్వాత్ అంతరాత్మజ్ఞోభకరత్వాచ్చాస్య దండాద్యభిసూతజన్యపరిమూఢేంద్రియగణత్వాంతరాత్మజ్ఞోభకరత్వవిజిప్తసూక్ష్మప్రాణసం చారరూపమూర్ఖత్వేన సంభావనార్హత్వం; ఏవ మస్య వికారస్య స్పర్శజన్యత్వాత్ పరి మూఢేంద్రియ గణత్వాదంతరాత్మానుకూలత్వాచ్చ మృదుతరతలాదిస్పర్శజన్యత్వ నివృత్తేంద్రియవ్యాపారత్వపరమాత్మ సంపరివ్వంగ ప్రయత్నసుఖరూపత్యవిజిప్తనిద్రాత్వేన

సీతా — 'రిరప్పసాదాతుష్టే, కింవద్ధదాణిం అచ్చరితిం ?

రామః — ప. మ్లానస్య జీవకుసుమస్య వికాసనాని సంతర్పణాని సక
లేంద్రియమోహనాని,
ఏతాని తేసువచనాని సరోరుహాక్షి! కర్ణామృతాని మనసశ్చ ర
సాయనాని. 3౬

భా. 'స్థిరప్రసాదాయూయం, కిమత్రేదానీమాశ్చర్యం?

సంశయార్హత్వం; ఏవమస్య వికారస్య స్ఫుర్జజన్యత్వాత్పరిమూఢేంద్రియగణత్వా దం
తరా త్తప్రతికూలత్వాచ్చ తథావిధవిషస్ఫుర్జజన్యవికారత్వేన సంశయార్హత్వం; ఏవ
మస్య వికారస్య స్ఫుర్జజన్యత్వపరిమూఢేంద్రియగణత్వాంతరాత్మానుకూలత్వైః తథా
విధమదత్వేన సంశయయోగ్యత్వం మదస్య హి క్షీరసురాద్యాప్రాయకవస్తావ్యయత్త
త్వాత్స్ఫుర్జజన్యత్వం పరిమూఢేంద్రియగణత్వ మంతరాత్మానుకూల్యం చ; తదుక్తం—
'మదిరాదికృతో మోహపార్శ్వ వ్యతికరో మద' ఇతి; సర్వమిదం సీతాయా భోగ్యతాప్రక
ర్షే తాత్పర్యమావిష్కరోతి; హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ; తథాచ మదీయో వికార స్త్వయా
పి జ్ఞాయతవివేతి వ్యజ్యతే.

3౬. మ్లానస్యేతి. మ్లానస్య హర్షక్షయవతః జీవకుసుమస్య జీవవీచ కుసుమం
తస్య వికాసనాని వికాసజనకాని హర్షోత్పాదకాని; సంతర్పణాని తృప్తిజనకాని భో
గ్యాంతరాపేక్షానుత్పాదకాని; అతవీచ సకలానా మింద్రియాణాం మోహనాని స్వస్వ
వ్యాపారతిరోధాయకాని కర్ణయో రమృతాని యథా ఆమృతస్య దృష్ట్యా తృప్యం
తీతి దర్శనమత్రేణ తృప్తిజనకత్వం తద్వదేహమర్థపర్యాలోచనం వినాపి రమణీయత్వ
మితి భావః. మనసశ్చ రసాయనాని, రసాయనం నామ అనేకరసవస్తుసముదాయాత్తక
వస్తువిశేషా బాహ్యే ప్రసిద్ధః. బహువచనేనానేకరసాయనసదృశానీతి వ్యజ్యతే; కించ
యదైకరసాయనవస్తాస్వాదనేన సర్వేషాం రసానాం తత్ప్రేషలంభః ఏవం శబ్దాంత
రశ్రవణజన్యసుఖానామేతద్వచనై ర్లాభ ఇతి వ్యజ్యతే; అపిచ యథా రసాయనస్య రస
మయత్వాద్యోగ్యత్వం బౌషధాత్మకత్వా ద్యోగనివర్తకత్వం చ ఏవమేతేషామపి
ప్రియత్వం హితత్వంచేతి వ్యంజయితుం రసాయనత్వోక్తిః. సరోరుహాక్షీతి. సరోరు
హై రక్షో రాయతత్వవిపులత్వాభ్యాం సాదృశ్యమభిప్రేతం; ఏవం చ స్వస్యాపి స్వవ
చనవైలక్షణ్యప్రయుక్తవిస్తర్యాతిశయాచ్చక్షుషా రాయతత్వవిపులత్వయో గ్నిగణి
భావ ఇతిభావః. తే సువచనాని, స్వకీయవచనవైలక్షణ్యాలితయేన సీతాయాప్యవచ
నేష స్వీయతాసంశయ స్సాదితి త ఇత్యుక్తిః. శుశబ్దేన సీతావచనేష్యప్యేతాదృశం

సీతా.—(౧) పిలవద * ఏహిసంవిసమ్మ.

రామః—(౨) అపి సందేష్టవ్యం ?

ప. అవివాహసమయా ద్వహే వనే శైశవే తదనుయావనే పునః,
స్వాపహేతురనుపాశ్రితోఽన్యయా రామబాహురుపధాన మే
షతే. ౩౨

సీతా—† (నిద్రాం నాటయతి). హృద్ధిఽత్యయ్యపుత్రఽతిస్వపితి.

రామః—‡ కథంప్రియవచనా వతుస్పిప్రసుప్తైవ? (నిర్వృత్య సన్నేహం)

భా. 1 ప్రియంవదవిహిసంవిశావః.

భా. హృద్ధిఽత్యయ్యపుత్ర.

సాభాగ్యం నామభూతపూర్వమితి వ్యజ్యతే; “క్షణే క్షణే యన్నవతామువైతి తదేవ
రూపం రమణీయతాయాః” ఇతిన్యాయేన న దోషోఽయం.

౧. ప్రియంవదప్రియవాదిన్; ప్రియవశేవదఃఖిన్; సంవిశావః. ని. “స్వప్న
స్పృహే” ఇత్యమరః.

౨. అపి సందేష్టవ్యం; సందేశ ఉక్తిః భృగువీరభటోఽహం సూచయితవ్యః,
కిమర్థ ఉక్తిప్రయాస ఇతిభావః. యద్వా యథాశయనక్రియాయః ముఖభానాదీనా
ముపకరణత్వం తద్వన్నమాపీతిఽభిః కిమర్థఇతి భావః.

౩౨. ఉపకరణత్వ మేవాహ-ఆవాహేతి. వివాహసమయాదారభ్యేత్యర్థః గృహే
శైశవే యావనే చ స్వాపహేతుః వనే పున ర్యావనే స్వాపహేతుః త్యన్వయః; నతు
యథాసంఖ్యం; ఆన్యయానుపాశ్రితః స్వాపహేతుకయానుపాశ్రిత ఇత్యర్థః. ఆతః
“ఊర్జం పరమనారీణాం భుజైఃపరమసుందరైః” ఇత్యనేన నవిరోధః; తత్ర చేటివిధయా
సంవాహనేతాత్పర్యాత్; “సరామః కరదారాన్వైచక్షుర్భృమపి పశ్యతీత్సుక్షేః.
మద్బాహురుపధానమిత్థమక్త్వా రామబాహురిత్సుక్షేః ప్రసిద్ధిద్యోతనార్థా” ఉపధాయ
భుజం తస్య” ఇత్యాదివచనాత్.

* అత్ర-పిలవదసంవిసమ్మ, ఇతిశయనాయ సమంతతో నిరూపయతి.

† రామః—అయి కిమన్దేష్టవ్యమ్.

‡ సీతా—నిద్రాం నాటయంతీ, అతివిదంఅయ్యపుత్రఽతిపిదమ్, ఇతి స్వపితి.

§ రామః—కథమిత్యాది.

ఇతి సాంప్రదాయః; సాతః, తత్రత్యస్తు పాతః పూర్వోత్తరసంగతివికలః.

ప. ఇయంగేహే లక్ష్మీ రియ మమృతవర్తి ర్నయనయో రసావస్యా
 స్ఫుర్తో వపుషి బహుశశ్చందనరసః,
 ఆయం బాహుః కంఠే శిశిరమస్పృణో మాత్తైకసరః కిమస్యా
 నప్రేయో † యది పరమసహ్యాస్తు విరహః. 3౮
 ప్రతిహారి. (ప్రవిశ్య) ¹ దేవ్యఉవట్టిదో ౨.

రామః—అయి కః ?

ప్రతిహారి—(౧) ² ఆసన్నపరిచారకో దేవస్య దుర్ముఖః.

భా. ¹ దేవ ఉపస్థితః ౨.

భా. ² ఆసన్నపరిచారకో దేవస్య దుర్ముఖః.

3౮. ఇయమితి. ఇయం గేహే లక్ష్మీ సదృశీ ఇయమమృతవర్తి ర్నయనయోః
 తద్వన్నయనానందకరీత్యర్థః; కిమేతత్పర్యంతానుభావనేన ఏతదీయమేవ యత్కించిన్న
 మపర్యాప్త మిత్యాహ—అసావస్యాఇతి. వపుషీతి. ప్రసిద్ధచందనవ్యావృత్తిః; ఆస్యాః కిం
 నప్రేయః ఏతత్సంబంధి కిం నప్రియం సర్వమపి ప్రియమేవేత్యర్థః; ఆత్ర సీతాపే
 ఙ్గయా కత్సంబంధ్యేవ ప్రియమితి రామచంద్రమత మితికవే రాశయోఽవగమ్యతే
 ఉపసంగారే కిమస్యా న ప్రేయ ఇత్యుక్తత్వాత్; ఇతరథా కథమేషా నప్రేయసీత్యేవ
 వచేత్; భర్తృమీధశ్చ “మనసిజరుజం సావాదివ్యామమాలవహిహితుం రహసి రఘు
 యదారభావా తదాశ్రయణీ కథ”త్యాహ—ఆత్ర రామబాహురుపధానమితి సీతాం
 ప్రతి స్వబాహోరుపధానత్వముక్త్వా ఆయం బాహుః కంఠే శిశిరమస్పృణో మాత్తైకసరి
 ఇత్యుక్తం రామేణ; తదిదం వైలక్షణ్యతీతయకార్యం; ఆత్ర ఇయం గేహే లక్ష్మీర
 త్యాదిభి రేకస్యావప సీతాయా గృహవిషయే దీపకలికాకార్యకరత్వం చక్షుర్విషయే
 జ్యోత్స్నాదికార్యకారిత్వం వపుషి చందనకార్యకారిత్వం కంఠే హరకార్యకారిత్వం
 చవ్యజ్యతే: రూపకముల్లేఖో వా.

౧. ఆసన్నపరిచారకః ఆంతరపరిచారక ఇత్యర్థః; దుర్ముఖః తన్నామాతపసర్వ
 శ్చరః ప్రయుక్తః నతు వాస్తవ ఇత్యర్థః. రణరణకదాయిసీ భయక్షోభకారిణీ విరహ
 భావసావియోగధానం, చిత్రదర్శనాదితి స్మరణహేతు రుక్తః; స్వప్నే ని ద్రాయాం
 ఉద్యోగం వచనాదిప్రయత్నం; ఉద్వేగమితి పాతే తు భయమిత్యర్థః; అంగమస్యాః
 వరామృతః; ఏతేన ఉపరితనష్టోకస్యావత్త్య విషయకత్వముక్త్యా వరాస్తా; తథాసతి

† ఆత్ర—‘యదిపునరపహ్యో న విరహః, ఇతి సాతాంతరమ్.

రామః—(స్వగతం) శుద్ధాంతచారీ దుర్ముఖః. సమయాపారజానపదేవ్య
పసర్వః ప్రయుక్తః.

(ప్రకాశమ్.) ఆగచ్ఛతు.

ప్రతిహారి (నిష్క్రాంతః.)

దుర్ముఖః. (ప్రవిశ్య)

(స్వగతమ్.) 'హాకహం దాణింసీదా దేవిం అందరేణ వరిసం అచింతణిజ్జంజణా
పవాదం దేవ్యసకహాస్యం? అహ వానిట ఓఖువరిసోమందభాఅస్య.
సీతా—'అయ్యపు త్తసోమ్యకహింసి.

రామః—అయేనై వరణరణకదాయినీ చిత్రదర్శనాద్విరహభావనాదేవ్యా
స్వప్నోద్వేగం కరోతి. [అంగమస్యాః పరామృశక.]

ప. అదైవితం సుఖదుఃఖయో రనుగతం సర్వాస్వవస్థాసు యద్విశ్రా
మో హృదయస్యయత్ర జరసా యస్మిన్నహరోశ్చ రసః,

ఛా. 'కథమిదానీం సీతామంతరేణేష్యశమచింతనీయం జనాపవాదం దేవ్య
కథయిష్యే; అథవా నియోగః ఖల్వీదృశో మందభాగ్యస్య.

ఛా. 'అగ్యపుత్ర సామ్య కృతాసి ?

ఉదరమస్యాః పరామృశన్నితి వక్తవ్యత్వాత్తే; నచ మయేనాదౌజ్ఞాతఃకరతలపరామ
ర్శకలనాత్ ద్విధాగర్భగ్రంథిరితి వక్ష్యమాణానువాదస్య పురఃకరణసాపేక్షతయాత్ర
త్యాగశబ్దస్య తద్విశేషోదరపరత్వం కచే స్పష్టమితి వాచ్యం; తత్ర సహజలజ్జాజడ
దృశ ఇతి జాగరప్రతీతేరత్ర చ సుషుప్తి ప్రతీతే స్తదయోగాదితి ధ్యేయం.

౩౯. అదైవితమితి. యత్సర్వాస్వవస్థాసు సుఖదుఃఖయోరదైవితమనుగతం; జా
గ్రత్స్వప్నసుషుప్త్యాది సర్వావస్థాసు యే సుఖదుఃఖే తయో స్సంబంధి యదదైవిత
మభిన్నత్వం తదనుగతం తద్విశిష్టమిత్యర్థః; సర్వాస్వవస్థాస్యభిన్నసుఖదుఃఖత్వాపాదక
మితి భావః; ద్వయో ర్భావో ద్వితానైవదైవితం తదభావ స్తదదైవితం; ఇదమేవా
దైవితం చక్రవాకమిథునవర్ణనవ్యవచేనేన ఘనకవినా వ్యాఖ్యాతం; 'భుక్తం నర్హిమృ
ణాశయో ర్న మథనోః పీతంద్విరాజీవయో స్సృప్తం నద్విపలాశయో రవిరళం సంశ్లి
యో ర్యద్యపి; పర్యాయో త్సమయద్వయేన విరుతం భిన్నప్రయత్నేన వా మూర్తి
దైవితవ శాస్త్రేతి ర్విధున మిత్యదైవిత మేవానయో'రితి; పర్యాయాదితి. పర్యాయశబ్ద

కాలేనావరణాత్యయా త్వరిణతే యత్ప్రేమసారే స్థితం

భద్రంతస్య సుమానుషస్య కథమప్యేకం హి తత్ప్రార్థ్యతే. 36

మంత్రావ్య న విరుతమితి ల్యబ్ధోపే పంచమీ వ్యాఖ్యేయా; నాతస్సమయద్వయ
ఇత్యనేన సానరుక్త్యం; యత్ర యస్మిన్ దాంపత్యే; హృదయస్య గురుకులక్షిప్తస్య
మనస ఇత్యర్థః; *విశ్రామః శ్రమాదనాయక సుఖవిశేషానుభవః; ఆత్ర విశ్రామ ఇత్య
పాణినీయం; నోదాత్తేతి వృద్ధిప్రతిషేధాదితి వైయాకరణాః; శ్రీహర్షస్తు 'విశ్రామో
విశ్రమశ్చేతి ద్విరూపణశ్చే ఉక్తవాన్; యస్మిన్ దాంపత్యే; రసః స్పృహ జరసా
జరయా ఆహార్యః హస్త మశక్యః; యద్వా యస్మిన్ సతి రసః ఆహ్లాదః జరసా
అహార్యః; యత్ ఆవరణాత్యయాత్. పదద్వయమిదం; పరణం వినాహా ఆత్యయశ్శరీ
రపాతః పరణం చాత్యయశ్చేతి సమాహారద్వంద్వః ఆవరణాత్యయాత్ పరణాత్యయ
మభివ్యాప్యేత్యర్థః; పరణమారభ్య శరీరపాతపర్యంతం వర్తమానేన కాలేన పరిణతే
ఉపచయం ప్రాప్తే ప్రేమసారే ఉత్కృష్టప్రేమణి స్థితం స్థితిమత్; 'మాట్యాః ప్రథ
మావలూక దివసాదాభ్య విస్తారిణో భూయః స్నేహవిచక్షితైర్వృగదృశో నీతస్య
కోటింబరాం' పరాం కోటిం స్నేహే పరిచయవికాసాదధికత ఇత్యాదిసమానార్థకం
కాలేనావరణాత్యయా త్వరిణతే యత్ప్రేమసారే స్థితమితి వాక్యం వేదితవ్యం; కేచిత్తు
ఆవరణాత్యయాత్ ప్రతిబంధకనివృత్తిరితి వ్యాచక్షతే; ప్రేష్ట ఉత్కృష్టత్వం చ పర
కీరూపేశ్యయో రుపపతివైశ్యిక ప్రేమాపేక్షయా; తస్య సుమానుషస్య దాంపత్యస్య;
'సుమానుషం తు దాంపత్యమిత్యభిధానాదితి ప్రాంచః ప్రాహః; (అకవివ ఏతద్వికృతి
భూతదాంపత్య ప్రకరణానుగుణ్యాద్విశేషణస్వార్థస్య తచ్చజ్ఞేన దాంపత్యే లభే
సుమానుషస్యేతి తద్విశేషతయా యోజనీయమ్; శోభనో మానుషో యనేత్యాహుః)
కచ్చిస్తు సుమానుషస్య సౌజన్యస్యేత్యాహ; కథమపి సర్వప్రకారేణాపి 'తత్ప్రసిద్ధం; ఏకం
ముఖ్యం; భద్రం క్షేమం ప్రార్థ్యతే; ప్రకర్షణ యాచ్యతే అభిలష్యతే వా; ఆత్ర హి

'విశ్రామః వైర్భర్యేణ శ్రమాదనోదః' 'అస్తిర్భవన్తిపరోఽప్రయుజ్యమానోఽ
వ్యస్తీ'తి మహాభాష్యకారవచనాదస్తీతి సంబధ్యతే; భవన్తితి లటఃప్రాచాంసంజ్ఞా.
విశ్రాంత్యా చ్ఛాన్యతేర్థణి రూపణ; 'నోదాత్తోపదేశస్యహస్తస్యా నాచమే' రితి
పాణినీ యేవృద్ధిప్రతిషేధేఽపి 'వాశ్రమాలే'తి చాప్రవ్యాకరణాల్పిద్ధి మభిప్రయంతః
కవయః ఏవంబహులంప్రయుంజతే; యథా. 'సీచైరాఖ్యం గిరిమధివనేస్తత్ర విశ్రా
మహేతో' రితి కాలిదాసః; 'విశ్రామాయవ్రజతి చరమం శైలమవ్యానలక్షీ' రిత్యన్య
శ్చ'ఇతి శబ్దవిద్భిః శైచిత్రస్య ప్రబంధే ప్రపంచితమ్,

దుర్ముఖః—¹ఉపసృత్య జేదు^౨దేవోఽ.

రామః—బ్రూహి యదుపలభం.

దుర్ముఖః—³ఉపస్థుంపంది దేవ్యంపోరజాణపదా, జహ, విసుమరిదాలప్తే
మహారాజందనరహంరామవ్యేణ త్తి.

రామః—అర్థవాద ఏషః. దోషం తు తావత్కథయ, యేన ప్రతివిధీ
యతే.

దుర్ముఖః—(సాస్త్రం) ⁴సుకాదుదేవోఽ. (౧) (కర్ణే ఏవమివ)

రామః—అహహ తీవ్ర సంవేగో వాగ్వజ్రః ఇతి (మూర్ఛతి)

దుర్ముఖః—⁵సమాససిదు^౬దేవోఽ.

రామః—(సమాశ్వస్య)

ప. హాహా ధిక్పరగృహవాసదూషణంయ

ద్వైదేహ్యః ప్రశమితమద్భుతై రుపాయైః,

ఛా. ¹జయతు^౨దేవః.

ఛా. ³ఉపస్థుంపంది దేవం పారజానపదాః, విస్తారితా వయం మహారాజం దశరథం రామదేవేనేతి.

ఛా. ⁴శృణోతుదేవః.

ఛా. ⁵సమాశ్వసితు^౬దేవః.

యస్తాత్ సుమానుషస్య భద్రమేకం ప్రార్థ్యతే తస్తాత్ నైవ రణరణకదాయినీత్యాది
పూర్వేణాన్వయః; 'అనర్థశంకీని బంధమిత్ర హృదయానీ'తిన్యాయేనేతి భావః; ప్రేమ
సారే స్థిత మిత్యనేనమధుకటాహ నిక్షిప్తరసాలఫలసాదృశ్యం వ్యజ్యతే; ఆత్ర ఫలవిష
యకౌతుక్య ప్రతిపాదనాదారంభ ఉక్తః; 'కౌతుక్యమాత్రమారంభః ఫలలాభాయ
భూయస' ఇతి.

౧. కర్ణేఏవమివేతి. 'అర్థస్త్యేకేన విజ్ఞేయః పశ్చాజ్ఞాప్యః ప్రసంగతః; కర్ణే ఏవ
మివేత్యుక్త్యా కావ్యబంధే ప్రయుజ్యత' ఇత్యుక్తత్వాత్.

౪౦. హేతి. పరగృహవాస ఏవ దూషణం నాన్యదితి భావః; ఆలర్కం ఆల
ర్కః భ్రాంతః క్వా తత్సంబంధి; సర్వతఃప్రసృప్తం ఏకత్ర స్పర్శః కాలాంతరే సర్వతః
ప్రసరణమితి భావః.

'తత్సూచిత' మితి సాతాన్తరే. త్రాజకం అక్షీకృత మిత్యర్థోవర్ణితః కైశ్చిత్.

ఏత త్తత్పునర పిదైవదుర్విపాకా

దాలర్కంవిషమివ సర్వతః ప్రసృప్తమ్.

౪౦

తత్కిమత్ర మందభాగ్యః కరోమి? (విమృశ్య సకపణం అథవా కిమన్యత్ ?

ప. సతాం కేనాపి కార్యేణలోకస్యారాధనం మతం,

తత్పూరితం హి తాతేన మాం చ ప్రాణాంశ్చ ముంచతా. ౪౧

(౧) సంప్రత్యేవ చ భగవతా వసిష్ఠేన సందిప్తం.

అపిచ.

ప. యతాన్విత్రై దీపితం భూమిపాలై

గ్లోకశ్రేష్ఠై స్సాధుచిత్రం చరిత్రం,

మత్సంబంధా త్కృత్తలాకింవదంతీ

స్యాచ్ఛేదస్తిక హంత ధిజ్ఞామధన్యం.

౪౨

౪౧. సతామితి. కేనాపి కార్యేణ స్నేహం దయాం చ సౌఖ్యం చేత్సుక్తరీ త్యేతి భావః; లోకస్యారాధనం లోక ప్రీతిజనకవ్యాపారః. సతాం ధర్మకాస్త్రస్త్రర్హాణాం మతం ధర్మశ్రేష్ఠత్వేనాభిమతం; తథాచాపస్తంబః; 'యత్త్వార్యాః క్రియమాణం ప్రశంసంతి సధర్మ' ఇతి; నచేదమననుష్ఠానవరాహతమిత్యాహ. తత్పూరితమితి. 'అవశ్యం పితు రాచార' ఇతి స్మృతిసాగ్ధిరార్థమిదం; మాంచ మామసి; ముఖ్యతమమత్సరిత్యాగా దానువంగికస్తాతస్య స్వప్రాణపరిత్యాగ ఇత్యాహ; ప్రాణాంశ్చేతి; ముంచలేతి హేతో కత్పుప్రత్యయః; ప్రాణత్యాగహేతుకం పూరణ మిత్యర్థః.

౧. సంప్రత్యేవ సందిప్తం; యుక్తః ప్రజానా మనురంజనేస్యా ఇత్యులేతి భావః; తథాచ కాన్త్రేణ చోదితం తాలేనానుష్ఠితం గురుణోపదిప్తం చేతి భావః.

౪౨. యదితి. సాన్విత్రై స్సవితుః పుత్రైః; తస్యోపత్యమిత్యుత్ ప్రత్యయః; అనే నాభిజన ఉక్తః; భూమిపాలై రిత్యనేన క్షుత్రియధర్మభూత భూమిపరిపాలనాత్మక పృతముక్తం; పరిశేషాత్ లోకశ్రేష్ఠై రిత్యనేన విద్యా మతా; ఏవమభిజనవిద్యావృత్తై స్సర్వాభ్యర్హితై ర్మనుప్రభులిరావభి దీపితం ప్రకాశితం స్వయమనుష్ఠితమనుష్ఠాపితం చ చిత్రమాశ్చర్యభూతం; కత్తలా హేయా కింవదంతీ లోకవాదః.

(౧) హాదేవి దేవయజనసంభవే హాస్వజన్తానుగ్రహపవిత్రవసుంధరే
హా *మునిజనకనందిని హాపావకవసిష్ఠారుంధతీప్రశంసితే హాశీల
శాలిని హారామమయజీవితే హామహారణ్యవాసప్రియసఖి హా
తాతప్రియే హాస్తోకవాదిని కథమేవం విధాయా స్థవాయ
మీదృశః పరిణామః?

ప. త్వయా జగంతి పుణ్యాని త్వయ్య పుణ్యా జనోక్తయః,
నాథవంత స్త్వయా లోకాస్తవమనాథా వివత్స్వనే. ౪౩

౧. స్వతోనిధోషేత్యాహ-దేవీతి. ఉత్పత్తివహదోషోఽపి నాస్తీత్యాహ. దేవ
యజనసంభవే ఇతి. స్తోత్రత్పత్తిభూమేరసి శుద్ధిజననీత్యాహ. స్వజన్తేతి, సంపర్కవహదో
షోఽపి నాస్తీత్యాహ. మునిజనకేతి. నందినీత్యనేనారసకన్యాపేక్షయాభిమతేతి వ్యజ్య
తే; గురుదేవతాభిమతేత్యాహ-పావకవసిష్ఠేతి. పావకోక్తి స్సాభిప్రాయా; శీలన సద్వృ
త్తేన శాద్యతేక్షాఘృత ఇతి శీలశాలిని; 'శాద్యక్షాఘాయామిత్యస్తాద్భావసూత్రకాత్కర్తృణి
ణిని; ఒడయో రేకత్వం చ; తద్వివృణోతి. రామమయేతి. అనేన రావణస్తరణమసి
దూరోత్సారికమితి వ్యజ్యతే; రామస్య రావణస్తరణగంధాసహత్వాత్; నత్విదమను
మేయం కింతవసుష్టానేన ప్రకటమిత్యాహ-హామహారణ్యేతి. ప్రియత్వవిశేషణా నిర్బం
ధలోకవాదాదివ్యాప్యతి; సభీత్యనేన దండకారణ్యగమనే పత్నీత్వప్రయుక్తా ప్రాధా
న్యం నాంగీకృతం; కింతు పురుషసింహరామ సమప్రధానత్వమేవేతి వ్యజ్యతే; సమానం
ఖ్యాయితే సభేరితద్వ్యుత్పత్తే; ఉపలక్షణమిదం; రామాపేక్షయా ప్రాధాన్యస్యాపి;
'ఆగ్రతస్తే గమిష్యామి మృద్నంతీకుశకంటకాని'త్యుక్తే; తాతస్య ప్రియ ఆభిమతే
వధూచతుష్కేత్యాది వక్ష్యమాణరీత్యేతి భావః; స్తోకం మితం వదతీతి స్తోకవాదిని;
సత్యాయ మితభాషిణా మితివల్; ఉక్తరీత్యా నిమిత్తలేకాభావేఽపి కథమయం పరి
ణామఇతి భావః.

౪౩. † త్వయా జగంతిపుణ్యానీతి. 'కావేరీయమాశ్రిత్య వాతోయత్ర ప్రవ

* 'నిమిజనకనందనీ' తిపాతాన్తరమ్.

'త్వయా అపాంగ పాతమాత్ర పంకరయా భవత్యా; జగన్తి; నత్విదమేకం
జగత్; పుణ్యానికులీలాద్యాపాదితవచిత్రతాభాంజి; తదుక్తం వైష్ణవే పురాణే 'త్వయా
వలాకితాస్సద్యః శీలాద్యైస్సకలైర్గుణైః; కులైశ్చైర్గుణైః యుజ్యంతే పురుషసింధుణా
అపి. సక్షాఘృతగుణీ ధన్యస్సమలీనస్సబుద్ధిమాన్; సహారస్సచవిక్రాంతోయంతస్వం దేవి

దుర్దుఖం ప్రతి, బ్రూహి లక్ష్మణం, ఏష నూతనో

రాజా రామస్సమాజ్ఞాపయతి. (కల్లేవవమివ)

దుర్దుఖః—¹హాకహందాణిం అగ్నిపరిసుద్ధావ గబ్బట్టిదవవి త్తరహుపంతా

ణావ దేవీవదుజ్జణవలణాదో ఇదం అయ్యి వసిదం దేవ్వేణ?

రామః—కథం దుర్జనానామ పారజానపదాః?

ఛా. ¹హా కథమిదానీ మన్ని పరిశుద్ధాయాగర్భస్థితవప్రిత్రఘనసంతానాయా
దేవ్యా దుర్జనపదనాదిదమధ్యవసితం దేవేన?

రై; తద్దేశవాసినా ముక్తిరీతివత్; 'అపిమాం పావయే త్సాక్షీ స్నా త్వేతీచ్ఛతి జా
హ్నువీతివచ్చ; యద్వా; కృతపాపాన్యపి జగంతి త్వయా పుణ్యాని పుణ్యవంతి మత్స్వర్గీ
యోఽచ్చ)త్యయః; 'పాపానాం వా తథానాం వా పథార్థాణాం ప్లవంగమ, కార్యం
కరుణమార్గేణ న కల్పిన్నాపరాధ్యతీతి త్వన్త తానుసారేణ పాపపుణ్యవతో రనుగ్రహ
తొల్యాదితి భావః; జనానా ముపజీవ్యవిరోధ ఇత్యాహ-త్వయ్యపుణ్యా జనోక్తయ
ఇతి. అత్ర త్వయా జగంతి పుణ్యానీతి లోకానాం పుణ్యత్వముక్త్యా జనోక్తయ ఇతి జన
శబ్దో పాదానా మైవం లోకాంతరస్థానా ముపజీవ్యవిరోధ ఇతి వ్యజ్యతే; ఉక్తివదేన
వస్తుస్థిత్యభావాద్విషయ ప్రభావాచ్ఛేత్యం మనసా సంభావనమసి నోచితం సుతరాం
ఋషీ నైదుక్తిస్సాసి జాతేతి వ్యజ్యతే; జనానా ముక్తయ ఇతి విగ్రహోత్యయః కల్పి
దిత్యం ప్రలవతీత్యపి న, కింతు బహుజనా ఏవం వదంతీతి వ్యజ్యతే; వస్తీబహువచనేన
విగ్రహే ప్రమాణం తు రే రే పారజానపదాః 'సఖిలు భవతాం దేవ్యాస్థానం గృ
హేభిమతం తతః ఇత్యాదివక్ష్యమాణం రామవచనం; లేఽపి కదాచిదుక్త్యా విరమంతీత్య
పి న కింతుబహుకృతోవదంతీతి బహువచనార్థః; అపుణ్యా ఇతి వ్యతిరేకోక్త్యా కల్పిదసి
కదాచిదసి క్వచిదసి న యథార్థం ప్రత్యేతి నాసి వక్తీతివ్యజ్యతే. నాశవంతఇతి. అహం
లోకానాం నాశః మమ త్వంనాథా; తథాచ; 'యన్యైతే తస్య తద్దన మి'తి న్యాయేన
లోకానామపి త్వమేవ నాథేత్యాశయః; యద్వా-త్వం మయ్యుత్త తయాఽవస్థితా
అహం చ త్వయి తథావస్థితః. తదుక్తం హనూమతా 'అస్యా దేవ్యామన స్తస్మిన్ తస్య
చాస్యాం ప్రతిష్ఠితం, లేనేయం నచ ధర్మాత్మామహూర్తమసి జీవత' ఇతి. తథాచ;

నిరీక్షనే' అతి. వ్యతిరీకే వైగుణ్యమసి తత్రైవ 'సర్వోవైగుణ్య మాయాన్తరీలాద్యాన్
కలాగుణాః; పరాబ్జుభీజగద్ధాత్రీయన్యత్వం విష్ణువల్లభే' ఇతిచ'ఇతిసీతావ్యవదేశభావో
లక్ష్మ్యః మాహాత్మ్యముపవర్జితం గ్రంథాంతరే కైశ్చిత్.

ప. ఇత్వాకువంశోఽభిమతః ప్రజానాం
జాతం చ దైవాద్వచనీయబీజం,
యచ్చాద్భుతం కర్తృ విశుద్ధికారే
† ప్రత్యేతి కస్తద్యదిదూరవృత్తమ్.
తదృచ్ఛ.

౪౪

దుర్ముఖః—హాదేవి జాణఇ, (ఇతి నిష్కాంతః)
రామః—(౧) హా కష్టమతిభీమకర్తా నృశంసోఽస్మి.

ప. శైశవా త్పుభృతిపోషితాం ప్రియాం
సౌహృదా దపృథగాశ్రయా మిమాంస,
ఛద్దనా పరిదదామి మృత్యవే
సానికేగృహశకుంతికామివ.

౪౫

తాకికై ర్మయి ప్రతిపద్యమానం లోకనాథత్వం త్వదీయమిత్యర్థః ఇత్యాద్యూహనీయం.
త్వమనాథేతి. త్వత్సత్తామాత్రం మమ లోకనాథత్వే ప్రయోజకం అహం తు త్వత్కృతే
వ్యర్థ ఇతి భావః; విపత్స్యనే విపన్నా భవిష్యసి; పూర్వవియోగో హి రావణవధరూప
స్యావధే స్సత్త్వా దనక్కల్పఇతి న తస్మిన్ త్వం విపన్నా; ఆస్య తు వియోగస్య
'సౌమిత్రేరసి పత్రిణా మవిషయే తత్ర ప్రియే క్వాసి మే' ఇతి వత్సమాణరీత్యా
పూర్వపదుపాయావిషయత్వాదితః పరమేవ విపన్నా భవిష్యసీతి లృటావ్యజ్యతే.

౪౪. ఇత్వాక్వీతి. పూర్వార్థే విభావనావిశేషోఽలంకారః; 'విరుద్ధాత్కార్యం
పత్తిః కాచిద్బ్రహ్మ విభావనే'తి లక్షణాల్; విశుద్ధికారే యచ్చాద్భుతం కర్తృత్వది తద
స్తీతి యద్యుచ్యతే తద్వి తద్దూరవృత్తం కః ప్రత్యేతి? నతోఽపీత్యర్థః.

౧. నృశంసః పూరః; అతిభీమేతి ప్రసిద్ధనృశంసాద్వాన్యవృత్తిః.

౪౫. శైశవాదితి. శైశవా త్పుభృతి పోషితాం బాల్యమారభ్య వృద్ధితా మిత్యర్థః;
అనేన విషవృక్షోఽపి సువర్ధ్య స్వయం ఛేత్తుమసాం ప్రకమి'తి న్యాయస్ఫిన్నత్యే; నను
స్వాప్రియత్వే త్యాజ్యత్వమేవేత్యతానా—ప్రియామితి. నను తథాపి దోషప్రసక్తా
కా గతిరిచేదానా-అపృథగాశ్రయామితి. నను తథాపి మనోవృత్తిరన్యత్రేతి చేదా
నా—సౌహృదాదితి. ఇమామితీదం పదేన తాత్కాలికాంతర్వత్త్వనిద్రావత్త్వాదికం
పరామృత్యతే; ఛద్దనా వ్యాజేన సీతాభిలషితవనప్రస్థాపన వ్యాజేనేత్యర్థః; మృత్యవే

† ప్రత్యేతు కస్తద్యదిదూరవృత్తమ్; ఇతి సాంప్రదాయకః పాఠః.

(౧) తత్కిమస్పర్శనీయః పాతకీదేవీం దూషయామి?

‘సీతాయా శ్చిరస్సైస్త్విర మున్నమయ్య బాహుం కర్షన్.’]

అపూర్వకర్తచండాల మయి ముగ్ధేవిముంచ మాం,

శ్రితాసి చందనభ్రాంత్యా దుర్విపాకం విషద్రుమమ్.

బరిదదామి; దేయసాకల్యా ద్దానసాకల్యం; తాం తదీయం గర్భస్థశతద్వయం చేత్యర్థః; స్రానికే జీవహింసాజీవిని; సమమబ్రాహ్మణే దాన మితివచ్చతుర్థ్యర్థే సప్తమి; ప్రథమాంకపాతోఽప్యస్తి. గృహశకుంతికామిత్యనుకం పానూం. కనా ఉపమేయధర్మాణాం లాభ ఇత్యాహుః.

౧. దూషయామి వికృతాం కరోమి.

౪౬. అపూర్వేతి. ఆత్ర ముగ్ధే విముంచమా మితి సిద్ధసాధ్యసమభివ్యాహరణాయే నాద్యతనమోచన ప్రసంజక మాధ్యవతీత్యర్థో లభ్యతే; మాధ్యస్య మోచనప్రసంజకత్వంచ తదాపాదక సంపర్కాపాదనద్వారా; స చ సంబంధో రావణప్రత్యాఖ్యానితపూర్వో లంకాదేశీయ ఏవ; తథాపి; భవిష్యత్; పరగృహవాసో జాతః తథాపి నైతాపతా మమాత్మాహితం ప్రసజతి; రావణో హి న మాం బలాత్కర్తు మ్నోతి; తతశ్చ తదభిమతా సంపాదనేనైవ కాలయాచనం సుకరం, ప్రత్యాశయా చ సమాం సహనివృత్తి; రామస్తు తదాసీం మాం నిర్దోషం పరీక్ష్యానుమన్యమానోఽసి కదాచిత్కస్య చిద్వచన మనుసర్జ లోకారాధనశ్రద్ధయా మామరక్ష్యే పరిత్యజే దిత్వాదికో యది విచార స్సీతాయా స్సాస్య తదా నైవంవిధదుఃఖానుభవ ప్రసక్తిరితి తదీయమాధ్యస్యాద్యతన విపత్ప్రియోజకత్వ మిత్యాశయః; సర్వమిదం నిర్వేదాతిశయకార్యం; అపూర్వశ్చాసా కర్త చండాలశ్చేతి విగ్రహః; చండాలో హి క్రూరతమః; కర్తచండాలస్తు సుకరాం; తత్రాపూర్వోవిలక్షణోఽహంకర్తచండాలః; రావణాదసి క్రూర ఇతి భావః; స హిరావణో న సీతాయాః ప్రాణహానికరోఽభవత్; అహం తు తత్కారీ భవామితి; పూర్వోక్తమాధ్యహేతుక రామసంశ్రయణమేవాహ-శ్రితాసి చందనభ్రాంత్యా దుర్విపాకం విషద్రుమం. ద్రుమోక్తిః భూయస్త్వాభిప్రాయా; దుర్విపాకత్వవచనం అత్యంతక్రూర్యాతిశయప్రతిపత్త్యర్థం; చందనభ్రాంత్యేత్యేతత్ దుఃఖభూయస్త్వావర్జనీయ త్వఖ్యావసాధ్యం; అన్యత్రాంతో ప్రవృత్తిమాంద్యాదికం చ స్యాత్; అనీత్యనేనాద్యాపి నముంచసీతి వ్యఖ్యతే; శ్రితేతి కర్తృవాచకనిష్ఠాంతం; తేన శ్రయణస్య లంకాదేశీయ త్వలాభః; అయమాశయః; లోకే హి ఫలజాతీయానామపి పృథాగామ ఫలవత్త్వే ఛేదనీయతః; అనర్థావహత్వే తు సుకరాం; విషవృక్షస్య తు ఛేదే కా ప్రతిహతిః?

(౧) ఉత్తాయ, సంప్రతి హంత విపర్యస్తో జీవలోకః, అద్యావసితం చ జీవితప్రయోజనం రామస్య, శూన్య మధునా జీర్ణారణ్యం జగత్, అసార స్సంసారః, కాష్ఠప్రాయం శరీరం, అశరణోఽహం కింకరోమి? కాగతిః? క్వగచ్ఛామి? అథవా

ప. దుఃఖసంపేదనాయైవ రామే చైతన్య మాగతమ్,

తస్యాపి దుర్విపాకత్వే సర్వభావేషు త్వమేవ; అథాపి 'విషవృక్షోఽపి సంవర్ధ్య స్వయం ఛేత్తు మసాం ప్రత' మితి న్యాయేన యది ఛేదప్రతిషేధః తస్మి తస్య పరిత్యాగే కాప్ర తిపాతిరితి; అత్ర సీతాకర్తృక రామకర్తృక సంశ్రయణ ప్రతిబింబస్య అప్రస్తుతసీతా కర్తృక దుర్విపాకవిషద్రుమాశ్రయణస్య వర్ణనా ల్లిలితాలంకారః 'ప్రస్తుతేఽవర్ణ్య వాక్యార్థ ప్రతిబింబస్య వర్ణనం లలితమి'తి లక్షణాత్.

౧. హంతేతిదుఃఖే; సంప్రతి సీతావిరహే విపర్యస్తః అన్యభాభూతః; సీతా సాహిత్యే 'యస్తస్యయా సహ సస్వర్గో నిరయో యస్తస్యయా విసా' ఇతి రామాయ ణోక్తిరిత్యా జీవలోకస్య స్వర్గత్వం వియోగే తు నరకత్వమేవేతి భావః; స్వర్గాన్నర కన్యైవ స్వారసితత్వాత్ ప్రాణినాం నరకప్రాప్తావపి నాత్మవస్తునాశః; మమతు సీతా మయజీవితత్వా త్తన్నాశే జీవితవస్తునాశ ఇత్యాహ-అద్యావసితమితి. అవసితం సమా పితం జీవితమేవ ప్రయోజనం; త్వం జీవితమితి వక్ష్యమాణమిహానుసంధేయం; యత ఏవం తతః అధునా జీర్ణారణ్యం తత్తుల్యం జగత్స్వర్గాదికం; తద్ధి ఆత్మనః స్థిరత్వే కాలాంతరానుభావ్యం స్యాత్; అనాదిస్సంసార ఇతి న్యాయాత్; ఆత్మవస్తునాశే తు స్వానుభవభోగ్యాత్వాజీర్ణారణ్యత్వం తస్య; సీతాసాహిత్యే హి అరణ్యస్యాపి పంచవట్టాః; 'యస్యాం లే దివసా' ఇతి రీత్యా స్వగృహత్వం తద్వియోగే తు స్వగృహస్యాపి జీర్ణా రణ్యత్వమిత్యాశయః; అసార స్సారశూన్యః. కాష్ఠప్రాయం శరీరం. జ్యోత్స్నేష హి మదీధిలేతిత్యుక్త్యా యథా చంద్రస్య కామద్యభావేకాష్ఠప్రాయత్వం తద్వదితి భావః; అద్య పూర్వవత్ సుగ్రీవం శరణం గతః సాగరం శరణం గత ఇత్యాదికస్య నావకాశ ఇత్యాహ-అశరణోఽహమితి. పూర్వవత్సేరుబంధనాది కర్తవ్యం నాస్తీత్యా హ-కింకరోమితి. అద్య పూర్వవద్రావణవధాదిరూప ప్రాప్యం నాస్తీత్యాహ-కా గతి రితి. గమ్యత ఇతి గతిః; యతశ్చైవం తతః. క్వ గచ్ఛామి? కిమరణ్యం గచ్ఛామి? ఉత పాతాళవివరం? కిం వామరణ మి? వికల్పాశయః. ననూక్తః. కల్పః సర్వోఽపి కల్పత ఇత్యత ఆహ-అథవేతి. ఇదం పూర్వోక్తాక్షేపకం.

౪౭. దుఃఖేతి. చైతన్యం ఆత్మాజ్ఞప్తి ర్వా; దుఃఖసంపేదనాయైవ రామే ఆగతం;

మర్తోఽఘాతిభిః ప్రాణై ర్వజ్రకీలాయితంస్థిరైః. ౪౭

(౧) హా అంబఅరుంధతి! హా భగవంతా వసిష్ఠవిశ్వామిత్ర! హా భగ
వన్ పావక! హా దేవి భూతధాత్రి! హాతాత జనకమహారాజ!
హాపితే! హామాతరః! హా ప్రియసఖ మహారాజ సుగ్రీవ! హా
సౌమ్యహనూమక! హా మహాపకారిక లంకాపతే విభీషణ!
హా సఖత్రిజటే! ముషితాస్థ పరిభూతాస్థ రామహతకేన;
కోనామ తేషామహమిదానీ మాహ్వినే?

ప. లేహి మన్యే మహాత్మానః కృతఘ్నేన దురాత్మనా

మయా గృహీతనామాన స్పృశ్యంత ఇవ పాప్తనా. ౪౮

ఆగతమిత్యనేన దుర్ముఖవాక్యశ్రవణానంతరం గతం చైతన్యం పునరాగత మితి వ్యజ్యతే;
యద్వాళక్తిప్రహారాదిషు గతం పునరాగతమితి వా; పట్టాభిషేకాదిసాంతరీయకసుఖం
తు అసత్కల్పమితి హృదయం; అర్చితమాహితమితి పాతయోస్తు ఆదితః ప్రభృతి 'రా
జ్యాధ్యంశో వనే వానస్సీతా నష్టా ద్విజో హతః, ఈచ్ఛాయం మమాలక్ష్మీ ర్నిదహే
దపిపావకమ్' ఇత్యుక్తరీత్యా దుఃఖానుభవాద్యైవ చైతన్యసద్భావః, స్వర్గిణాం చైతన్యం
దుఃఖానుభవాయ; జనానాం తు దుఃఖమిత్ర సుఖానుభవాయ; మమ తు సుఖానంభిన్న
దుఃఖానుభవాయ; తస్మా త్సాత్వాశివరాది గమనేఽప్యపరిహార్యం దుఃఖ మితి భావః.
తర్హి మరణం గమిష్యమితి కల్పః కల్పతా మిత్యతఆహ-మర్తోఽఘాతిభిరితి. మర్తాణి
హృదయాది ప్రదేశాపఘ్నంతీతి విగ్రహః. సూ. సుప్యజాతావితి జినిః, నకేవలం
దుఃఖానుభవాపాదకాః కింతు స్వయమపి దుఃఖప్రదా ఇత్యాహ-వక్షేత్వాది. వజ్రకీ
లవద్దురుద్ధరీభూయతే, లంకానర్హా లేవన వా సాదృశ్యం, తథాచ మరణమపి దుర్లభ
మితి భావః.

౧ అరుంధతీతి. త్వత్కృతసీతాపాతిప్రత్యానుమోదనం నప్రమాణీకృత
మితి భావః. భగవంతావితి. భవతాం జ్ఞానశక్తిమపి ఖుననపశ్యంతీతి భావః. పావకీతి.
తవవచనప్రవేశావ్యర్థావితి భావః. భూతధాత్రితి. త్వత్సృతాయామ నిమిత్తదోషవా
దినో జనాక్ కథం దిభర్షితి భావః. సౌమ్యేతి. సీతావృత్తాంతకథనజనితానంద
ప్రయుక్తమత్కృతాంతింగన మద్విజ్ఞాతశరీరసౌభగ భవదీయః ప్రమాసో వ్యర్థ ఇతి
భావః; పరిముషితాః ముషితద్రవ్యకాః.

౪౯. లేహితి. కృతముపకారం.

యోఽహం. ప. విస్త్రంభాదురసి నివత్య జాతనిద్రా-

మన్దుచ్య ప్రియగృహీణీం గృహస్య శోభాం,

ఆతంకస్ఫురితకతోరగర్భగుర్వీం

క్రవ్యాదోభ్యిబలిమివ దారుణః ఊపామి.

౪౯

సీతాయాః పాదా శిరసి కృత్వా దేవి ఆయం పశ్చిమ స్తేరామ

శిరసి పాదపంకజస్పర్శః, ఇతి (రోదితి) (నేపథ్యే)

(౧) (అబ్రహ్మాణ్యం)

ప. ఋషీణాముగ్రతపనాం యమునాతీరవాసినాం,

లవణత్రాసితస్తోమ స్త్రాతారం త్వా ముపస్థితః.

౫౦

రామః—(౨) కథ మద్యాపి రాక్షసత్రాసః? తద్వావదస్య దురాత్తనో
మాధురస్య కుంభీనసీపుత్రస్య సమున్తూలనాయ శత్రుఘ్నం ప్రేష
యామి, (కించిత్పురిక్రమ్య పునః ప్రతినివృత్త్య) హాదేవి కథమేవం
విధాగమిష్యసి? హాభగవతి వసుంధరే! క్షాఘ్నం దుహితరమ
వేక్షస్య జానకీం.

౪౯. విస్త్రమ్భతో ఆయంమమజీవితాదవ్యంతరంగ ఇతిజ్ఞానాదితి భావః;
గృహస్య శోభాం తదలంకారభూతాం; కతోరగర్భః పూర్ణగర్భః; గుర్వీమిత్యనేన యమ
శత్రుం సూచయతి; క్రవ్యాద్యః మాంసభక్షకీభ్యః; క్రవ్యం మాంసమదంతి భూ
దంతీతి విగ్రహః. సూ. క్రవ్యే చేతి విత్.

౧. అబ్రహ్మాణ్యం. బ్రహ్మణానా మహితం; అబ్రహ్మాణ్యమవ్యోక్తిః; అహమే
వస్యఇత్యుక్త్వాఽఽగ్రోశ ఇతి భావః;

౫౦. లవణో నామ రాక్షసః లేన త్రాసితః ఋషీణాంస్తోమ ఇత్యన్వయః.

౨. కథమద్యాపి రాక్షసత్రాసః? నిశ్శేషితరాక్షస కులత్వాదితి భావః;
యద్వా కథమన్య రాక్షసత్రాసోఽపీత్యన్వయః; నకేవలం సీతావిశ్లేషః కింతు రాక్షసభ
యం చేత్యపి స్యముచ్చరార్థః; కగమితి విస్తయే; పూర్వవదేవోభయం మిళితమిద
మాశ్చర్య మితి భావః; దురాత్తనో దుర్బుధేః; మాధురస్య మధురేశ్వరస్య; కుంభీన
సీతి తన్మాతా; ఉన్తూలనాయ మూలేనసహోత్పాటనాయ; యావత్ప్రేషయామి
ప్రేషయిష్యామి. సూ. 'యావత్పురాలిపాకయో ర్థత్'. హాదేనీతి. ఏవంవిధా మనూ
పంచితా గన్ధిణీ సతీ కథంగమిష్యసీతి భావః; భగవతి సర్వక్షే; క్షాఘ్నం నిర్దోషం
నిరుపక్వం వా; వసుంధరే వసుమతి; పనుపదిమంఛాదయేతి భావః.

ప. జనకానాం రఘూణాం చ యత్కృత్స్నం గోత్రమంగళం,
యాం దేవయజనే పుణ్యే పుణ్యశీలా మజీజనః. ౫౧
ఇతి (౧) (రుదన్నిష్కాంతః)

సీతా—¹సామ్యులయ్యపు త్తకహింసి? (సహసోత్థాయ/హద్ధి ౨. దూసివిణ
రణరణపణ విప్పశ్శద్ధాలయ్యపు త్తసుణ్ణంవి అలత్తాణం పెళ్ళామి.
విలోక్య. హద్ధి ౨. ఏఆఇణిం వసు త్తంమం ఉజ్జి అగదోలయ్య
పుత్తో కిందాణింపదం, హోదు నేకుప్పిసం, జఇతం పేక్షంతీఅత్త
ణోపహవిసం, కోపద్ధపరిలణో ?
దుర్ముఖః. ప్రవిశ్య (౨) దేవి ²కుమార లక్ష్మణోవిణ్ణవేది, సజ్జో
రహో ఆరుహదు దేవిత్తి.

ఛా. ¹సామ్య ఆర్యపుత్ర కుత్రాసి? హధిక్, దుస్స్వప్నరణరణకేణ విప్రలబ్ధా
ఆర్యపుత్రకూన్య మివాత్తానం ప్రేక్షే, హధిక్; ఏకాశీం ప్రసుప్తాం మాముద్భిత్వా
గత ఆర్యపుత్రః కిమదాసి మేతత్? భవత్వస్తై కోవిష్యామి, యది తం ప్రేక్షమాణా
ఆత్మనః ప్రభవిష్యామి, కోఽత్ర పరిజనః?

ఛా. ²దేవి కుమార లక్ష్మణో విజ్ఞాపయతి, నజ్జో రః ఆరోహతు దేవీతి.

౫౧. యదితి. యత్కృత్స్నం గోత్రమంగళం ; యదితి విధేయాపేక్షయా
క్షీపత్వం; దేవయజనే యజ్ఞక్షేత్రే అజీజనః ఉత్పాదితవత్ససీత్యర్థః.

౧. రుదన్నిష్కాంతఇతి. ఆయంబిందుః; సీతాత్యాగేన దాంపత్యవిచ్ఛేదే
పునరచ్ఛేదకారణత్వాత్; తదుక్తం; 'అనాంతరార్థవిచ్ఛేదే బిందురచ్ఛేదకారణమి'తి.
కోఽత్రపరిజనఇతి ప్రథమాంతపాత ఏవసాధుః; కేచిత్తు పరిజనస్యేతి వ్యవ్రంశ
పాతమౌత్తిత్య పరిజనస్య పరిజనమధ్యే కోఽత్ర సన్నిహితఇత్యర్థః; పరిజనస్యేతి నిర్ధా
రణే వస్తి; తిరోహితావయవ భేదవివక్షాయా మేకవచనాంత ప్రయోగోఽప్యవస
ద్యత ఇత్యాహుః— తన్న ; నిర్ధారణవస్థ్యాదిభిరే ఉద్భూతావయవభేదవివక్షాయా
బహువచనాంతప్రయోగవివసాధుః; తిరోహితావయవభేదవివక్షాయా ఏకవచనాంత
ప్రయోగోఽపాధుః; భాష్యాదిరోధాత్; 'మిదచోంత్యాత్పర' ఇత్యుక్తాచ ఇత్యేకవ
చనాంత నిర్దేశస్తు సౌత్రః; కించ నిర్ధార్యమాణ నిర్ధారణావధి నిర్ధారణమేతుభూత
ధర్మత్తితయనన్నిధానఏవ నిర్ధారణవస్థ్యాద్యంగీకారానైతాదృశభేద నిర్ధారణవిభక్తి
రిత్యాదే శృద్ధేందుశేఖరాదా నృప్తత్వాదిత్యలం విస్తరేణ.

౨. నజ్జః గమనాయ నన్నధః.

సీతా—¹ఇతింజరుహమ్మి.

(ఉత్థాయపరిక్రమ్య), పుర ఇమే గబ్బభారో, సణిలం సణిలం
గచమ్మ.

దుర్మఖః—²ఇదో దేవి.

సీతా—(౧) ³సమోరహుడశదేవదాణం, సమోతపోహణాణం.

ప్రథమోఽఙ్కః.

భా. ¹ఇయ మరోహమి. స్ఫురతి మే గర్భభారః. శనైశ్చనైర్గచ్ఛామః.

భా. ²ఇతఇతో దేవి.

భా. ³సమో రఘుకులదేవతాభ్యాం. సమస్తప్రపంచేభ్యః ఇతి (నిష్క్రాంతే.)

౧. సమో రఘుకుల దేవతాభ్యాం ; రఘుకులదేవతే చ లక్ష్మీనారాయణావితి
ప్రసిద్ధమేవ; తన్నమస్కారోయాత్రాకాలే కర్తవ్యః; 'ఆదిత్యమండలే విష్ణుం ధ్వత్వా
యాత్రాం ప్రవర్తయేద్'తి స్మరణాత్.

వాధూలవంశజసుషో భూసారనివాసి రాఘవార్యశ్య,

ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానామంక ఆదిమః స్మర్యాత్.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవ విరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యానా ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం

ప్రథమోఽఙ్కః.

శ్రీరామాయనమః.

శ్రీమదుత్తరరామచరిత నాటకమ్.

ద్వి తీ యో ౭ జ్ఞః.

(౧) (నేపథ్యే.)

స్వాగతం తపోధనాయాః? తతః ప్రవిశత్యధ్వగవేమాతాపనీ.
అయే వనదేవతా ఫలకుసుమగర్భేణ పల్లవాఘ్నేణదూరా న్తాము
పతిష్ఠతే. వనదేవతా. (ప్రవిశ్య అర్ఘ్యం వితీర్య)

ప. యథేచ్ఛాభోగ్యం † వో వనమిదమయం మేసుదివస
స్సతాం సద్భి స్సంగః కథమపిహి పుణ్యేన భవతి,

౧. నేపథ్యేఇతి. 'కుశీలవకుటుంబస్య స్థలీనేపథ్యమిష్యత' ఇత్యుక్తతిరస్కరిణీతి
రోహితస ర్తకభూమికాపగ్రహాపయిక స్థానవిశేష ఇత్యర్థః. పల్లవాఘ్నేణ; పల్లవ
యుక్తపూజాద్రవ్యేణ; దూరాద్విప్రకృష్టైః సతీ ఉపతిష్ఠతే పూజయతి; దేవతాత్వా
రోపాదాత్త నేపదం; యద్వా దూరాదిత్యపాదానే పంచమీ, మాముపతిష్ఠతే మయా
సంగతా భవతి; గంగాయ మునాముపతిష్ఠత ఇతివత్; ఉభయత్రాపుష్పాద్దేవేత్యాదినా
తత్త్వః; వితీర్యదత్త్వా.

౧. యథేచ్ఛేతి. ఇదం మదీయమిత్యర్థః; వనం వనమేవ నతు స్పృహణీయపుర
ప్రాసాదాదిక మిత్యుపరితోషో వ్యజ్యతే; తథాపి 'నావిధ్యమానంకర్ణోఽపీతి న్యాయేన
యథాధికారం సభాజయితవ్యమేవేత్యాహ-యథేచ్ఛాభోగ్యమితి. ఇచ్ఛానునతిక్రమ్య
యథేచ్ఛం యథేచ్ఛమాభోగ్యమితి విగ్రహః; ఇచ్ఛానివృత్తిషర్వంత మసంకోచేనోప
భోగార్హ మిత్యర్థః; వ ఇతి పూజాయాం బహువచనం; అతిథి సామాన్యాభిప్రాయకం
వా; అయం మే సుదివసః; సాధుజనసంపర్క మేతుత్వాదితి భావః; సతాం విద్య
మానానామేవ నతూచనదనాదికం తుర్వతామిత్యర్థః; సద్భి స్సాంధుభి స్సంగ స్సంపర్కః

† యథేచ్ఛం భోగ్యం వఇత్యేవ సాంప్రదాయకః పాఠః.

తరుచ్ఛాయాతోయం యదపి తపసాం యోగ్యమశనం

ఫలం వా మూలం వా తదపి నవరాధీన మిహ వః.

౧

తాపసీ—మిత్రోచ్యతే?

ప. ప్రియస్రాయా వృత్తి ర్విసయచుధురోవాచి నియమః

ప్రకృత్యా కల్యాణీ మతి రనవగీతః పరిచయః,

పురోవా పశ్చాద్వా తదిద మవిపర్యాసితరసం

రహస్యం సాధూనా మనుపథి విశుద్ధం విజయతే.

౨

కథమపి కృచ్ఛేణ పుణ్యేన భవతి సాధుజనసంపర్కలాభో హి ఉపసదనప్రణిపాతాది సాధ్యో భవతి తదభావవతాం తు దృష్టహేత్వభావాత్కేవలదృష్ట సాధ్యో భవ తీతి భావః; యద్వా కథమపి సతాం యేన కేనప్రకారేణ వర్తమానానాం కామచా రేణ సితానా మిత్యర్థః; సద్విః బ్రహ్మవిద్వి రిత్యర్థః; 'అస్తి బ్రహ్మేతిచే ద్విదః; సంక మేనం తతో విదురి'తి శ్రుతేః; సంగ స్సంపర్కః పుణ్యేన హి భవతి; ఆయ మాశయః; తస్మాదేవంవిదనిదంవిదానాసీతే'తి శ్రుత్యా బ్రహ్మజ్ఞానవతాం తచ్ఛాస్త్రై స్సహవా సాదికం ప్రతిషిద్ధం; ఏవంచైతేషాం తై స్సంగః పుణ్యైకసాధ్య ఇతి; ఇదం చ స్వని కర్షభావనాకార్యం; ఫలం వా మూలంవా ఇతోఽన్యత్ యదపితపసాం యోగ్యమ శనం నీవారపాండుపత్రవాతజలాదిక మిత్యర్థః; తదపి తచ్చ ఇహ వః పరాధీనం న; అత్రపరాధీన శబ్దేనపుంసకమనపుంసకేనేత్యేకశేషైకవద్భావః.

౩. ప్రియేతి. ప్రియస్రాయా ప్రియప్రచురా హితయుక్తేత్యర్థః; వృత్తిః కాయకవ్యాపారః; తథాపి వాక్కార్యే మనఃకో దోష ఇశ్యతాహ-విసయచుధురో వాచి నియమ ఇతి; విసయేన స్వనికర్ష భావనాయాపేణ స్వోత్కర్షానయసంధానయాపేణ వా మధురః ప్రియః వాచి నియమః సత్యాయ మితభాషిత్యం; తథాపి మనోవృత్తి దౌష్ట్యం స్యాదత ఆహ-ప్రకృత్యా కల్యాణీ మతి రితి; ప్రకృత్యా స్వభావతః కల్యాణీ శ్రేయస్సిద్ధిః; తథాప్యనత్యంగవశా దైవపరీత్యం స్యాత్తత్రాహ - అనవగీతః పరి చయ ఇతి. అనిందితః పరిచయ ఇత్యర్థః; తదిదం వృత్తివాక్ష్మీయమతిపరిచయసము దాయరూపం విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే; తత్కర్మం భూత మిత్యత్రాహ-పురో వా పశ్చాద్వితి. భూతభవిష్యత్కాలయోః తత్తత్పురుష సన్నిధాన తదభావయో రితి వార్థః; అవిపర్యాసితరసం అమృతస్వభావం; రసవదేన ప్రియత్వం వ్యజ్యతే; అనుపథి

ఉభే ఉపవిశతః.

వనదేవతా—(౧) కాం పునరత్ర భవతీ మవగచ్ఛామి.

తాపసీ—ఆత్రేయ్యస్తి.

వనదేవతా—(౨) ఆర్యే ఆత్రేయతః పున రాగమ్యతే? కింప్రయోజనో
వా దండకారణ్యప్రచారః?

ఆత్రేయీ—ప. అస్తిన్నగస్త్యప్రముఖాః ప్రదేశే

భూయాంస ఉద్గీధవిదో వసంతి,

తేభ్యోఽధిగంతుం నిగమాంతవిద్యాం

వాల్మీకిపార్శ్వదిహ పర్యటామి.

3

వనదేవతా—(౩) యదాతావదన్యేఽపి మునయస్తమేవ పురాణబ్రహ్మ

వాదినం ప్రాచేతసమృషిం బ్రహ్మ పారాయణాయోపవసంతి

తతోక్తయ మార్యాయాః ప్రవాసః.

నిర్వాణజం; విశుద్ధం ప్రామాదికదోషరహితం రహస్యం; 'శీలం సంపనతాక్షేయమి'తి
న్యాయేన చిరకాలశుశ్రూషాదిభిరేవ జ్ఞాతం శక్యం నతు దాంభికవృత్తివత్స్వయం
ప్రకటమిత్యర్థః; తథావిధం తదిదం విజయత ఇతి యోజనా.

౧. అవగచ్ఛామి జానామి.

౨. ప్రచారః సంచారః; ఆగస్త్యప్రముఖా ఆగస్త్యప్రభృతయః; భూయాంసః
బహవః; ఉద్గీధవిదః; 'ఓమితుద్గీఢముపాసీతే'తి పరస్మిన్ బ్రహ్మణి ప్రతిష్ఠాసిద్ధికర్తాంగ
భూతోద్గీఢదృష్టిం కుర్వంత ఇత్యర్థః; దహరవిద్యాదీనా ముపలక్షణమిదం; సకల
వేదాంతకాత్వర్థ పర్యాయోచనశీలా ఇతి భావః; తేభ్యోఽధిగంతుం తత్కృతగ్రంథ
వ్యాఖ్యానేన జ్ఞాతం; ఆఖ్యాతోపయోగ ఇత్యపాదానత్వా త్వంచమి; పర్యటామి
గచ్ఛామి అటగతో.

౩. పురాణః పురాతనశ్వాసౌ బ్రహ్మవాదీచేతి విగ్రహః, బ్రహ్మ పరమాత్మానం
వేదాన్వా వదతీతి నిఃసీ; పురాణత్వే ప్రాచేతసమితి హేతుకక్షణం బ్రహ్మపారాయ
ణాయ వేదాంతవిద్యాధ్యయనాయ; పారాయణం నామ ఆదిత ఆరభ్య అంతాద
విచ్ఛేదేనాధ్యయనం; ఉపవసంతి ఉపాసలే; 'ఉపాస్సథ్యాజ్జ్వస' ఇతి కర్తృత్వం; ప్ర
వాసః దేశాంతరగమనం,

ఆత్రేయీ—(౧)తస్మి న్నహానధ్యయనప్రత్యూహ ఇత్యేష దీర్ఘప్రవా
సోఽంగీకృతః ?

వనదేవతా—కీదృశః?

ఆత్రేయీ—(౨)తస్య భగవతః కేనాపి దేవతావిశేషేణ సర్వప్రకారా
దృఢతం స్తస్య త్యాగమాత్రకే వయసి వర్తమానం దారకద్వయ
ముపసీతం, తత్ఫలం నకేవలమృషీణాం అపితు తిరశ్చాం భూతానా
మాంతరాణి తత్త్వాన్యవస్నే హయతి.

వనదేవతా—(౩) అపి తయో ర్నామ సంవిజ్ఞాన మస్తి?

ఆత్రేయీ—తయైవ దేవతయా తయోః కుశలవాచితి నామనీ ప్రభావ
శ్చాఖ్యాతః.

వనదేవతా—కీదృశః ప్రభావః ? [నీతి.

ఆత్రేయీ—(౪)తయోః కిల సరహస్యాని జృంభ కాదీన్యస్త్రాణి జన్మసిద్ధా

వనదేవతా—ఇతిహి భోశ్చిత్ర మేతత్.

ఆత్రేయీ—(౫)తాచ భగవతా వాల్మీకినా ధాత్రీకర్తతః పరిగృహ్య పోషి
తా పరిరక్షితా చ, నిర్వృత్తచాలకర్తణో స్త్రయీవర్జ మితరా
స్తిసో విద్యా సావధానేన పరినిష్ఠాపితాః, సమనంతరం చ

౧. ప్రత్యూహః విఘ్నః.

౨. తస్య వాల్మీకేః ; స్తస్య త్యాగమాత్రం యస్మిన్నితి బహుప్రేమాః కన్
ప్రత్యయః ; దారకద్వయం శిశుద్వయం ; తిరశ్చామపి మృగాదీనామపి ; అంతరాణి
అంతఃకరణాని హృదయరూపాణి తత్త్వాని పదార్థాన్ ఉపస్నేహయతి స్నిగ్ధాని కరోతి.

౩. నా మ్నోఽభిలాషకశబ్దస్య సంవిజ్ఞానం సంకేతసంబంధకరణం.

౪. జన్మసిద్ధాని జన్మనా జ్ఞాతాని నతూపదేశేన.

౫. ధాత్రీకర్తతః ఉపమాత్పర్యాపారేణ పోషితోక్షిరాదినావర్ధితో పరిరక్షితో
పిపీలకాదిభ్య ఇతి భావః ; నిర్వృత్తం నిష్పన్నం ; స్త్రయీవర్జం వేదస్త్రయం వర్ణయత్వా
అంగాన్యపీతి తేషః ; ఇతరా 'అయుర్వేదో ధనుర్వేదో వేదో గాంధర్వనామక' ఇత్యు
క్తాభిక్యర్థః ; సావధానేన వాల్మీకినేతి తేషః ; పరినిష్ఠాపితాః నిర్దుష్క విమోచితాః ; ఏకా
దకానాం పూరణం ఏకాదశం. యా. 'తస్య పూరణ'ఇతి దట్టప్రత్యయః ; గర్భాత్ గర్భ

గర్భైకాదశే వన్నే తూలేణ కల్పేనోపనీయ త్రయీవిద్యామ
భ్యాపితౌ. న త్వేతాభ్యా మతిదీప్తప్రతిభాభ్యా మస్తదాదే స్సహా
ధ్యయన యోగోఽస్తి. యతః.

ప. వితరతి గురుః ప్రాజ్ఞే విద్యాం యతైవ తథా జడే
న హి ఖలు తయో ర్జ్ఞానే శక్తిం కరోత్యపహంతి వా,

భవతి చ తయో ర్భూయాత్ భేదః ఫలం ప్రతి తద్యథా
ప్రభవతి శుచి ర్బింబగ్రాహే మణి ర్న మృదాదయః†.

వనదేవతా—అయ మసా వధ్యయన ప్రత్యూహః.

ఆత్రేయీ—అపరశ్చ.

వనదేవతా—(౧) అథాపరః కః?

ఆత్రేయీ— (౨) అథ సబ్రహ్మర్షిరేకదామాధ్యందినే సమయే నదీం
తమసామనుప్రపన్నః, తత్ర యుగ్మచారిణోః క్రాంచయౌ రేకం

వర్షాదేకాదశం గర్భైకాదశం తస్మిన్నిత్యర్థః; 'గర్భైకాదశేష రాజన్యమితిస్మృతే
రితి భావః; కల్పితేఽన్యస్మియతేఽనేనేతి కల్పః అనుష్ఠానపరిపాటీ ప్రకాశకగ్రంథః
తేన; దీప్తా ప్రతిభా (జ్ఞానముక్తార్థగ్రహణం) నవనవోన్నేష కాలినీ ప్రజ్ఞాయయౌ
స్తాభ్యాం.

౪. వితరతి. తయోః ప్రాజ్ఞజడయోః జ్ఞానే శక్తిం న కరోతి నాపహంతి వా;
ప్రాజ్ఞస్య జ్ఞానే అత్రాత్వాం శక్తిం న జనయతి జడస్య జ్ఞానే శక్తిం న నాశయతి చ;
బింబగ్రాహే ప్రతిబింబగ్రహణే; తజ్ఞానోత్పాదన ఇత్యర్థః; మణిర్వజ్రః రత్నసా
మాన్యం వా. మృదాదయః. ఆదివదాల్ వృక్షసామానాది పరిగ్రహః.

౧. అథాపరః కః. అథే రుక్మే;

౨. మాధ్యందినే మధ్యం దినసంబంధినీ అనుప్రపన్నః ప్రాప్తః; యుగ్మం ద్వం
ద్వం యథా తథా చరతి యుగ్మచారిణౌ తయోః క్రాంచయౌః పక్షివిశేషయోః;
వ్యాధేన పులిందేన; ఆదర్శత్ అవశ్యత్; ఆకస్మిక ప్రత్యవభాసాం నిర్లేతుకావిర్భా
వాం; అనుష్ఠానేన ఛందసా అనుష్ఠవ్ఛందసా; స్ఫార్థికొఽన్యైత్యయః; ఉదైరయత్
ఉచ్చరితవాత్.

† నమృదాం చయ ఇతి ప్రాచీనః పాఠః. అస్మిన్నాతే ప్రభవతిత్కృత పచన
వివరిణామశ్లేశో నాస్తి.

వ్యాధేన విధ్వమాన మదర్శత్, ఆకస్మిక ప్రత్యవభాసాం దేవీం
వాచ మవ్యతిక్రీరయాచ మానుష్టుభేన ఛందసా పరిచ్ఛిన్నా
మభ్యుదైరయత్. ౧౦౫౮

(౧) మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమశ్శాశ్వతీస్సమాః,
యత్కృంచ మిథునాదేకమవధీః కామమోహితమ్, ఇతి.

వనదేవతాగోచిత్రమామ్నాయాదన్యత్ర సూతనశ్చందసామవతారః.
ఆత్రేయీ—(౨) తేన ఖలు సునస్యమయేన తం భగవంతమావిర్భూతశబ్ద
బ్రహ్మప్రకాశ మృషిముపగమ్య భగవాన్ భూతభావనః పద్మయో
నిరవోచత్, ఋషే ప్రబుద్ధో వాగాత్తని, తత్ బ్రూహి రామచ
రితం, ఆవ్యాహతజ్యోతిరార్షం తే చక్షుః ప్రతిభాతి, ఆద్యః

౧. మానిషాదేతి. ప్రతిష్ఠాం తు అమ గమః ఇతి పదచతుష్టయం నిషాదపక్షే
బోధ్యం. ఏవం చ మాజ్యోగే ఆడాగమనిషేధ ఉపపద్యతే; ఆమేక్యస్య నవిద్యతే
మా లక్ష్మీర్గస్త్యేతి విగ్రహేణ అలక్ష్మీకేతినిషాదం ప్రతి మమ్య ర్గమ్యతే; ఆశవివ భగ
వంతం ప్రతి రావణవధజనిత ప్రీత్యతిశయేన మానిషాదేతి సలక్ష్మీకత్వప్రతిపాదనం;
మాలక్ష్మీర్నిషీదత్యస్మిన్నితి మానిషాదః; బాహుళికాదధికరణే ఖణ్; తస్య సంబుద్ధిః,
† నిషేధార్థకమాశబ్దేనాడాగమ సమర్థనం తుల్లిప్తం; ప్రతిష్ఠామాన్వదం; వ్యాధపక్షేమా
గమః న గచ్ఛే; భగవత్పక్షే అగమః ప్రాప్తనానితి, ఛావ్యవ్యంజనార్థం లుపా నిర్దేశః;
సమాః వత్సరాత్; అత్యంతసంయోగే ద్వితియా.

౨. ఆమ్నయాద్యేదాత్;

౩. తేన సమయేన తేన కాలేన; భూతాని ప్రజాః భావయతి ఉత్పాదయ
తీతి విగ్రహః; పద్మయోనిః భగవన్నాభీకమలజాతః; అనేనత్రారోపిత భూతభావ
నత్వప్రయుక్తపరత్యశంకానిరాసః; ప్రబుద్ధోఽసి రక్తపప్తప్రజ్ఞావాససి; వాగేవాత్మా

† 'మా; అగమః. ప్రాప్నుహి; ఆత్ర నిషేధార్థకస్య మా శబ్దస్యప్రయోగాత్'.
'సమాజ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధోన. దుర్లుభవృత్తికారమ తానసారిణః కేదిత్త్వి
మం సమాధిం దుర్లుటం మమ్యమానాః ప్రతిష్ఠాంతు అమ! గమః; ఇతి పదాని ఛిన్దన్తి.
నవిద్యతే; మాలక్ష్మీః, యస్య తత్సమ్బుద్ధౌ అమేతి వ్యాచక్షలేచ. తదాత్వమశబ్దకల్ప
నస్య సహ్యత్వేఽపి తు శబ్దస్యాతిరే కోనశక్య సమాధానః 'మాఽస్మిన్ ఖటిభేతు'
ఇత్యాది ప్రయోగసాంగత్యాయ తైరపి మానశబ్దోఽయంమాజపేక్షయా అవిలక్షణో
ఽంగీకార్యనివేతి; తత్పక్షఉపేక్షణీయ ఏవ' ఇతి కేదిద్వ్యార్థకఘ్నః.

కవిరసీత్యుక్త్వా తత్రైవాంతర్నితః, అథ భగవాన్ ప్రాచేతసః
ప్రథమం మనుష్యేషు శబ్దబ్రహ్మణ స్తాదృశం వివర్తమితిహాసం
రామూయణమృషిః ప్రణినాయ. *For a full explanation*

వనదేవతా—హంత మండిత స్సంసారః.

ఆలేయీ—తస్మాదవోచం తత్ర హి మహానధ్యయన ప్రత్యూహ ఇతి.
వనదేవతా—యుజ్యతే ౨.

ఆలేయీ—విశ్రాంతాస్మి భద్రే సంప్రత్యగస్తాశ్రమస్య పంథానం
బ్రూహి.

వనదేవతా—ఇతః పంచవతీమనుప్రవిశ్య గమ్యతామనేన గోదావరీ
తీరేణ.

ఆలేయీ—సబాష్పం. అప్యేత త్తపోవనం ? అప్యేషాపంచవతీ ? అపి
సరిదియం గోదావరీ ! అవ్యయం గిరిః ప్రప్రవణః ? అపిజనస్థానవన
దేవతావాసంతీత్యం ?

వాసంతీ—అక్ష్యేతత్సర్వం.

ఆలేయీ—హావత్సే జానకి.

౪. సవష తే వల్లభశాఖవర్గః ప్రాసంగికీనాం విషయః కథానాం,

త్యాం నామశేషామపి దృశ్యమానః ప్రత్యక్షదృశ్యామివ నః కరోతి.

వాసంతీ—సభయం.

బ్రహ్మ తస్మిన్ శబ్దబ్రహ్మణి ; వాచో వైపుల్యాభిప్రాయకం బ్రహ్మత్వరూపణం ;
బ్రహ్మకర్తృమేవ శబ్దరూపేణభాతీత్యర్థ ఇతి కైయటమతానుసారిణః ; అన్యాయాత
త్యోతిః అప్రతిహతప్రకాశం ; అర్చం ఋషిసంబంధియోగజం చక్షుర్వేద్రం జ్ఞాన
మితి ఫలితోఽర్థః, 'తత్సర్వం మత్ప్రసాదేన యథావత్సంప్రశస్య' ఇత్యాదిరామాయణే
ద్రవ్యవర్గం ; అద్యః కవిరసీత్యుక్త్వా అనుగృహ్య అంతర్నితః పరోక్షతాం గతః.

౫. నక్షతి. దృశ్యమానః దృష్టివిషయాభూతః ; ప్రాసంగికీనాం క్రమక్రామక్రమ
క్రమకాతానాం కథానాం క్రశ్చ ప్రతివచనరూపవాక్యసందర్భానాం విషయః ప్రతిపా
ద్యః వల్లభశాఖనాం స్వయం వర్ధితత్వాదత్యర్థ స్త్రియతమమృతాం ; శాఖావచనం
సీతాకరస్పర్శప్రయత్న స్థితత్వా భిప్రాయకం.

(స్వగతం) కథం నామ కేహమిత్యాహ.

(ప్రకాశమ్) ఆర్యేషమిత్యాహితం సీతాదేవ్యాః.

ఆత్రేయీ—నకేవలమిత్యాహితం సాపవాదంచ

(కర్ణే ఏవమివ) (౧) వాసంతీ—అహహదారుణోదైవనిర్ఘాతః,
ఇతి (మూర్ఛతి.)

ఆత్రేయీ—సమాశ్వాసిహి ౨.

వాసంతీ—(౨)సమాశ్వాస హం ప్రియసఖి మహాభాగే ఈదృశస్తే నిర్మా
ణభాగః.హం రామభద్ర,అథవా అలం త్వయా.ఆర్యే ఆత్రేయీ!
కథయ అస్తాదరణ్యా త్పరిత్యజ్య వినివృత్తే లక్ష్మణే సీతాయాః
కింవృత్తమితి కాచిదాసీ త్ప్రవృత్తిః?

ఆత్రేయీ—నహి ౩.

వాసంతీ—ఆః కష్టమార్యరుంధతీ వసిష్ఠాధిష్ఠితేషు రఘుగృహేషు
జీవంతీషు చ వృద్ధాసుగజ్జీషు కథమిదం జాతం?

ఆత్రేయీ—(౩) ఋశ్యశృంగసత్రే గురుజనస్తదాసీత్. సంప్రతి పరిస
మాప్తం ద్వాదశవార్షికం సత్రం, ఋశ్యశృంగేణ వివర్జితా స్సం
పూజ్యగురవః, తతో భగవత్యరుంధతీ నాహంవధూవరహితా
మయోధ్యాం గమిష్యామిత్యాహ, తదేవ రామమాతృభి
రనుమోదితం, తదనురోధాద్భగవతో వసిష్ఠస్య పరిశ్రద్ధా,
యథా “వాల్మీకితపోవనం గత్వా తత్రవత్సవమ్” ఇతి.

వాసంతీ—(౪) అయి సరాజాకిమాచార స్సంప్రతి?

౧. నిర్ఘాతః తీవ్రప్రహారః ;

౨. నిర్మాణభాగః సృష్టిఫలం ; కర్తృణిఘ్నో. అలంత్వయేతి. ఇనవాక్పిధానస్య
దుశ్యకత్వాదిదిభావః. కింవృత్తమితి. కింసిప్పన్నమిత్యర్థః ; ప్రవృత్తిర్వారా; ఆసీత్
అథూత్ ; కిమితి కాక్యా యోనీయం.

౩. సంప్రతిపరిసమాప్తమితి. ఇనమేవాభిసంధాయ పూర్వోక్తవ్యాఖ్యానమితి
నవిస్తరవ్యం; వధూవరహితాం స్నుషావరహితాం, తదనురోధాత్ తదనుసరణాత్ ;
శ్రద్ధానిశ్చయః.

౪. కిమాచారః కీదృశవ్యాపారయుక్తః.

ఆత్రేయీ—(౧) లేన రాజ్ఞా రాజకృతౌ ప్రకాంతం. †

వాసంతీ—హాధిక్వరిణీతమపి.

ఆత్రేయీ—శాంతం పాపం ౨.

వాసంతీ—కా తస్మి యజ్ఞే సహధర్మచారిణీ?

ఆత్రేయీ—హిరణ్మయీ సీతాప్రతికృతిః (గృహిణీకృతా.)

వాసంతీ—హంతభోః.

ప. వజ్రదపి కటోరాణి మృదూని కుసుమాదపి,

లోకాంతాం చేతాంసి కోహి విజ్ఞాతు మర్హతి? ౬

ఆత్రేయీ—(౨)విసృష్టశ్చ వామదేవానుమంత్రితో మేధ్యాశ్వః, ప్రకృ
స్తాశ్చ యథాశాస్త్రం రక్షితారః, లేషా మధిష్ఠాతా చ లక్ష్మణా
త్తజ శ్చంద్రకేతుః దత్తదివ్యాస్త్ర సంప్రదాయశ్చతురంగ సాధ
నాన్నితోఽనుప్రహితః.

౧. రాజకృతౌ రాజాసాదారణకృతౌ క్రతురాజే వా అశ్వమేధే; రాజదం
తాదిత్వాత్పరనిపాతః; ప్రకాంతమితి భావేత్తః; సీతాయాః ప్రతికృతిః ప్రతిమా;
గృహిణీకృతా ధర్మపక్షీకృతా.

౬. వజ్రదపీతి. అయమాశయః; నిర్దోషాయాం సీతాయాం రామహృదయస్య
మృదుత్వమేవ స్వాభావికం; కటోరత్వంతు మూర్ఖలోకానుసరణార్థత్వాదాగంతుక
మితి ప్రతికృతికరణాదవగమ్యత ఇతి; సచ 'యస్యభార్యావిదురస్థాపలితావ్యాధితా
సివా; అనిచ్ఛ్యే ప్రతిహాలావతస్యాః ప్రతినిధా క్రియే'తి స్వరణాత్ ప్రతికృతికరణం
మృదుత్వానుపపాదక మితివాచ్యం; తస్య పరిణయాంతరాశ్చ క్తవిషయత్వాత్ నిరవ
కాశ క్రియావిషయత్వాచ్చ అశ్వమేధాదేస్సావకాశత్వాత్ రామస్య పరిణయాంత
రశ్చక్తత్వాచ్చ; తస్మాత్ సీతాసదృశప్రతిమకరణం మృదుత్వాపాదకమేవ; ఏతాదృశ
విచారసాధ్యత్వా తో హివిజ్ఞాతు మర్హతి? జ్ఞానస్వరూపయోగ్యతాపి దుర్లభేత్కర్మః;
అత్రాథాంతరన్యాసాలంకారః.

౨. వామదేవేనానుమంత్రితః అనుజ్ఞాతః; వసిష్ఠాసన్నిధానాదితి భావః; మే
ధ్యాశ్వః యజ్ఞియాశ్వః; యథాశాస్త్రం 'చతుశ్చతా రక్షంతి యజ్ఞస్యావిఘాతాయ'
త్వాది కాస్త్రమనతిలంఘ్యః; అధిష్ఠాతా నియామకః; అనుప్రహితః అనుప్రేషితః.

† లేన రాజ్ఞా క్రతు రశ్వమేధః ప్రకాంతః ఇత్యేవ స్థాపనపాతః.

వాసంతీ—సహర్షకౌతుకాస్రం, కుమార లక్ష్మణస్యాపి పుత్రఇతి మాత
ర్జీవామి.

ఆత్రేయీ—(౧) ఆత్రాంతరే బ్రాహ్మణేన మృతం పుత్రం నిక్షిప్య రాజ
ద్వారి సోరస్తాడమబ్రవ్వాణ్య ముద్ధోషితం.

వాసంతీ—తతః ౨.

ఆత్రేయీ—(౨) తతో న రాజాపచార మంతరేణ ప్రజాయామకాలమ్మ
త్యశ్చరతి త్యాత్తదోషం నిరూపయతి కరుణామయే రామభద్రే
సహనై వాశేరిణివాగుదచరత్.

ప. శంబూకో నామ వృషలః పృథివ్యాం తప్యతే తపః,
శీర్షచ్ఛేద్య సుతే రామ తం హత్వా జీవయ ద్విజం. 2
ఇతి, ఇత్యుపశ్రుత్య కృపాణపాణిర్విమాన మధిరుహ్య సర్వా
దిశో విదిశశ్చ శూద్రతాపసాన్వేషణాయ జగత్పతిశ్చరితు
మారభ్యః.

వాసంతీ—(3) శంబూకో నామశూద్రోఽధోముఖో ధూమపాఽస్తి
న్నేవ జనస్థానే తప్తశ్చరితి; తదపి రామభద్రః పునరిదం వనమలం
కుర్యాత్.

ఆత్రేయీ—భద్రే గమ్యతేఽఘనా.

వాసంతీ—ఆర్యే ఆత్రేయి ఏవమస్తు, కఠోరీభూతసుదివసః. తథాహి.

౧. అబ్రవ్వాణ్యం. అబ్రవ్వాణ్యమితి వచనం; ఉద్ధోషితమచైర్వరుచ్చరితం;

౨. రాజాపచారం రాజదోషం; నిరూపయతి మిమాంసమానే కరుణామయే
పరదుఃఖిదుఃపత్వరూపాదుకంపాప్రచురే; ఉదచరత్ ఉద్గతవత్.

౩. శంబూకఇతి. శంబూకమసి శంబుకమితి ద్విరూపాభిధానం; తపస్తప్యతే.
తపశ్చరితి; తపవిశ్వర్యేవేతి తన్ దివాదిత్వాత్ శక్యః; † శీర్షచ్ఛేద్యః శిరశ్చేద్యార్హః;
శీర్షచ్ఛేద్యాద్యచ్ఛేత్యుపసంఖ్యానాద్యత్. దిశః ప్రాచ్యాదయః; విదిశః ఆగ్నేయ్యాదయః.

౩. తత్ తస్మాత్; అప్యలంకుర్యాదిత్యన్వయః; సంభావనాయామషిక్వతి.

† చిత్తముదం; ప్రకృతే విశ్వరూఢాఽయోగాత్; కింతుతపసంతాపే ఇత్య
న్మాత్ తపస్తపః కర్తకన్యైవేత్యనేన కర్తవద్భావాలి దేశా త్కర్తకర్త రింటి యగా
త్తనేవదే; కర్తకర్త రితపేరర్జనమర్థః; తపస్తప్యతే అర్థయతీత్యర్థః.

కందూలద్విపగండపిండ కషణాకంపేన సంపాతిభిః
 ఘృత్తప్రసీత బంధనై స్స్వ కుసుమైరర్చంతి గోదావరీం,
 ఛాయాపస్కిరమాణ విష్కిరముఖవ్యాకృష్టకీటత్వచః
 కూజత్క్లాంతకపోత కుక్కుటకులాః కూలే కులాయద్రుమాః.

౮. కందూలేశ్యాది. కందూమతాం ద్విపగండపిండానాం పిండాకారకరికపో
 లానాం కషణేన సంఘటనయా ఆకంపేన అత్యర్థచలనేన సంపతంతీతి సంపాతినః తథా
 విదైః ఘృత్తేణ నిదానాన్వేష్యేన ప్రసీతబంధనై శ్శిథిలితవృంతైః ఛాయాయా మనాతపే
 అపస్కిరమాణాభక్షార్థం చంచ్వా భూమిం విలిఖంతః; కిరలే ర్హర్షణీవికా కులాయకర
 ణేష్యితి వాచ్యం; అపాచ్ఛతుష్పాచ్ఛకునిష్పాలేఖనే; ఇత్యాఖ్యాం తక్ష సుటా; తథా
 విధానాం విష్కిరాణాం వయసాం ముఖైర్వాక్యకృష్ట కీటత్వక్ యేష్యితివిగ్రహః;
 కపోతాః పారావతాః కుక్కుటాశ్చరణాయుధాః లేషం కులానిహజంతి క్లాంతా
 నిచయేష్యితివిగ్రహః; కూలేతీరవర్తినఇత్యర్థః; కులాయద్రుమాః పక్షినిడయుక్త
 వృక్షాః స్వకుసుమైర్గోదావరీ మర్చంతి పూజయంతీతసంబంధః; † అత్ర వృక్షవర్ణ
 నయా వైదికశిరోమణీనాం గృహమేధీనాం మధ్యాహ్నకాలవృత్తాంతః స్వసంపా
 దితకుష్టద్రవ్యైర్గృహతూజాతిభిసత్కారాది. ప్రతీయతే; తథాహి; స్వకుసుమై
 గోదావరీమర్చంతీత్యనేన స్వకీయపుణ్యోపనత భోగ్యద్రవ్యై స్సోన్వితవృత్తిభిః హేతు
 భూతాం దేవతాం పూజయంతీతి ప్రతీయతే; కందూలేశ్యాది విశేషణేన ద్ర
 వ్యాణాం దురూహశాస్త్రార్థ సందేహనిర్ణయార్థముపపన్నై నైతక్రమోపదేశనివృత్త
 సంశయతయా సంతుష్టై ర్భూమిపతిభిస్సమర్పితత్వం ప్రతీయతే. ఘృత్తప్రసీలేత్య
 నేన లేషం కషయే కర్తృభిః పక్ష్యే నివృత్తకామలాభాదితయాద్రవ్యాణాం దేవతా
 రాధనాయా ప్రతిహతప్రదానం ప్రతీయతే; ఛాయాపస్కిరమాణేత్యనేన లేషం
 గృహేష్యతిభయస్వయమాగత్య భోజ్యాని భుంజత ఇతి ప్రతీయతే; కూజత్క్లాం
 తేత్యనేన లేషం మధ్యాహ్నకాలప్రయుక్తక్లాంతియుక్తనానాభాభ్యేతృనానావ
 టుసమాజపాష్కల్యం ప్రతీయతే; కులాయేత్యనేన లేషమనేకకుటుంబ భరణం ప్రతీ
 యత ఇతి సహృదయా విదాంకుర్వంతు; అత్ర కుసుమపతనస్య గోదావరీపూజాతోన్వ
 యేష్య కృతా; సాచ గమ్యా వాచక శబ్దప్రయోగాభావాత్.

† 'అత్రాద్ధా నైరధ్యనిం కేచిదాచక్షతే. సతావచ్ఛబ్ద శక్త్యాఽర్థశక్త్యావేతి ధ్వని
 మార్గదత్తదృశస్తవిస సహృదయాః ప్రప్తవ్యాః' ఇతి కేచిత్ ప్రకృతస్థలే ధ్వన్యర్థం
 నాభ్యుపయన్తి.

ఇతి (౧) (పరిక్రమ్య నిష్క్రింతే) — శుద్ధవిష్కంభః.

(౨) తతః ప్రవిశతి పుష్పకస్థస్థదయోద్యత ఖడ్గో రామః ౨.

ప. రే హస్త దక్షిణ మృతస్య శిశోర్ద్విజస్య
జీవాతవే విసృజ శూద్రమునా కృపాణం,
రామస్య గాత్రమసి నిర్భరగర్భఖన్న
సీతావివాసనబహోః కరుణా మతస్తే?

(౩) కథంచిత్ప్రహృత్య. కృతం రామసదృశం కర్త, అపి సజీవే
ద్బాప్తాణపుత్రః?

అత్ర భగవతః కేనాపీత్యారభ్యాయమధ్యయనప్రత్యూహ ఇత్యంతేనాష్ట
వక్ర ప్రవేశాల్లక్ష్యస్య సీతావనప్రాపణాలక్ష్యస్య బీజస్యోద్భేదాత్ప్రతిముఖసంధి
రయం; 'లక్ష్యాలక్ష్యస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రతిముఖం మత మి'త్యుక్తేః; ఆప్యేత త్రపోవన
మిత్యారభ్య దృష్టనప్తపదార్థావసరణరూపః పరిసర్వ ఉక్తః; హారామభద్రేతి ప్రము
ఖనిష్ఠర వచనరూపం వస్త్రముక్తం; సీతాప్రతికృతిరిత్యాదినా అనురాగప్రకాశనరూపః
ప్రగమ ఉక్తః; వక్త్రాదపీత్యత్రారమ్యుచశమనాత్తక శ్మయ ఉక్తః; విసృజ్య వామదే
వానుమంత్రిత ఇత్యారభ్య జనస్థానే వివతబహురతీత్యంతేన బ్రాహ్మణకత్రియ శూద్రా
ణాం కీర్తనా ద్వర్ణసంహార ఉక్తః.

౧. నిష్క్రింతే ఇతి. ఇయం చూళికా† తదుక్తం; 'నేపథ్యాంతస్థితైః పాత్రై
శ్చూళికార్థస్య సూచనే'తి.

౨. సదయేత్యాది; ఉద్యతఃఉన్నమితః.

౩. రేహస్తేత్యాది. రే దక్షిణ హస్త అతిసవ్యహస్త; కృపాణం ఖడ్గం విసృజ
విముచ; నిర్భరః పూర్ణః; వివాసనం నిష్కాసనం; పటోరిత్యనేన ఖడ్గనా పరిదదా
మిత్యేతద్వివక్షితం; అత్ర విద్యులంకారముదాజహార మవయూనందకారః.

౩. కథంచిత్ప్రహృత్య ప్రక్షిప్త్య; * ఇదం చింత్యం; దూరాధ్వానం వధమిత్యార
భ్య ఏతాన్యద్వేగకారిత్యాత్మయోగానుచితాని హితి నిషేధాత్; అత్రానిష్ఠవస్తు

† ఇదం చింత్యం; తతః ప్రవిశతి వనదేవతేత్యనేనా దావేవ వనదేవతాయా
అపి ప్రవేశకథనేన కన్యాసీ పాత్రస్య నేపథ్యగతత్వాభావాత్; కింతు శుద్ధ విష్కంభ
ఇతి మూలాక్తమేవ సాధు

* 'అత్ర కేచిత్'. 'దూరాధ్వానం వధంయుద్ధం రాజ్యదేవాది విప్లవమ్; సంరోధం
భోజనం స్నానంసురతం చానులేఖనమ్, అంబరగ్రహణాదీని ప్రత్యక్షాణి న నిర్దిశేత్'

(ప్రవిశ్య) దివ్యపురుషః. జయతు జయతు దేవః.

ప. దత్తాత్రేయే త్వయి యమాదపి దండధారే
సంజీవిత శ్శిశురయం మమ చేయ మృద్ధిః,
శంబూక ఏష శిరసా చరణౌ నత స్తే
సత్సంగజానిని ధనాన్యపితారయంతి.

౧౦

రామః—(౧)ద్వయమపి ప్రియం నః, తదనుభూయతాముగ్రస్య తపనః
పరిపాకః.

ప. యత్రానందాశ్చ మోదాశ్చ యత్ర పుణ్యాహిసంపదః,
వైరాజానామ తే లోకా నైజనా స్సంతు తే శివాః.

౧౧

నిజేపాద్విధూననం నామ సంధ్యంగం; రామసదృశం కర్తనతు దశరథసదృశం; దశ
రథో హ్యుబ్ధిభూర్వకం శూద్రతాచసవధం కృతవాక్ ఆహం తు బుద్ధిభూర్వకం శూద్ర
తాచసవధం కృతవాక్; తథాచ 'పితృ శృతగుణం పుత్ర' ఇతి న్యాయో దోష విష
యోజాత ఇతి స్వీపాలంభ ఇవా వ్యజ్యతే. అపి సజీవేత్. అపి స్సంభావనాయాం;
అశరీరవాణ్యా శిశుజీవననిశ్చయేఽపి పావకవచనేన సీతాయా నిర్దోషత్వనిశ్చయేఽపి
ఫలాభావవత్ స్వీయైవవిపర్యయేణాత్మాసి తథాస్యాదిత్యాశయః. ప్రవిశ్య దివ్యపు
రుషః. శంబూకశరీరం విహాయేతి శేషః.

౧౦. యమాదపి దత్తాత్రేయే త్వయి దండధారే సతీత్యన్వయః; యమహేతుక
భయ నివృత్తిదాతరి త్వయి మమ కాసితరి సతీత్యర్థః; అసౌ శిశుః బుద్ధిస్థో బ్రహ్మణ
శిశుః. నిధనాని మరణాని తారయంతి, సంసారాభిమితి శేషః.

౧. పరిపాకః ఫలం.

౧౧. యత్రేతి. ఆనందా ఆత్మానుభవజన్యాః హర్షాః; మోదాః దివ్యవిష
యానుభవజన్యాహర్షాః; సమ్మదః అణిమాదివిఘాతయః వైరాజానామవైరాజా ఇతి
ప్రసిద్ధాః.

ఇత్యను కానసవిరోధా చ్ఛిస్త్యమిదమిత్యాచక్షతే వధాదీనామక్షేమస్యానే తదభిన
యస్య వైరస్యాధాయకతాభి ప్రాయేణైవ లాక్షణికానాం నిషేధాగ్రహణాత్త వధ్య
ప్రవేశానుక్రిమాత్రేణ వారణాత్; ప్రకృత ప్రహరోక్షేరాకాశే భిద్దవిచ్ఛరణమాత్రే
ణాభినయత్వాచ్చన కల్పిద్దోషః; వధ్యప్రవేశాభావేఽపి వధక్రియాజన్యగాత్రచ్ఛేదక్ష
తజక్షరణాదీనాం ఘృణాహేతునాం ప్రత్యక్షత్వం తాదణమేవ యోగదృశామితి
విరమ్యతే' ఇతిప్రకృతేదంగోచరవిచారే ప్రకృతవాఖ్యాత్యసందర్శితే విమనాయస్తే
శేచన. రసికసత్తమాః.

శంబూకః— (౧) యుష్మత్ప్రసాదోపాదాన ఏషమహిమా, కిమత్ర తపోభ్యః? అథవా మహాదుఃకృతం తపసా.

ప. అన్వేష్టనోఽయం యోగి భవనే లోకనాథ శృరణోఽహిమామన్విష్యన్నిహ వృషలకం యో జనానాం శతాని, క్రాంతాస్త్రాస్త్ర స్స ఇహ తపసాం సంప్రసాదోఽన్యథా చేత్వా యోధ్యాః పునరుపగమో దండకాయాం వనే వః?

రామః—కింనామదండకేయం? సర్వతోఽవలోక్య.

౧. యుష్మత్ప్రసాదేతి. 'ధాతుః ప్రసాదా న్నహిమాన మిశ' ఇతి శ్రుతిః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; కిమత్ర తపోభ్యః తపోహేతుకం కిమత్రేత్యర్థః; అథవా మహాదుఃకృతం తపసా; తపఃకర్తృమహోపకారఇత్యర్థః.

౧.౨. తదుపపాదయతి-అన్వేష్టవ్యఇతి. యదపీతి ప్రసిద్ధవన్నిదేశాల్ సోఽన్వేష్టవ్యఇతి శ్రుతిః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; అనేన కారణత్వ మప్యుక్తం; 'కారణం తుభ్యేయ' ఇతి శ్రుతే; నకేవలం ప్రథమహిరణ్యగర్భాది వత్కారణత్వం; కింతు నిరుపాధికస్వామిత్వ సహకృతమిత్యాహ-లోకనాథ ఇతి. ఏష సర్వభూతాధిపతి రిత్యాది శ్రుతయః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యంతే; పూర్వోక్తాన్వేష్టవ్యత్వాది ఫలమాహ-శరణ్యఇతి. ఏష సర్వభూతపాల ఇత్యాది శ్రుతయః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యంతే; నహి పాలనసామర్థ్యములే సర్వేశ్వరం హరిమిత్యుపబృంహణాల్ హరిహిరణ్యగర్భాదీనాం రక్షితత్వశంకానిరాసః ఇదం చ ఘంటాకర్ణాది విషయే స్పష్టం. వృషలకం. ఆజ్ఞాలో వృషలో వృషలకః ఆజ్ఞాతే క్రత్యయః; అనేన ప్రయాసతోఽన్వేషణీయత్వం స్పష్ట సూచ్యతే; అన్విష్యక్ సతు చారాదినాన్వేషయన్నిత్యర్థః. యోజనానాం శతాని. అయోధ్యాదండకయోర్లోక సేయత్వానిశ్చయేఽన్వేషణముక్తిః కృత్స్నభూమండలాన్వేషణానంతర మత్రాస్త్ర ఇతి సూచయతి; తస్మాత్ తు పృథివ్యాం తద్యత ఇత్యశరీరవాణ్యాః పృథివ్యామితి సామాన్యోక్తిః. ప్రాప్తః. నతు మాం తత్ర దూతైః ప్రాపితవానిత్యర్థః; వృషశకమిత్యత్ర వృషం ధర్మం లునాతీతి వృషశ ఇతి వ్యుత్పత్త్యా 'శుశ్రూషాశూద్ర స్యేతి' ద్బ్రతుక్త స్వధర్మచ్ఛేదేన స్వతంత్ర తపశ్చరణరూపస్వదోష కథనం వివక్షితం; తపసాం సంప్రసాదః తపఃకృతానుగ్రహః; పునరిత్యనేన పూర్వవసవిలోకన స్పృహయాన్యథాసిద్ధి ర్వాసితా; వనపదం దండకాయామపి గహనప్రదేశిత్యసూచనార్థం; ఏవం సర్వప్రకారేణాపి దుర్ఘటభవదాగమనసంఘటక త్వాత్తపసాం సమ్యక్ప్రసాద ఇతి భావః.

(అకథం) ప. స్నిగ్ధశ్యామాః క్వచిదపరతోభీషణాభోగరూఢాః
 సానేస్థానే ముఖరకకుభోర్ఘాత్కృతై ర్నిర్ఘరాణాం,
 ఏతేఽగస్త్యాశ్రమగిరి సరిద్ధర్తకాంతార మిశ్రా
 స్సందృశ్యంతే పరిచితభువో దండకారణ్యభాగాః ? ౧౩

శంబూకః—దండకైవైషా. అత్ర ిల పూర్వం నివసతా దేవేన.

ప. చతుర్దశసహస్రాణి చతుర్దశచరాక్షసాః, †
 త్రయశ్చ దూషణఖరత్రిమూర్ధానో రణే హతాః. ౧౪
 యేన సిద్ధిశ్చేత్రే జనస్థానే మాదృశానామపి జానపదానా మకు
 తోభయ స్సంచార స్సంజాతః.

రామః—న కేవలందండకా జనస్థానమపి.

శంబూకః—(౧)బాధం, ఏతాని ఖలుసర్వభూతరోమహర్షణాని ఉన్నత
 చండశ్వాపదకులాక్రాంత గిరిగవ్వారాణి జనస్థానపర్యంత ద్వీపార
 ణ్యాని దక్షిణాం దిశ మభివర్తంతే. పశ్య.

ప. నిష్కూజస్తిమితాః క్వచిత్క్వచిదపి ప్రోచ్ఛండసత్త్వస్సనా
 స్వేచ్ఛాసుప్తగభీరభోగ భుజగశ్వాసప్రదీప్తాగ్నయః,

౩. స్నిగ్ధేతి. స్నిగ్ధాశ్చాకచక్యవంతః; శ్యామా నీలాః; ఆభోగో విపులావ
 కాశః లేన రూఢా శ్చిత్తకోభకరాః; గర్భాః ఆవటాః.

౧౪. చతురితి. దూషణఖరత్రిమూర్ధాన ఇత్యత్ర సమాసాంతవిధే రనిత్యత్వా
 ద్విత్రిభ్యంప మూర్ధ్న ఇతి షప్రత్యయాభావః; కేదిత్తు దూషణఖర త్రిమూర్ధానః
 ఇతి పదద్వయంకృత్వానః అస్తాకం రణే దూషణఖరత్రిమూర్ధాః హతా ఇతి షప్రత్య
 యాంతమేవ సమర్థయంతే; అస్తాకమితి చ రామేణ సహభేద సమాధినా దివ్యపురుష
 వచనం వక్ష్యశ్యాభిప్రాయకం బోధ్యం; వస్తుశస్త్ర నో ఇతి నోశబ్దః పృథక్పదమిత్యాశ్రి
 త్యాశ్రనివసతా దేవేన దూషణఖరత్రిమూర్ధాః హతాః నోకిమితి కాశ్వాయోజ
 నీయం; ఇయం చ ప్రత్యభిజ్ఞావనశ్చలీ గౌరవవిషయేనసభవసిద్ధా. సిద్ధిశ్చేత్రే. సిద్ధి
 ప్రదపుణ్యశ్చేత్రే;

౧. అకుతోభయః, నాస్తి కుతోఽపి భయంయత్రేతి విగ్రహః; రోమహర్ష
 ణాని రోమాంచజనకాని.

౧౫. నిష్కూజేతి. నిర్గతాః కూజా కూజితాని యేభ్య ఇతి విగ్రహః; కూజిత

† రక్షసాం భీమకర్తనా మితి ద్వితీయ చరణపాతః పుస్తకాంతరే.

సీమానః ప్రదరోదరేషు విరళస్వచ్ఛాంభసో యా స్వయం
తృప్త్యద్భిః ప్రతిసూర్యకై రజగరస్వేదద్రవః వీయతే. ౧౫

రామః—ప. పశ్యామి చ జనస్థానం భూతపూర్వఖరాలయం,
ప్రత్యక్షానివ వృత్తాంతాః పూర్వాననుభవామి చ. ✓ ౧౬
(౧) (సర్వతో౭వలోక్య)సర్వథా ప్రియారామా హి వై దేహ్యా
సీత్, ఏతాని నామకాంతారాణి. కిమతఃపరం భయానకం
'స్యాత్' ? (సాస్త్రం)

ప. త్వయా సహ నివత్స్యామివనేషు మధుగంధిషు,
ఇతి హారమతైవాసౌ స్నేహ స్తస్యాస్తుతాదృశః. ౧౭

నకించిదపి కుర్వాణ సౌస్థైర్ దుఃఖాన్యపోహతి,

తత్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యోహి యస్య ప్రియో జనః. ౧౮

కూన్యా ఇత్యర్థః. 'కూజ అవ్యక్తే శబ్దే' ఇత్యస్తా; ద్భావే ఖఖ్ ప్రత్యయః; సత్త్వానాం
జంతూనాం; ప్రదరోదరాణి భూవిదారమధ్యాని; ప్రతిసూర్యకైః వక్రకృకలాసకైః.

౧౬. పశ్యామితి. భూతపూర్వో యః ఖరాలయ స్తథావిధ మిత్యర్థః; పూర్వం
భూతో భూతపూర్వః సఖరస్యాలయో గృహం యస్మిన్నితివా; ప్రత్యక్షానివ పురో
వర్తమానానివ; అనుభవామి స్మృతివైశిష్ట్యేన సాక్షాత్కరోమి.

౧. కాంతారాణి దుర్గమవరాని; భయానకం భయజనకం.

౧౭. త్వయేతి. మధు చ గంధశ్చాత్రస్త ఇతి మధుగంధీనితేషు; ఇహ కాంతా
రేషు అరమతైవ సీతిం ప్రాప్తవత్సేవ; కుత ఇత్యతఆహ-స్నేహ స్తస్యాస్తు తాదృశ ఇతి.
హృదయంతేవ జానాతిప్రీతియోగం పరస్పరమిత్యుత్తరీత్యా పరిచ్ఛేదాతీత ఇత్యర్థః.

౧౮. నకించిదపీతి. యస్య ప్రియః ప్రీతిమాన్ ప్రీతివిషయో వా యోజనః
కించిదపి న కుర్వాణస్సన్ కించితార్కార్యలేశేనాపి కూన్యస్సన్ సౌత్థ్యః స్వీయసుఖైః
కరణైః దుఃఖాన్యపోహతి దుఃఖాని నాశయతి; తత్ దుఃఖనాశహేతుభూతో జనః,
విధేయప్రాధాన్యాన్వపుంసకత్వం; తస్యాపోహనీయదుఃఖవతః పురుషస్య కిమపి విలక్ష
ణంద్రవ్యం భవ్యవస్తు; 'ద్రవ్యంచ భక్త్యే' ఇత్యనుశాసనాత్; యద్వా సౌత్థ్యగ్రితి ఇత్థం
భూతలక్షణే తృప్తీయా; తథాచ సౌత్థ్యే ర్విశిష్టః సుఖతః ప్రియః ఇష్టః యో జనో
యస్య కించిదపి నకుర్వాణః స్వరూపాతిరేకివ్యాపారలేశేన కూన్యస్సన్ దుఃఖాన్యపో
హతి, తదిత్యాదిపూర్వవత్; దుఃఖనివృత్తిహేతు వ్యాపారలేశకూన్యస్సన్నపి స్వీయసుఖ
విశిష్టాయస్వరూపేణైవ దుఃఖనివృత్తిం ప్రతి కారణం తం ప్రతి తస్య నిస్తులద్రవః
త్వమితిభావః. ఏవం చ ఆహం సీతావిషయే కించితార్కార్యలేశకూన్యో౭పి సుఖతస్సన్
తద్దుఃఖనివర్తక ఇతి కాంతారాగమనం యుక్తమేతేతి హృదయస్థిలో౭ర్థః.

శంబూకః—(౧)తదల మేభి ద్దురాసదైః పరిదేవనైః, తథైతాని మదక
లమయూరకంఠకోమలచ్చవిభీరవక్షిణ్ణాని పర్యంతై రవిరళనివిష్టనీల
బహుళచ్చాయాతరుషండమండితాని అసంభ్రాంతవివిధమృగ
యూథాని పశ్యతు మహాభాగః ప్రళాంతగంభీరాణి మహార
ణ్యాని.

ప. ఇహ సమదశకుంతాక్రాంతవానీరముక్త
ప్రసవసురభిశీతస్వచ్ఛతోయా వహంతి,
ఫలభరపరిణామశ్యామజంబూనికుంజ
స్థలనముఖరభూరిస్తోతస్తో నిర్ఘ్రిణ్యాః.

౧౯

ప. దధతి కుహరభాజా మత్ర భల్లూకయూనా
మనురసితగురూణి స్త్రానమంబూకృతాని,
శిశిరకటుకషాయస్త్రాన్వయతే సల్లకీనా
మిభదళితవిక్రీర్ణగ్రంథినివ్యంగగంధః.

౨౦

రామః—(౨) సవాక్తస్సంభం. * భద్రశివాస్తే పంథానో దేవయానాః.
ప్రడయస్వ పుణ్యేభ్యో లోకేభ్యః.

౧. పర్యంతైః అభ్యర్థప్రదేశైః ; ఛాయాకరవః ఛాయాప్రధానకరవ్య
ప్రళాంతాని అనుద్యగజనకాని.

౧౯. ఇహేతి. శకుంతాః పక్షిణః; వానీరాః వేతనవృక్షవిశేషాః; ముఖరాణి
శబ్దవంతి భూరిణి స్తోతాంసి యాను తాః.

౨౦. దధతీతి. కుహరభాజాం గుహావర్తినాం భల్లూకయూనాం తరుణబు
క్షాణాం అనురసితేన అనురణితేన గురూణి మహంతి అంబూకృతాని నిష్ఠీవనశబ్దాః
స్త్రానం వృద్ధిం దధతి భజంతి; నివ్యంగః న్వరసద్రవస్త్రాన్వయతే వర్ధతే; † కర్షవ్యతి
హారేఅత్త నేపదం.

౨. దేవయానాః దేవయాననామకాః. లేచఅగ్నిర్హోతిరహ శ్శక్తవ్షణ్ణాసా

* అత్ర, భద్రశివాస్తే పంథానాః; ప్రతిపద్యస్వ దేవయానం పుణ్యేభ్యో లోకే
భ్యః; ఇతి సాంప్రదాయకః పాఠః.

† చింత్యమిదమ్; క్రియావినిమయాధావాత్; కింతు కర్షకర్తర్యాత్త నేపద
మితి లేఖకుం యుక్తమ్.

శంబూకః—యావత్పురాణబ్రహ్మవాదినమగస్త్యమభివాద్య శాశ్వతం
పదం ప్రవిశామీతి (నిష్కాంతః)

రామః—ప. ఏతత్పునర్వనమహో కథమద్య దృష్టం ?

యస్మిన్నభూమచిరమేవ పురా వసంతః,

ఆరణ్యకాశ్చ గృహీణశ్చ రతా స్పృధరే

సాంసారికేషు విషయేషు వయం రసజ్ఞాః.

౨౧

ప. ఏతే తేవ గిరయో విరువన్తయూరా

స్తాన్యేవమత్తహరిణాని వనస్థలాని,

ఆమంజువంజుశలతాని చ తాన్యమూని

నీరంధ్రనీపనిచుళాని సరిత్తటాని.

౨౨

ప. వేఘమాలేవ యశ్చాయమా రాదివ విభావ్యతే,

గిరిః ప్రస్తవణో నామ యత్ర గోదావరీ నదీ

౨౩

ప. అన్యైవానీన్తహతి శిఖరే గృధ్రరాజస్య వాస

స్తస్యాధస్తాద్వయమపి రతా స్తేషు ఋగ్లోటజేషు,

గోదావర్యాగ పయసి వితతశ్చాచలానోకహశ్రీ

రంతః కూజన్తుఖరశకునో యత్ర రమ్యో వనాంతః.

౨౪

(౧) అత్రైవ సాంచవటీ. యత్ర చిరనివాసేన వివిధవిస్రం

భసాక్షిణః ప్రదేశాః ప్రియాయాః ప్రియసఖి చ వాసంతీ

ఉత్తరాయణమిత్యుక్తాః. లోకేభ్యః. లోకాననుభవితం ప్రదయస్వ ఆకాశేన గచ్ఛ;
'డిబ్బిహాయసా గతా'.

౨౧. గృహీణః గృహమేధినః ; సాంసారికేషు జన్తఫలభూలేషు.

౨౨. ఏత ఇతి. విరువన్తయూరాః కూజన్తయూరాః.

౨౩. మేఘమాలేతి. మేఘమాలేవ మేఘపక్షిసదృశో యః పురోవర్తీ

పదార్థః. ఆరావీవ సమీపస్థ ఇవ విభావ్యతే జ్ఞాయతే ఆయం పురోవర్తీ పదార్థః

యత్ర గిరా గోదావరీనదీ సప్రస్తవణోనామ గిరిః.

౨౪. అన్యైతి. ముఖరశకునః కూజత్వక్షీయుక్తః అతఏవాంతఃభాజన్ స్వయం
కూజన్నివ స్థితః.

౧. విస్రంభాః స్వైరవిలాసాః.

నామ వనదేవతా ప్రతివసతి, తత్కిమిదమాపతితమద్య రామ
హతకస్య?

సంప్రతిహి—ప. చిరాద్వేగారంభీ ప్రస్థత ఇవ తీవ్రో విషరసః

కుతశ్చిత్సంవేగాత్ప్రచల ఇవ శల్యస్య శకలః,

వ్రణో రూఢగ్రంథి స్ఫుటితఇవ హృన్మర్మణిపునః

ఘనీభూతశ్శోకో వికలయతి మాం నూతనఇవ. ౨౫

తథాపి తాః పూర్వసుహృదో భూమిభాగాః పశ్యామి,

(నిరూప్య) (౧) అహో అనవస్థితో భూతసన్ని వేశః.

† ప పురా యత్ర స్తోతః పులిస మధునా తత్ర సరితాం

విపర్యాసం యాతో ఘనవిరళభావః క్షీతిరుహం,

౨౫. చిరాదితి. తీవ్రః స్వర్ణదశాయామపి దుస్సహః అనేనాఙ్గాతస్వర్ణవిషవేశే
షవ్యావృత్తిః; చిరాత్ భూయాంసం కాలం శమిత్వా వేగం వేదనాశైష్యం ఆరభతే
ఉత్పాదయతీతి వేగరమ్భి. అనేన శ్రూర్వోక్తవిష విశేషవ్యావృత్తిః; ప్రస్థః యత్రాం
గుల్మాదౌ స్వర్ణ స్తతోఽన్యత్ర సర్వాంగేషు శ్వయంఘదశనాదినాదుస్సహ ప్రసరణః
యో విషరసః తాదృశ ఇత్యర్థః; రసశబ్దేన విషత్కర్మో వివక్షితః; కుతశ్చిత్ యస్తా
త్కస్తాచ్ఛిత్ సంవేగాత్ సంభ్రమాదిజన్యాభిమాతాత్ ప్రచలః శల్యస్య బాణాద్య
గ్రస్య శకలఇవ ఖండఇవ స్థితః; సహి మరణభయో దనుర్ధృత ఏవ తిష్ఠతి; రూఢః
ప్రాదుర్భూతాః గ్రంథయ ఉపప్రణాయస్తా తృత్యోక్తః; స్ఫుటితః దళితః హృన్మర్మణి
వ్రణ ఇవ హృదయమర్తవృత్తి ప్రణసదృశః; క్వాచిత్కస్వర్ణసార్వత్రిక ప్రసరణా
ఖ్యాం ప్రథమదృష్టాంతః; ప్రతికార్యత్వశంకావృదాసాయ ద్విటీయః; స్వల్పకాలతః
వ్యావృత్తయే తృతీయః. విశేషమాహ-నూతనఇవేతి. వికలయతి కూన్యం కరోతి.

౧. అనవస్థితో భూతసన్ని వేశః అనియతా నృజలపదార్థస్థితి.

౨౬. పురేతి. బహోః కాలాద్వృత్తం. బహుకాలమవృష్టా దృష్టం † ల్యజ్ఞోపే

† అహో అనవస్థితో భూమిని వేశ ఇతి ప్రాచీనపాతః; అయమేవ యుక్తః,
వత్సమాణజ్ఞోకేన తస్మైవ సమర్థయిష్యమాణత్వాత్.

† బహుకాలమతిక్రమ్య దృష్టమితి యుక్తం; అదృష్టేత్యన్యల్యబంతత్వాభా
వాత్; కింః; ల్యబంతస్య లోపే ల్యబృక్పృత్యర్థనిరూపితకర్తృ భావకాదధికరణవాచ

బహో ర్దృష్టం కాలాదపరమివ మన్యేవనమిదం

నివేశ శ్చైలానాం తదిదమితి బుద్ధిం ద్రథయతి.

౨౬

హంత పరిహరంతమపి మామితః పంచవటీన్నేహో బలాత్కర్ష
తీవ. (సకరుణం.)

ప. యస్యాం తే దివసా స్తయాసహ మయా నీతా యథాస్వే గృహే

యత్సంబంధికథాభిరేవ సతతం దీర్ఘాభి రాస్థీయత,

ఏక స్సంప్రతి నాశితప్రియతమస్తామేవ పాపః కథం

రామః పంచవటీం విలోకయతు వా గచ్ఛత్సంభావ్యవా? ౨౭

పంచమీ; యద్వా పూర్వదర్శనకాల బహువిప్రకృష్టకాలే దృష్టం; సప్తమీపంచమ్య
వితి పంచమీ ‡ తదిదమితి బుద్ధిం ప్రత్యభిజ్ఞాం; ఆత్ర ప్రస్తుతవనవృత్తాంత వర్తనాద
ప్రస్తుతప్రాణికుటుంబోపచయాపచయ పరిస్పృశితి కువలయానందకారకః.

౨౭. యస్యామితి. స్వే గృహే యథా యస్యాం తే దివసా నీతాః నిరుపక్ష్వ
వత్సరామణీయకాదిభిః స్వగృహాతుల్యాయాం పంచవట్వాం తే దివసా నీతా ఆతివా
హితాః; స కేవలం రాత్రయో నీతాః కింతు దివసాంతసి నీతా ఇతి దివసపక్షేన వ్యజ్య
తే; తేన స్వగృహపేక్షయా వైలక్షణ్యమపి పంచవట్వాః; తత్ర హి రాజ్యతంత్రాదినా
దివసేషు స సహవస్థానం ఘటతే. యత్సంబంధికథాభిరేవ కర్త్రీభి రాస్థీయత తస్యే;
భావే లజ్ఞః; ఏవకారేణ వాగ్వాపారాంతర ప్రతిషేధః యత్కథాభిరిత్యనుక్త్యా
యత్సంబంధికథాభిరిత్యుక్తేః పంచవటీపరిసరవర్తినామపి రామణీయకం వ్యజ్యతే;
ఆత్ర; 'స్తరకో కమలపత్రాక్షీం రామ స్సంధ్యాముపాగమ'దిత్యుక్తరీత్యా సర్వకాలబుద్ధి
భక్త్యా త్రయేత్యుక్తం; తామేవ నతు యాం కాంచిదిత్యర్థః; వియోగే హి రమణీయ
వస్తుదర్శనమాత్రం దుస్సహం కింపునస్సహనుభూతరమణీయవస్తుదర్శన మితి; షికః
కేవలః స్త్రీశూన్య ఇతి భావః; నను రాజ్యా శ్చుద్ధాంతవివ స్థిత్యర్థాయాః కథం సహాగ
వనం ఘటేత పురం ప్రతి గమనే సులభమేవ తద్దర్శనమితి కిమిహాత్మాహితమిత్యత్రా
హ—నాశితప్రియతమఇతి. నాశితత్వమపి దైవాధీనం చేత్కథం చిత్తస్పృహితైవ నతు
కాచ్చ పంచమీభవతీతి; 'లృబ్ధోపే' ఇతి వచనస్సార్థకః; ప్రకృతే చ కాలస్య సక
ర్తత్వం కింతువనస్యైవేతి లృబ్ధోపే ఇత్యస్యాప్రవృత్తేః.

‡ ఇదంచిత్యుక్తః; కాలస్య కారక క్తిద్వయ మధ్యస్థత్వాభావో. యథాఅద్య
భక్త్యాను ద్వ్యహబోక్తా ఇత్యాదా.

ఏతస్మిన్ ప్రచలాకినాం ప్రచలతాముద్వేజితాః కూజితై
 రుద్వేల్లంతి పురాణరోహితరుస్కుంధేషు కుంభీనసాః. ౨౮
 అసిచ—ప. ఏతే తే కుహరేషు గద్గదనదద్గోదావరీవారయో
 మేఘాలంబితమాళినీలశిఖరాః ఊణీభృతో దాక్షిణాః,
 అన్యోన్యప్రతిఘాతసంకులచలత్కల్లలోలకోలాహలై
 రుత్తాలాస్తథ మే గభీరపయసః పుణ్యా స్ఫురిత్సంగమాః. ౨౯
 ఇతి (నిష్కాంతా)

ఇతి ద్వితీయో ౭ జ్ఞాః.

తామరవిష్వస్తీతి తద్వంతః యే కీదకాః లేమం కీచకానాం రంధ్రవద్వేణానాం స్తం
 బాః కాండాః లేమ మాదంబర స్పంభృతః లేన మూకాని జోషమాసీనాని మాకులీకు
 లాని నాయసకులాని యత్ర సతథోక్తః; క్రాంచావత స్తన్నామకః; ప్రచలాకినాం
 మయూరాణాం; రోహితరవో న్యగ్రోధవృక్షాః; కుంభీనసా స్పర్వాః; ఉద్వేల్లంతి
 వేపంతే; 'వేల్లచలనే'.

౨౯. ఏత ఇతి. కుహరేషు గుహాసు గద్గదంయథా భవతి తథా నదంతి శబ్దం
 కుర్వంతి గోదావరీవారీణి యేషు తథోక్తాః; శిఖరాగ్రం మాళిః పర్వతాగ్రం శిఖరమితి
 భేదః; ఊణీభృతః పర్వతాః; దాక్షిణాః దక్షిణదిశావర్తినః; ఏతే తే పూర్వం భవతా
 దృష్టాః అన్యోన్యప్రతిఘాతేనాన్యోన్యప్రతిఘాత్యా సంకులానిబిడాః చలంతః కల్లలోలా
 స్తరంగాస్తేమం కోలాహలైః కలకలైరుత్తాలాః ఉల్బణాః సరిత్సంగమాః నదీసజ్జమాః.

వాఙ్మూలవంశజసుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,
 ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానాయామంక ఆదిమః ప్రాయాత్.

ఇతి వాఙ్మూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ
 సమాఖ్యానాయా ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాయాం
 ద్వితీయో ౭ంకః.

శ్రీరామాయనము.

శ్రీమదుత్తరరామచరిత నాటకమ్.

తృతీయోఽఙ్కః.

నదీద్వయం తతః (ప్రవిశతి)

ఏకా—సఖి మురళీ! కిమసి సంభ్రాంతేవ?

మురళీ-(౧) భగవతి తమనే! ప్రేషితాస్మి భగవతోఽగస్త్యస్య పత్న్యై
లోపాముద్రయా సరిద్వరాం గోదావరీమభిధాతుం, జానా
నేవ, యథా, వధూపరిత్యాగాత్సృభృతి.

ప. అనిర్భిన్నో గభీరత్వా దంతర్దూఢగురువృథః,

పుటపాకప్రతీకాశో రామస్యకరుణో రసః.

౧

(౨)తేన తథావిధేష్టజనకప్తవినిపాతజన్తనా ప్రకృష్టగద్గదేన దీర్ఘ
శోకసంతానేన సంప్రతి పరం పరిక్షిణో రామభద్రః, తమవ
లోక్య కంపితమివ మే కుసుమసమబంధనం హృదయం, అధునా
చ రామభద్రేణ ప్రతినివర్తమానేన నియతమేవ పంచవటీవనే
వధూసహవాసవిస్రంభసాక్షిణః ప్రదేశా ద్రష్టవ్యాః, తత్ర చని

౧. సరిద్వరాం నదీశ్రేష్ఠాం; వధూపరిత్యాగాత్ ఛార్యాపరిత్యాగాత్.

౧. అనిర్భిన్న ఇతి. గభీరత్వాదక్షోభ్యత్వాత్ అనిర్భిన్నః అప్రకటః అంతః
హృదయేగూఢా సంపృతా గుర్వీ వృథా సంతాపాదిరూపా యేన సతతోక్తః; రామస్య
కరుణో రసః ఇష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాలికయాత్మతో రసః పుటపాకప్రతీకాశః లోపా
మయసంపుటాంతర్వర్తినంతపననదృశ ఇత్యర్థః.

౨. తథావిధేష్టజనస్యసీతాయాః కప్తవినిపాతా ద్దుఃఖోపనమనాల్ జన్త ఉత్ప
త్తి ర్భువ్య తథోక్తేన; ప్రకృష్టః అధికః గద్గదః గద్గదశబ్దో యస్మిన్ తథోక్తేన, ప్రక
ర్ష గద్గదేనేతి పాతే ప్రకర్షణ గద్గదో యస్మిన్నితి విగ్రహః; దీర్ఘ శోకసంతానేన దీర్ఘ

సర్వధీరస్యావ్యేవంవిధాయా మవస్థాయా మతిగభీరాభోగశో
కక్షోభసంవేగాత్పదేపదే మహాప్రమాదవంతి శోకస్థానాని
శంకసీయాని, తద్భగవతి గోదావరి! త్వయా తత్ర సావధాన
యాస్థాతవ్యం.

ప. వీచీవాలై శ్శీకరక్షోదశీలై

రాకర్షద్భిః పద్మకింజల్కగంధాన్,

మోహేమోహే రామభద్రస్యజీవం

నైవరం నైవరం ప్రేషితై స్తర్షయేతి.

౨

తమసా—(౧) ఉచితమేవ దాక్షిణ్యం స్నేహస్య, సంజీవనోపాయస్తు
రామభద్రస్య మూలతపవ సన్నిహితః.

మురళి—కథమివ?

దుఃఖప్రవాహేణ పరిక్షిణః కార్యదౌర్బల్యాదియుక్తః కుసుమేన సమం బంధనం
యస్మైతి విగ్రహః; కుసుమబంధనమబంధనమిత్యర్థః. తద్వత్సుచ్ఛేదమితి భావః;
వధూనసావాసే యే విస్త్రంభా నైస్త్వరలీలాః తేషాం సాక్షిణః సాక్షాద్దృష్టారః వనో
ద్దేశాః వనప్రదేశాః; నియతమిత్యసందేహవాచి; ఆతిగంభీరః ఆభోగ ఆయామః యస్య
సతతోక్తో యశోః నైన జాతస్యక్షోభస్య ప్రకృతివిపర్యాసస్య సంజేగా దతిశయాత్
మహాన్ ప్రమాదోఽనవధానతా యేష్యస్తి తథోక్తాని సంజ్ఞావిచ్ఛేన కారీణీత్యర్థః.
శోకస్థానాని శోకనిమిత్తాని; సావధానయా అవధానం మనసో విషయాంతరముఖతా
తత్సహితయా.

౨. వీచీలి; శీకరాణాం క్షోదైః సూక్ష్మాంతైః; పద్మకింజల్కానా మరవిందకేసరా
ణాం గంధాన్ సౌరభాణి ఆకర్షద్భి రాహరద్భిః; శీకరక్షోదేత్యసేన శైత్యముక్తం;
పద్మకింజల్కగంధానిత్యసేన సౌరభ్యముక్తం; ఆకర్షద్భిరిత్యసేన మాంద్యముక్తం; వహ
నాశక్తావేవాకర్షణసంభవాత్; నైవరం నిశ్చంకం; అత్ర నైవ్రిమిశ్యుక్త్యా మరభిశీతక
మృదులవాతా అపి విరహిణామనర్థకారిణ ఇతి న శంక్యం, విరహిణాం చైతన్యదశాయా
మేవ దుస్సహ ఇమే, మూర్ఛితానాం తు ప్రాణప్రతిష్ఠావతా ఇతి వ్యజ్యతే.

౩. దాక్షిణ్యం అనుకూలకారిత్వం ఊహాసోహాత్తకజ్ఞానవత్త్వంవా. సంజీవనో
పాయ స్త్విత్యాది. మూలతః సీతానకాకాత్; మూలమత్ర సీతోచ్ఛితే; మూలిక ఇతి
చ సూత్రం; అర్థస్తు త్రూర్ణవత్.

తమసా-(౧)శ్రూయతాం, పురా వాల్మీకి తపోవనోపకంఠా త్పరిత్యజ్య
వినివృత్తే లక్ష్మణే సీతాదేవీస్తాప్తప్రసవవేదన మాత్మాన మతి
దుఃఖసంవేగా ద్దంగా ప్రవాహే నిక్షిప్తవతీ, తదైవ తత్ర దార
కద్వయం ప్రాసూత భగవతీభ్యాం గంగాపుణివీభ్యా మభ్యుప
పన్నా రసాతలం చ సీతా, స్తన్యత్యాగాత్పరేణ తస్యా స్తద్దా
రకద్వయం ప్రాచేతసస్య మహర్షేర్దంగాదేవ్యా స్వయం సమ
ర్పితం.

మురళి—(సవిస్తయం)

ప. ఈదృశానాం విపాకోఽపి జాయతే పరమాద్భుతః,

యత్రోపకరణీభావ మాయాత్మేవం విధో జనః.

3

(౨)ఇదానీం తు శంబూకవృత్తాంతేనానేన సంభావితజనస్థానాగమనం
రామభద్రం సరయూముఖాదుపశ్రుత్య భగవతీ భాగీరథీ
యదేవ లోపాముద్రయా స్నేహవశాదాశంకితం తదేవాశంక్య
సీతాసమేతా కేనచిదివ గృహచారవ్యదేశేన గోదావరీకుల
మాగతా.

మురళి—(౩)సువిచింతితం భగవత్యా భాగీరథ్యా. రాజధానీస్థితస్య
ఖలు త్రైస్త్వైశ్చ జగతా మాభ్యుదయికైః కారైస్త్వైశ్చైవ తస్య

౧. ప్రాప్తప్రసవవేదనం శాతప్రసవదుఃఖం ఆత్మానం స్వం; దారకద్వయం
ప్రాసూత ప్రసూతవతీ; 'మాన్ ప్రాణిగర్భవిమోచనే' ఇత్యస్తాద్భూతే లజ్ః; అభ్యుప
పన్నా అనుగృహీతా సంగతా వా; స్తన్యత్యాగాత్పరేణ స్తన్యత్యాగాదనంతరం.

౩. ఈదృశానామితి. విపాకో దశా; ఉపకరణీభావముపయోగిత్యం.

౨. ఉపశ్రుత్య ఆకర్ణ్య; ఆత్ర శ్రూయతామిత్యారభ్య ఋషిశ్రేయోచితరణ
రూపబీజస్యాన్వేషణా ద్దర్శనంధి రయం; 'గర్భస్తు దృష్టనప్తస్య బీజస్యాన్వేషణం ముహు
రి'త్యుక్తే; కేనచిదివ గృహచారవ్యదేశేనేత్యత్ర 'ప్రస్తుతోపయోగిధద్వాచరణరూపమ
భూతాహరణం నామ సంధ్యంగముక్తం.

౩. రాజధానీస్థితస్య క్షత్రియోచితరాజ్యపాలనాత్తకకర్తృనిష్ఠస్య; అభ్యుదయా
య ప్రభవంతీత్యాభ్యుదయికానీతి విగ్రహః. సూ. 'తస్మై ప్రభవతీ'తి తక్; జగతా

రామభద్రస్య నియతా శ్చిత్తవిక్షేపాః, అవ్యగ్రస్య తు పున
రస్య శోకమాత్రద్వితీయస్య పంచవతీప్రవేశో మహాననర్థకంద
ఇతి, తత్కథం సీతాదేవ్యా రామభద్ర ఆశ్వాసనీయ స్సాస్వత్?

తమసా- (౧) ఉక్తమేవ భగవత్యా భాగీరథ్యా, వత్సే దేవయజనసంభవే
సీతే అద్య ఖల్వాయుష్మతోః కుశలవయోః ద్వాదశసంవత్సర
సంఖ్యామంగళగ్రంథిరభిబధ్యతే † తదాత్మనః పురాణశ్వశురం
ఏతావతో మానవస్య రాజర్షివంశస్య ప్రసవితారం సవితార
మహత పాప్తానం దేవం స్వహస్తాపచిత్రైః పుష్పైరుపతిష్ఠస్య,
నచ త్వామవనిపుష్పవర్తినీమస్తత్ప్రభావాత్ వనదేవతా అపి
ద్రక్ష్యంతి, కిముత మర్త్యా ఇతి, అహంచాజ్ఞాపితా.
తమసే! త్వయి ప్రకృష్టప్రేమాహి వధూ ర్వత్సా జానకీ, అత
స్తవమేవాస్యాః ప్రత్యనంతరీభవేతి, సాహమధునా యథా
నిర్దిష్టమనుతిషామి.

మురళా— (౨) అహమప్యముం వృత్తాంతం భగవత్యా లోపాముద్రా
యా నివేదయామి, రామభద్రో ౭ ప్యాగత ఏవేతి తర్కయామి.

మాభ్యుదయికాసీతి విగ్రహాః; చిత్తవిక్షేపాః హృదయతోదాః; అవ్యగ్రస్య వ్యాపా
రాంతరకూన్యస్య; అనర్థకందః దుఃఖహేతుః; ఏష తత్త్వాధానుకీర్తనరూపః మార్గఉక్తిః.

౧. ద్వాదశసంవత్సరసంఖ్యాతూర్తిహేతుకమంగళగ్రంథిః; వత్సరేవత్సరే శిశూ
నాం జన్మనక్షత్రే కాంత్యుత్సవం కృత్వా మంగళార్థం కరే పట్టసూత్రాదినా శ్రీయో
గ్రంథిం బద్ధంతి; సతు కరే పలయరూపేణ తిష్ఠతీత్యుపదేశః; మానవస్య మనుసంబం
ధినః ప్రసవితారం జనకం ఆపహతపాప్తానం నిరస్తసమస్తావిద్యాదిదోషగంధం; దేవం
జగత్సృష్ట్యాదిలీలాకాలినం; ఆత్ర ఏష సర్వేభ్యః పాష్టభ్య ఉదేతీత్యంతరాదిత్యది
ద్యాప్రత్యభిజ్ఞాపితా; ఆత్ర చ కప్యసశ్రుత్యా నారాయణవివ ప్రతిపాద్య ఇతి
స్పష్టమేవ; ఉపతిష్ఠస్య త్రాజయస్య; ప్రత్యనంతరీభవ అనుచరీభవ.

౨. తర్కయామి అనుమినోమి.

† ప్రతివర్తం జన్మతిథౌ బాలనామతీతతత్తద్వర్తసంఖ్యాజ్ఞాపకగ్రంథిమత్సూ
త్రంకరే బద్ధీయాదితి నమయః; తదుక్తం తిథితత్వేజన్మతిథిప్రకరణే; 'గుడదుగ్ధిలిన
ద్యాజ్ఞన్గంధేషు బంధన మి'తి.

తమసా—తదియం గోదావరీహ్రదాన్నిర్గత్య.

ప. పరిపాండుదుర్బలకపోలసుందరం దధతీ విలోలకబరీకమాననమ్,
కరుణస్యమూర్తిరివ వా శరీరిణీ విరహవ్యథేవ వనమేతి జానకీ.

మురళి—ఇయం సా.

ప. కిసలయమివ ముగ్ధం బంధనాద్విప్రలూనం
హృదయకుసుమశోషీ దారుణో దీర్ఘశోకః,
గ్లవయతి పరిపాండుతౌమమస్యాశ్శరీరం
శరదిజ ఇవ ఘర్తః కేతకీగర్భపత్రం.

౫

ఇతి పరిక్రమ్య (నిష్కాంతే.) (౧) ఇతి శుద్ధవిష్కంభః.

(నేపథ్యే.) ప్రమాదః ౨.

తతః ప్రవిశతి పుష్పాపచయ వ్యగ్రహస్తా సకరణౌత్సుక్యమా
కర్ణయంతీ సీతా ౨.

ర. కరుణస్య ఇష్టజనవియోగజన్యమఃఖాతిశయస్య మూర్తి రాకారః; విరహ
వ్యథా విరహజన్యసంతాపాదిరూపా.

౫. కిసలయమితి. ముగ్ధం తరుణం బంధనాద్విప్రలూనం విభక్తం కిసల
యమివస్థితం పరిపాండు ఉక్తరీత్యాతిష్ఠానత్వేనపి లావణ్యావిరోధిపాండుతాయుక్తం ;
గ్రీష్మవిరహతాపయోరయమేవ విశేషః; యద్గ్రీష్మస్య లావణ్యనాశకత్వం విరహస్య తు
తదభావఇతి. తథాచ కాళిదాసః. 'సమస్తాపః కామం మనసిజనిదాఘప్రసరయోర్న తు
గ్రీష్మస్యైవం సుభగమపరాధంయవతిష్ఠి'తి; ఏవం సుభగం న ఏవం లావణ్యాపరిత్యా
గేన రమణీయం న భవతీత్యర్థః; తదాహభగవాన్వాల్మీకిః. 'జ్యోత్స్నాతుమేరమలినా
పార్జ్వమాస్యాంహిలత్పణః; సీతేపచాతపశ్యామాదృశ్యతేనతుశోభతే'. ఇతి. గ్రీష్మస్యాత
పశ్యామేతి లావణ్యనాశకత్వం; తౌమం కృశం; గ్లవయతి మ్హనం కరోతి; శరదిజః
శరత్కాలజః. సూ. 'ప్రాపుట్కరది'తి సూత్రేణాటకే; అత్ర లింగాదభ్యుహనయాప
మనుమానం నామసంధ్యంగముక్తం.

౧. శుద్ధవిష్కంభఇతి. సంస్కృతాత్మక విష్కంభ ఇత్యర్థః; విష్కంభస్య
రూపం తు; 'వృత్తవర్తివ్యమాణానాం కథాంకానాం నిదర్శకః; సంక్షిప్తార్థస్తు విష్కం
భో మధ్యపాత్రప్రయోజిత' ఇతి. కేవల సంస్కృతప్రాయశ్శుద్ధఇతిచ;

¹(౧) అన్తు హే, జాణామి పిఅసహీవాసంతీ వాహరణి. (పున ర్మేపథ్యే)

ప. సీతా దేవ్యా స్వకరకలితైస్సల్లకీపల్లవాక్తై
రగ్రే లోలః కరికలభకో యః పురా పోషితోఽభూత్.

సీతా—కింతస్స? (పున ర్మేపథ్యే)

వధ్యా సార్థం యసి విహరంతోఽయ మన్వేన దర్పా దుద్దా
మేన ద్విరదపతినా సన్నిపత్యాభియుక్తః.

సీతా—(౨)ససంభ్రమం కచిత్పదాని గత్వా² ఆయ్యపు త్తపరిణాఅహి^౩ అ
మహతంపుత్తలం, హద్ధి^౪ ౨, తాళం ఏవ చిరపరిచిదాళం అక్ష్
రాళం పంచవషీదంసణ్ణమం మందభామిణిం అణుబద్ధంతి, హా
ఆయ్యపుత్త, ఇతి (మూర్ఛతి.)

తమసా—(ప్రవిశ్య) వత్సే సమాశ్వాసిహి^౫ ౩. (నేపథ్యే) విమానరా
జాత్రైవ తావత్⁶ స్థియతాం.

సీతా—(౩) (ససాధ్వసోల్లాసం) ^౭ అన్తు హే జలభరభరితమేహమంధర
త్థణిదగంభీరమంపళో కుదోవిభారదిణిగోసోహరంతో కణ్ణవివరం
మంమందభామిణిం యుత్తి డాసుఆవేది.

ఛా. ¹ఆశ్చర్యం, జానామి ప్రియసఖే వాసంతీ వ్యాహరతి.

ఛా. ²ఆర్యపుత్ర పరిత్రాయస్వ^౩ ౨ మమ తం పుత్రకం, హద్ధి^౪ ౨. తాన్వేవ
చిరపరిచితాన్యక్షరాణి పంచవషీదర్శనేన మాం మందభాగినీ మనుబద్ధంతి, హా
ఆర్యపుత్ర.

ఛా. ^౫ఆశ్చర్యం జలభరభరిత మేఘమంధరస్తనితగంభీరమాంసలః కుతోఽపి
భారతీనిరోహో హరక్ కర్ణవివరం మాం మందభాగినీం యుడితి ఉత్సుకయతి.

౧. వ్యాహరతి వదతి.

౬. సీతేతి. స్వకరేణ కలితై ర్దత్తైరిత్యర్థః.

వధ్యా సార్థం ప్రియా సహ; ఉద్దామేన ఉద్భటేన సన్నిపత్యస్వయమావత్య
అభియుక్తః ప్రత్యర్థితయా సంగతః.

౩. పరిత్రాయస్వేతి. ఏవమ్యాపకారిజచాద్భిలిరూప ఉద్యేగ ఉక్తః; అక్షరాణి
ఆర్యపుత్రేత్యత్రత్యాని; అనుబద్ధంతి అనుసరంతి; మందభాగినీం అల్పపుణ్యఫలాం;

౩. సాధ్వసం భయం; ఉల్లాసో హర్షః. మాంసళః స్నేహః; భారతీనిరోహః
హోచ్చారణధ్వనిః ఉత్సుకయతి ఉక్కుంతితాంకరోతి;

రమసా—సస్మితాస్రం. అయివత్సే.

ప. ఆపరిస్ఫుటనిక్వాణే కుత స్త్యేఽపి త్వమిదృశీ,
స్తనయిత్సే మయూరీవ చకితోత్కంఠితం స్థితా. 2

సీతా—¹(౧) భావది కింభానీ? ఆపరిష్కడంతి, కింతి సరసంబోఅం ఇష్ట
చృహిజాణామి, ఇం అయ్యపు త్రేణేవ్యభదం వాహరిదం.

తమసా—(౨) శ్రూయతే తపస్యతః కిలశూద్రస్య దండధారణార్థమై
త్వాకోరాజా జనస్థానమాగత ఇతి.

సీతా—²(3) దిట్టితి ఆపరిహీణధమ్మాఖు సో రా ఆ.

(నేపథ్యే.)

ప. యత్ర ద్రుమా అపి మృగా అపి బాంధవా మే

యాని ప్రియాసహచర శ్చిరమధ్యవాత్సలం,

ఏతాని తాని బహుకందరనిర్మురాణి

గోదావరీపరిసరస్య గిరే స్తటాని. ౮

భా. ¹భగవతి; కిం భానీ? ఆపరిస్ఫుటమితి, కిమితి స్వరసంయోగం న ప్రత్య
భిజానామి? నూనమార్యపుత్రేణేవేదం వ్యాహృతం.

భా. ²దిష్టై ఆపరిహీణధర్మై ఖలు సరాజా.

2. ఆపరితి. ఆపరిస్ఫుటనిక్వాణే అవిశదస్వనా; స్తనయిత్సే గర్జన్తేషు మయూ
రీవ చకితం ఉత్కంఠితం చ యథా తథా స్థితా.

౧. స్వరసంయోగం స్వరసందర్శనం; న ప్రత్యభిజానామి తదిదమితి న వేద్మి?

౨. తపస్యతః తపశ్చరతః; కండ్వాదిరయం † దండధారణార్థం ఆపరాధాన
గుణాక్షిణార్థం విత్వాకః ఇత్వాకుమశ్యః; దాండినాయనావిసూత్రేణ టిలోపః;

3. ఆపరిహీణధర్మై అన్యూనధర్మై ;

౮. యత్రేతి. అధ్యవాత్సలం ఉషితవానాసం. సూ. 'ఉపావ్యధ్యాపిన్' ఇతి
కర్తృత్వం; గోదావరీపరిసరస్య గోదావరీసమీపవ ర్తినః.

† నాయం ధాతుః, కండ్వాదౌ దృశ్యతే, అతః 'కర్తృణోరోమంభతపోభ్యాం
వర్తిచరోః' ఇతి క్యశి 'తపసః పరస్వైపదం ఇచ్చ' ఇతి పరస్వైపదే శతరితపస్యత ఇతి
భవతితి పక్రియా యుక్తా.

సీతా—(దృష్ట్యా) ¹ (౧) హాకహం పహాదచందమండలా పండురపరికామ
దుబ్బళో అమాణేణ ఆఆరేణ జిఅసామ్యగంభీరాణు హావమేత్
పచ్చహిజాణిజ్జోఅయ్యపుత్తోవస్వ, భఅనది తమసే ధారేహిమం.
ఇతి (తమసా మార్గస్య మూర్ఘతి.)

తమసా—(ధారయంతీ) స త్వే సమాశ్వసిహి ౨.
(నేపథ్యే) అనేన పంచవటీదర్శనేన.

ప. అంతర్గతస్య దుఃఖాగ్నే రద్యోద్దామం జ్వలిష్యతి,
ఉత్పిడభవ ధూమస్య మోహః ప్రాగావృణోతి మాహి. ౯
హా ప్రియే జానకీ—

తమసా—(౨) ఇదం తదాశంకితం గురుజనేన.
(నేపథ్యే) హా దండకారణ్య ప్రియఖి విదేహరాజపుత్రి ఇతి
(మూర్ఘతి.)

సీతా—² (౩) హద్ధి ౨ మంమందభామిణిం వాహరిఅఆమిశంతణే త్తనీభ
ప్పళో ముచ్చిదోవస్వ, హాధరణిపి త్వేచిరుద్ధణీసానణీ సహంవిషళ్యత్తో,

ఛా. ¹ హా కథం ప్రభాతచంద్రమండలాపాండురపరికామదుర్బలాయమానే
నాకారేణ నిజసామ్యగంభీరానుభావమాత్ర ప్రత్యభిజ్ఞానీయ ఆర్యపుత్ర ఏవ, భగ
వతి తమసే ధారయ మామ్.

ఛా. ² హాధిక్ ౨. మాం మందభాగినిం వ్యాహృత్యామిలిత నేత్రనీలాత్పలా
మూర్ఛిత ఏవ, హాధరణిపృష్టే నిరుద్ధ నిశ్వాసనిస్సహం విపర్యస్తః. భగవతి తమసే పరి
త్రాయస్వ ౨. జీవయార్థపుత్రం.

౧. పరితామదుర్బలాయమానేన అలికృతేన దుర్బలేన చేత్యర్థః; అనుభావ
మాత్రప్రత్యభిజ్ఞానీయేన ప్రభావేన కేవలం ప్రత్యభిజ్ఞాతం శక్త్యేన

౯. అంతరితి. అంతర్గతస్య అంతర్గూఢస్య; ఉద్దామం ఉల్బణం యథాతథా
అద్య జ్వలిష్యతి; ఏతదవ్యవహితోత్తర ఊర్ధ్వావిజ్వలనవతి; ధూమసోఽప్రీత్యదభవ
ధూమసంబంధిసంఘాత ఇవ; మోహః మూర్ఛాప్రాక్ జ్వలనా త్సూర్యం ఆవృణోతి
సంఛాదయతి.

౨. గురుజనేన లో పాముద్రా ప్రభృతినేత్యర్థః; ఏవ సంచితార్థ ప్రాప్తిరూపః
క్రమ ఉక్తః.

౩. ధరణిపృష్టే భూతలే; నిరుద్ధనిశ్వాసనిస్సహం, నిరుద్ధనిశ్వాసం యథా తథా
నిస్సహం దుర్బలం చ యథా తథా విపర్యస్తః వ్యత్యస్తః పలిత ఇత్యర్థః.

భలవదితమనే పరితృప్తిహి ౨ జీవావేహి అయ్యపుత్రం.

ఇతి (పాదయోః పతతి)

తమనా—

ప. త్వమేవ నను కల్యాణి సంజీవయ జగత్పతిం,

ప్రియస్పర్శో హి పాణిస్తే యత్రైవ నిరతో జనః † ౧౦

సీతా—'జంహోదితం హోదుజహభలవఈతణవేది.

ఇతి (ససంభ్రమం నిష్క్రింతా.)

(౧) తతః ప్రవిశతి భూమ్యాం నిపతిత స్సాస్త్రయా సీతయా

స్పృశ్యమాన స్సాహ్లాదోచ్ఛ్వాసం (సో) రామః.

సీతా—(కించిత్సహర్షం) ² (౨) జాణేపుణో వచ్చాఅదం జీవిదం తేలో
కృస్స.

ఛా. ¹యద్భవతి తద్భవతు యథాభగవత్పాక్షాపయతి.

ఛా. ²జానే పునః ప్రత్యాగతం జీవితం త్రైలోక్యస్య.

౧౦. త్వమేవ నను కల్యాణీత్యాది. ఆయం భావః; త్వయైవాయం సంజీవీయ ఇతి చిరంతన ప్రసిద్ధిః; తథాహి; 'ఆనీదవాతగ్ స్వధయా తదేక మి'తి శ్రుత్యా య మథోఽవగమ్యతే; ఏకం జగతాం ప్రలీనత్వాదనహాయం అవాతం నిర్వాప్య పారం తత్ పరం బ్రహ్మ స్వధయా త్వం సిద్ధిస్త్యం స్వధాస్వామేతి స్వధాశబ్దవా చ్యయా లక్ష్మ్య ఆనీత్ ఆజీవదితి; ఏవం చాహం కథం వైదేకి జీవయామి త్వమేవ జీవయేతి. అత్ర మాం మందభాగినీ వ్యాప్యత్యేత్యారభ్య పరిత్రాయస్వేత్యంతేన సందర్శణ శంకాత్రాసరూప ససంభ్రమ ఉక్తః;

౧. అహ్లాద ఆనందః; ఉచ్ఛ్వాసః శ్వాససంచారః తాత్పర్యం సహితం యథా తథా.

౨. ప్రత్యాగతం పునరాగతం; త్రయాణామపి లోకానాం రామమయజీవి తత్వాద్రామజీవనే తజ్జీవనమితి భావః. తదుక్తం. 'రామో రామో రామ ఇతి ప్రకానా మభవన్మథాః, రామభూతం జగదభూద్రామే రాజ్యం ప్రకాసితీతి;

† అత్ర; 'కత్రైవనియ (తాభవ) తోభవః' ఇతిపాతాంతరమ్.

రామః—హంత భోః కిమేతత్?

ప. ఆశ్చ్యోతనం ను హరిచందనపల్లవానాం?

నిష్పీడితేందుకరకందళజోనునేకః?

ఆతప్తజీవితపునః పరితర్పణో మే

సంజీవనాషధిరసోను హృది ప్రసీక్తః?

౧౧

అపిచ. స్పర్శః పురా పరిచితో నియతంసపవ

సంజీవనశ్చ మనసః పరితోషణశ్చ, †

సంతాపజాం సపది యః పరిహృత్యమూర్ఛా

మానందనేన జడతాం పున రాతనోతి.

౧౨

సీతా—(ససాధ్వసకరుణ మవశృత్య) ¹ (౧) ఎత్తిఅం ఎవ్వమేదాణిం
బహుదరం. నో²౭స్తి.

రామః—(ఉపవిశ్య) (౨) నఖల్విదాసీం దేవ్యా వత్సలయా భవ్యప

సీతా—²హద్ధి ౨. కింతిఆయ్యపుత్తోమంణిద్దిసది?

రామః—భవతు పశ్యామి.

భా. ¹ఏతావదేవమే ఇదాసీం బహుతరం.

భా. ²హస్త ౨. కిమిత్యార్థపుత్తో మాం నిర్దిశతి?

౧౧. ఆశ్చ్యోతనమితి. హరిచందనపల్లవానా మాశ్చ్యోతనం ను కల్పకతరు
కిసలయరసకరణకార్ద్రీ కరణం కిం? కందళజః అంకురజః.

౧౨. స్పర్శఇతి. సంజీవనశ్చ ప్రాణధారణహేతుభూతశ్చ; పరితోషణశ్చ
ఆహ్లాదజనకశ్చ; మూర్ఛాం ప్రజ్ఞాఘాన్యతాం; ఆనందనేన జడతాం ఆనందాధిక్యప్ర
యుక్త ప్రజ్ఞాఘాన్యతాం; ఆతనోతి సమంతా ద్విస్తారయతి.

౧. ఏతావదేవ మత్స్పర్శే పురాపరిచితత్వకథనమేవ; ఇదాసీం వియోగసమయే;

౨. వత్సలయా ప్రీతిమత్త్యా మదీయదోషం సహమానయా వా; అభ్యుపవనో²
౭స్తి సంగతో²౭స్తి; ఆత్ర ఇష్టజనాతిసంధానాత్తకమధిజలం నామసంధ్యంగముక్తం;

† మనసః పరిమోహనశ్చ, ఇతి ప్రాచీనః పాఠః; అయమేవయుక్తః; చతుర్థ
పరణేన తస్మైవోపపాదనాత్.

సీతా—¹ (౧) భావదితమనే ఓసరమ్మదావ, మంపెక్కి అ అణబ్బణుణ్ణా
దేణ సంణిహాణేణ అహిఅందావ కుప్పిస్సది.

తమసా—అయి వత్తే భాగీరథీ ప్రసాదాద్వనదేవతానామస్య దృశ్యాపి
సంవృత్తా.

సీతా—² (౨) హుంఅత్తివదం.

రామః—నను ప్రియే జానకి?

సీతా—(ససాధ్యసగద్గదం.)³ (౩) అయ్యపుత్త అనరిగంఘువదం ఇమస్సపుత్తం
తస్స. (సాస్రం) అహావాకింతివజ్జమ ఈవి అజమ్మందరేమవి పుణో
అసంభావిదదుశ్శహదంసణస్సమం మందభామిణిం ఉద్దిసి అ
ఎవ్వం వచ్చశస్సవవ్వం వాదిణో అయ్యపుత్తస్స ఉవరింణిరణు
కోసాహవిస్సం, అహం ఏఅస్సహిఅ అంజాణామి మహావివసో.

రామః—(సర్వతోఽవలోక్య స నిర్వేదమ్) హా న కాచిదత్ర.

శా. ¹ భగవతి తమనే అపసరావ స్తావత్, మాం ప్రేక్ష్యానభ్యనుజ్ఞాతేన సన్ని
ధానేనాధికం తావతోపిష్యతి.

శా. ² హుం అ స్త్యేతత్.

శా. ³ ఆర్యపుత్ర ఆనదృశంభర్వేతదస్య వృత్తాంతస్య. ఆగ్రవా కిమితి వజ్రమ
యావ జన్మాంతరేచ్ఛ్వే పునరసంభావిత దుర్లభదర్శనస్య మాం మందభాగినీ ముద్దిత్యైవం
వత్సలస్యైవం వాదినఆర్యపుత్రస్యోపరి నిరనుక్రశాభవిష్యమి, అహ మేతస్య హృద
యంజానామి మమాప్యేషః.

౧. అనభ్యనుజ్ఞాతేన అననుమతేన సన్నిధానేన సమీపస్థిత్యా.

౨. హుమితి స్మరణే; ఏతత్ ప్రియే ఇత్యామంత్రణం;

౩. అస్య వృత్తాంతస్య పరిత్యాగరూపస్యోత్కర్షః; వజ్రమయావ అత్యంతకా
ఠిన్యయుక్తేన; మందభాగినీ ముముద్ధిశ్య వత్సలస్య నిర్దోషత్వనిశ్చయతూర్వకం
మయి ప్రీతిమతః; నిరనుక్రశా నిర్దయా; అనుక్రశవదేన రామదశా మిహం దృష్ట్వా
ముక్తకంఠం మయా రోదితవ్యం తత్క్రిమేవం కఠినాభవమితివ్యజ్యతే; 'అనుక్రశ
ఠి ముక్తకంఠం రోదితి జనోఽనేనేత్యనుక్రశ' ఇత్యమరవాఖ్యా;

సీతా—(౧)భలవది ణిక్కాళణ పరిచ్చిణ్ణోవి ఏ అస్సణామ ఏవ్వం
విహేణదంసణేణ కెరిసీమేమీఅ అవణ్ణా?

తమసా—జానామి వత్తే.

ప. తటస్థం నై రాశ్యాదపిచ కలుషం విప్రియవశా
ద్వియోగే దీర్ఘేఽస్మిన్ యుడితి ఘటనాత్ స్తంభితమివ,
ప్రసన్నం సౌజన్యాద్దయితకరుణై గ్రాహకరుణం
ద్రవీభూతం ప్రేక్షా తవ హృదయమస్మిన్ తుణభవ. ౧౩

పా. భగవతి నిష్కారణ పరిత్యాగినోఽప్యేత్యస్య నామైవంవిధేన దర్శ
నేన కీదృశీ మే హృదయావస్థా?

౧. కీదృశీ మేహృదయావస్థా; ఆర్యపుత్రహిత్రాయస్య మమపుత్రక మిత్యా
రభ్య మమాప్యేషణ్యంలేన సందర్శేణ ప్రతిపాదితా మమ హృదయావస్థా కీదృశీ?
ఏతాదృశీతి వత్తుం నశక్యేత్యర్థః.

౧౩. తటస్థమితి. తవ హృదయమస్మిన్ తుణే నైరాశ్యాత్తటస్థమివేత్యాది విభిన్న
వాక్యతయా యోజనా; నైరాశ్యాత్ ప్రత్యాకాయా అభావాత్ తటస్థం ప్రసాదకా
లుప్యోదిరహితం; ప్రియవశా తటస్థం పరిత్యాగ రూపాదప్రియార్థేతోః కలుషం
క్రోధయుక్తం; దీర్ఘేఽస్మిన్వియోగే ఆమరణాంతభావిత్యేన జ్ఞాతేఽస్మిన్విరహో యుడితి
ఘటనాత్ స్తంభితమివ విస్తయస్తిమితమివ; సౌజన్యా త్ప్రకృత్యా కల్యాణత్వాత్
ప్రసన్నం భవితవ్యతామసంధానేన నివృత్తకాలుష్యం; దయితకరుణైః రామస్య దుః
ఖాత్తకావస్థావిశేషైః గ్రాహకరుణం పరదుఃఖదుఃఖత్వ రూపకరుణాసాంద్రం; ప్రేక్షా
ప్రణయేన ద్రవీభూతం విలీనం; అత్ర 'తటస్థం నైరాశ్యాది'త్యనేన తాన్యేవ చిరపరిచి
తాన్యక్షరాణీతి వాక్యాభిప్రేతా సీతావస్థా ప్రతిపాదితా; 'అపిచ కలుషం విప్రియవ
శాది'త్యనేనా సదృశంబల్యస్య వృత్తాంతస్యేత్యేత ద్వాక్యాభిమతావస్థా ప్రతిపాదితా;
'వియోగే దీర్ఘేఽస్మిన్'త్యనేన కం ప్రభాత చంద్రమండలేత్యాదివాక్యవివక్షితావస్థా
ప్రతిపాదితా; కథమిత్యస్య విస్తయార్థకత్వాత్. 'ప్రసన్నం సౌజన్యాది'త్యనేన అథవా
కిమితి వజ్రమయీవేత్యాదివాక్యప్రతిపాదితావస్థా దర్శితా; 'దయితకరుణై గ్రాహ
కరుణమి'త్యనేన హధిజ్ఞాం మందభాగినిం వ్యాహృత్యేత్యాది వాక్యవివక్షితావస్థా ప్రతి
పాదితా; 'ద్రవీభూతం ప్రేక్షే'త్యనేన ఉత్సుకయతి ఉత్కృతితం సిలేత్యాది వాక్య
ప్రతిపాదితావస్థా.

రామః—దేవి. ప. ప్రసాద ఇవ మూర్తస్తే పుష్క స్నేహార్ద్రశీతలః,
అద్యాప్యానందయతి మాం త్వం పునః క్వాసి నందిని! ౧౪

సీతా—(౧) ఏదేఖుడే అగాధమాణసదం సిదసణేహసంభారా ఆణందణీ
సందిణో ఘహామఆఆయ్యపుత్తస్ససఖాబా, జాణంపచ్చువణణి
క్కాలణ పరిచ్చువణ సళ్ళిదోవిబహుమదోమే పమ్మలాహో.

రామః—(౨) అథవా. కుతః ప్రియతమా? నూనం సంకల్పభ్యాస పాట
వోపాదాన ఏష భ్రమో రామస్య.

(నేపథ్యే) ప్రమాదః ౨. 'సీతా దేవ్యా స్వకరకలితైరి'త్యాదిపూ
ర్వార్థం పత్యతే.

రామః—(సకసుణౌత్సుక్యం) కింతస్య. (పునర్నేపథ్యే.) 'వధ్వా సార్థమి'
త్యుత్తరార్థం పత్యతే.

సీతా—కొదానిం అహిజాజ్జది ?

రామః—అః క్వాసా? దురాత్మా! యః ప్రియాయాః పుత్రకం వధూ
ద్వితీయ మభిభవతీత్యుత్తిష్ఠతి (ప్రవిశ్యసంభ్రాంతా వాసంతీ.)
కథం దేవో రఘునందనః?

చా. ¹ ఏతే ఖలు తే అగాధమాననదర్శితస్నేహసంభారా ఆనందనివ్యందినో
సుధామయా ఆర్యపుత్రస్య సల్లాపాః, యేహం ప్రత్యయేన నిమగ్నరణపరిత్యాగేన
శల్కితోఽపి బహుమతో మే జన్మలాభః.

చా. ² క ఇదానీ మభియుక్తే.

౧౪. ప్రసాదఇతి. స్నేహార్ద్రశీతలః; స్నేహార్ద్రాప్వాసా శీతలశ్చేతి విగ్రహః;
స్నేహహేతుకత్వాత్ స్నేహార్ద్రత్వం.

౧౫. ప్రత్యయేన విక్వానేన. శల్కితోఽపి శల్యవాక్ కృతోఽపి; శల్యశబ్దాత్త
దస్య సంజాతమితి సూత్రేణేతచ్. †

౨. సంకల్పభ్యాసస్య స్మృతिसంతానస్య పాటవం స్ఫుర్తిస్తదేవోపాదానం
కారణం యస్య స తథోక్తః; భ్రమః; సీతాస్మృష్టవతీత్యాకారకాన్యథా జ్ఞానమ్.

† ఇదం; శల్కితః శల్యవాక్ కృతః; ఇతి పూరోక్తార్థవివరణవిరుద్ధమ్; అతః
శల్యవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణి వీడ్వవద్భావా న్నకుపోలుః కర్తణి క్తప్రత్యయే శల్కిత
ఇతి రూపమితి ప్రక్రియాయుక్తా.

సీతా—(విలోక్య) ¹కహం పి అ వహీ మే వాసంతీ?

వాసంతీ—జయతు ౨ దేవః.

రామః—(నిరూప్య) కథం దేవ్యాః ప్రియసఖీ వాసంతీ?

వాసంతీ—(౧) దేవ త్వర్యతామ్ ౨ ఇతో జటాయుశిఖరస్య దక్షిణేన
సీతాతీర్థేన గోదావరీమవతీర్య సంభావయతు దేవ్యాః పుత్రకం
దేవః.

సీతా—³హీతాద జడాడుసుణ్ణంతు ఏవిణాఇమం జణట్టాణం.

రామః—(౨)అహహ హృదయమర్తావిధః ఖల్వమీ కథోద్ఘాతాః.

వాసంతీ—ఇత ఇతో దేవః.

సీతా—⁴భలవదితమసేనచ్చం వణదేవదావిమంజవేక్షది.

తమసా—(౩)అయి వత్సే సర్వదేవతాభ్యః ప్రకృష్టమైశ్వర్యం భగవ
త్యా మందాకిన్యాః. తక్కిమిత్యాశంకసే?

సీతా—⁵తదో అణుసరమ్మ. (పరిక్రామతః)

రామః—భగవతి గోదావరి! నమస్తే.

వాసంతీ—దేవ! మోదస్య విజయినా వధూద్వితీయేన దేవ్యాః పుత్ర
కేణ.

రామః—విజయణా మాయుష్షాః.

సీతా—⁶అమ్మ హేవరిసోసోసంపుత్రో.

ఛా. ¹కథం ప్రియసఖీ మే వాసంతీ?

ఛా. ²హీతాత జటాయో! శూన్యం త్వయా వినేదం జనస్థానం.

ఛా. ³భగవతి తమసే సత్యం వనదేవతాపి మాం న వశ్యతి.

ఛా. ⁴తతోఽనుసరావః.

ఛా. ⁵అశ్చర్యమిదృశస్యసంపుత్రః.

౧. సీతాతీర్థేన తన్నామ్నాఽవతరణమార్గేణ;

౨. హృదయమర్తాణి విధ్యంతీతి విగ్రహః † కథోద్ఘాతాః పురాపుత్రోపన్యాసాః.

౩. ప్రకృష్టమత్కృష్టం; అత్ర ప్రస్తుతోక్త-ర్వాభిధానరూపా ఉదాహృతిరుక్తా.

† నహివృత్తిత్యాదినా పూర్వపదస్య దీర్ఘ ఇతి శేషః.

రామః—హం దేవి దిష్ట్యా వర్ధనే.

౪. యేనోద్గచ్ఛన్బిసకిసలయస్నిగ్ధదంతాంకురేణ

వ్యాకృష్టస్తే సుతనులవలీపల్లవః కర్ణపూరాత్,

సోఽయంపుత్రస్తవ మదముచాం వారణానాం విజేతా

యత్కల్యాణం వయసి తరుణే భాజనం తస్య జాతః. ౧౫

సీతా—¹అవిజుత్తో దాణిందిహాడోఽమూ ఏసోమ్మదం సణావహహూవ హోదు.

రామః—సఖి వాసంతి పశ్య కాంతానువృత్తిచాతుర్యమపి శిక్షితం వత్సేన.

౪. లీలోఽథాతమృణాళ కాండకబళచ్ఛేదేషు సంపాదితాః

పుష్పృత్పుష్కరవాసితస్య పయసో గంధూషసంక్రాంతయః,

నేకశ్శీకరిణా కరేణ విహితః కామం విరామేపున

ర్యతేన్న హదన రాళనాళనళినీపత్రాతపత్రం ధృతమ్. ౧౬

సీతా—²భావఇత్యమనేఅయందావవరిసో దేవుణణముణామికుసళవావ త్రివణకాళేణకేరిసాసంపు త్త? త్రి.

ఛా. ¹అవియు క్షణదాసిం దీర్ఘాయురనయా సౌమ్యదర్శనయా వధ్వా భవతు.

ఛా. ²భగవతి తమనే! ఆయం తావదీదృశః, తౌ పున ర్నజానామికుశలవౌ ఏతావతాకాలేన కీదృశా సంవృత్తా? వితి.

౧౫. యేనేతి. తరుణే వయసి యత్కల్యాణం ఆంగనాపరివ్వంగరూపం మంగళం తస్య భాజనం పాత్రం జాతః.

౧౬. లీలేతి. లీలయాఉత్థాతా ఉద్భృతామృణాళ కాండానివ కలకాః గ్రాసాః తేషాం ఛేదేషు ఆవసానేషు; పుష్పద్భిః వికసద్భిః పుష్కరైః పద్జైః వాసితస్య సురభి తస్య పయసో జలస్య గంధూషసంక్రాంతయః గంధూషసంక్రమణాని సంపాదితాః నిర్వ్యాధాః; (ఆశవాః; పుష్పృతి ఉపచయవతి పుష్కరే తుండాగ్రే వాసితస్య సంజా తవానస్య పయసః జలస్య గంధూషసంక్రాంతయః లీలోఽథాతమృణాళ కాండరూపక బిరార్థఖండేషు; అధికరణే నత్తమి; సంపాదితా నిర్వ్యాధాః; తత్ర హి అంతశ్చ ద్రాణి భూయాంసీతిభావః; అనరాళం అవక్రం.

తమసా—యాదృశోఽయం తాదృశౌ తావపి

సీతా—¹వరీసీలహంమందభామిణీ, జావణకేవళంఞీసహోఅయ్యపుత్ర
విరహోవి.

తమసా—భవితవ్యతేయ మీదృశీ.

సీతా—(౧)²కింవామపవసూదావ, జావమహతారిసంవిపుత్తళణం ఇసి
విరళకుందధవళదసణజ్జళంసులోఅణం అణుబద్ధకాలీహసిదంఞి
చ్చుజ్జళంముహపుందరి అజాలళంఅళంఞపరిచుంబిలంఅయ్యపుత్రేణ.

తమసా—(౨)అస్తు దేవతాప్రసాదాత్.

సీతా—(౩)³భలవదితమసేవదేణ అపచ్చసమ్మరణేణపణ్ణుదత్తణీతాణంఅ
పిదుణోనంఞిహోణేణఖణమేత్తసంసారిణిమ్మిసంవుత్తా.

తమసా—(౪)కిమతోచ్యతే? ప్రసవః ఖలు ప్రకర్షపర్యంతః స్నేహస్య,
పరం చైతదన్యోన్యసంక్లేషణం పితోః.

ప. అంతఃకరణతత్త్వస్య దంపత్యో స్నేహసంశ్రయాత్,

ఛా. ¹తాదృశ్యహం మందభాగినీ, యస్యా న కేవలం నిస్సహ అగ్యపుత్రవిర
హః; కింతు పుత్రవిరహోఽపి.

ఛా. ²కింవా మయా ప్రసూతయా? యస్యా మమ తాదృశమపి పుత్రకాణా
మిషద్విరళకుందధవళదశనోజ్జ్వలం సులూచన మనుబద్ధకాలీహసితం నిర్మోహజ్జ్వలం
ముఖపుండరీకయుగళమలం నపరిచుంబితమార్యపుత్రేణ.

ఛా. ³భగవతి తమసే! ఏలేనావత్యసంస్తరణేన ప్రస్తుతస్తనీ తయోశ్చ పితృస్య
స్నిధానేన క్షణమాత్రసంసారిణిమ్మిసంవుత్తా.

౧. అనుబద్ధకాలీహసితం ఉత్పన్నసూక్ష్మమధురాస్ఫుటధ్వనియ్యుక్తస్థితం;
అలం పర్యాపం.

౨. దేవతాప్రసాదాత్ దేవతానుగ్రహాత్.

౩. క్షణమాత్రసంసారిణీ క్షణమాత్రకుటుంబినీ.

౪. పర్యంతః పరాకోటిః; అన్యోన్యసంక్లేషణం అన్యోన్యవిసాభావహేతు
భూతం; ఏతదితి సామాన్యే నపుంసకం; తదుభయమప్యాహ—

౧౭. అంతఃకరణతత్త్వస్యేతి. దంపత్యోర్భార్యాపత్యోః అంతఃకరణతత్త్వస్య
హృదయవస్తునః స్నేహసంశ్రయాత్, స్నేహః ప్రీతిః, సంశ్రయస్యమ్యక్ శ్రయణం

ఆనందగ్రంథిరేకోఽయ మపత్యమితి పత్యతే.

౧౭

వాసస్తీ—ఇతోఽపిదేవఃపశ్యతు.

ప. అనుదివసమవర్థయ త్ప్రియా తే
యమచిరనిర్గతముగ్ధలోలబర్హమ్,
మణిమకుటఞ్చవోచ్ఛిఖః కదంబే
నదతి స ఏషవధూసఖ శ్శిఖండి.

౧౮

సీతా—(సకాతుకస్నేహః స్రం). ¹ఏసోసో.

రామః—మోదస్వ వత్స॥ వయ మద్య వర్ధామహే.

ప. భ్రమిషు కృతపుటాంతర్తండలావృత్తిచక్షుః
ప్రచలితచటులభూతాండవై ర్నర్తయంత్యా,

ఛా. ¹ఏష సః.

అవిశ్లేషణి యావత్, స్నేహశ్చ సంశ్రయశ్చైతి సమాహరద్వంద్వః; తస్మాన్నిమిత్తాదిత్యర్థః; అన్నాద్వసతీత్యత్ర యథాన్నఫలకో వాస ఇతి బోధస్తద్వదత్రాపి స్నేహసంశ్రయఫలక ఆనందగ్రంథిరితి బోధః; ఏకః ముఖ్యః; ఏలేన దాంపత్యాపేక్షయాతైలక్షణ్యం సూచ్యతే; తథావిధానందగ్రంథి రానందమయగ్రంథిః ఆనందపదేన గ్రంథ్యంతరవ్యావృత్తిః; అపత్యమితి పత్యతే పరిభాష్యతే; పరిభాషాచేహ యోగరూఢిః; తత్ర నపతితో న విల్లివ్యతో దంపతీ అనేనేత్యయం యోగాగ్ధో వివక్షితః.

౧౮. అనుదివసమితి. ఆచిరనిర్గతముగ్ధలోల బర్హం ప్రత్యగ్రోత్సన్నసుందరచలత్పింఢం యమవర్థయత్ సవిష శిఖండి వధూసఖస్య కదమ్బేవృక్షే మణిమకుటఞ్చవ, అనుత్రావ్యాప్య పృథుకృత్యాన్నానా వర్ణత్యాచ్చ రత్నమయశీరీటాదృశ్యమ్; నదతి శేకాం కరోతి.

౧౯. భ్రమిష్యితి. మండలం యథా తథా ఆవృత్తిః మండలావృత్తిః; పుటే అంతఃపుటాంతః పుటాంతః మండలావృత్తిః పుటాంతర్తండలావృత్తిః భ్రమిషు భ్రమణేషు మయూరభ్యు మండలాకారనాట్యచారేష్యితి యావత్; కృతా రదితా పుటాంతర్తండలావృత్తిర్యయో ర్భ్రతోక్తే చక్షుషీ యేష తథోక్తాని కృతపుటాంతర్తండలావృత్తిచక్షూంషి, ప్రచలితయోః చటులయో స్సుందరయోః భ్రువో స్తాండవాని నర్తనాని కృతపుటాంతర్తండలావృత్తిచక్షూంషి చ తాని ప్రచలితచటులభూతాండవాని శ్చలి విగ్రహః తైః; తదుక్తం ఘనకవినా; 'కించాధస్తాదుపరిచనయంత్యానతోన్నిద్ర

కరకిసలయతాఽశై ద్దుగ్ధయా నర్తమానం
సుతమివ మనసా త్వాం వత్సలే న స్మరామి.

౧౯

(౧) హంతరిత్యంచోఽపి పరిచయశునుబంధతే.

ప. కలిపయకుసుమోద్గమః కదంబః

ప్రియతమయా పరివర్ధితోయ ఆసీత్,
సీతా—(నిశ్విస్య సాస్రమ్).¹సుట్టు పచ్చహిజాణీఅదిఅయ్యవు త్తేణ.

రామః—స్వరతి గిరిమయూర ఏష జేవ్యాః

స్వజన ఇవాత్రయతః ప్రమోదమేతి.

౨౦

వాసస్తీ—అత్రతావదాసనపరిగ్రహం కరోతు దేవః ఏతత్తు దేవస్యా
శ్రమపదం.

ప. (నీరంద్రబాల)(ఏతత్తదేవ)కదలీవనమధ్యవర్తి

కాంతాసఖస్య శయనీయశిలాతలం తే,

అత్రస్థితా తృణమదాద్వనగోచరేభ్య

స్సీతా తతో హరిణౌకై ర్న చిముచ్యతేన్న్య.

౨౧

రామః—ఇదమశక్యం ద్రష్టుమిత్యన్యతో రుదన్ను పనిశతి.

సీతా—(౩)సహివాసంతి! కింతుఏకదంఅయ్యవు త్తస్సమహిషదందంసయం

తీప, హద్ధి౨, సోఏవ్వఅయ్యవుత్తో, తంఏవ్వపంచవజీవణం. సా

ఛా. ¹సుప్తప్రత్యభిజ్ఞాయతేఆర్యపుత్రేణ.

ఛా. ²సఖివాసంతికిం త్వయా కృతమార్యపుత్రస్య? మమాప్యేతద్దర్శయంత్యా
హంత౨సవివార్యపుత్రః, తదేవ పంచవజీవనమ్, నైవ ప్రియసఖి వాసంతీ, తవీవ వివి

వత్త్వాచక్రాకారం భ్రమయతి ముహూర్విశ్వమాపర్తయం తీ'తి; కరకిసలయతాఽశై కరసం
ఘట్టనజాతతాళధ్వనిభిః; జాలిభేదాభిప్రాయకంబహుపచనమ్; తాశ్చ మిత్రాదయో
గ్రాహ్యః.

౧. అనుబంధతే అనుసరంతి.

౨౦. కలిపయేతి. కలిపయకుసుమానా ముద్గమాయస్మిన్నితి విగ్రహః.

ఏష గిరిమయూరః గిరిప్రియో మయూరః శాకపార్థివవల్; గిరేః ప్రియ
త్వమున్నతత్వనిరుపప్లవత్వాదినా; అత్రఆస్మిక్ ప్రియతమాపరివర్ధితకదంబవృక్షే.

స్వజనే ఇవ స్వబంధువిషయఇవ యతః యస్తాత్ కారణాత్ ప్రమోదం ప్రీతిం
ప్రాప్నోతి; తస్మాదేవజేవ్యా స్వరతి సీతాం స్వరతీత్యర్థః.

౩. శాతనిర్విశేషః సుతనిర్విశేషః పరివృత్తః విపర్యస్తః.

ఏవ్యతిలసహీవాసంతీ, తేఏవ్యవివిహవీసంభసక్తిణాగోతవరీకాణ
 ణుద్దేసా, తేఏవ్యజాదణివిసేసామలపక్తిపాలవాఅ, మహాపుణ
 మంభామిణిదీసంతంవిసవ్వంఏదంభి, ఏరిసోజీవళోటపరిపుత్తో.
 వాసస్తీ—(అపవార్య). సఖ సీతే కథం న పశ్యసి రామభద్రస్యా
 వస్తామ్?

ప. నవకిసలయస్నిగ్ధై రంగై ర్దదన్నయనోత్సవం

సతతమపి న స్నేచ్ఛాదృశ్యో నవోనవ ఏవ యః,

వికలకరణః పాండుచ్ఛాయ శ్శుచా పరిదుర్బలః

కథమపి స ఇత్యున్నేతవ్య స్తథాపి దృశ్యో ప్రియః. ౨౧

సీతా—¹పేక్షామిసహిక్వామి.

తమసా—పుత్రి పశ్యప్రియం భూయః.

సీతా—(౧) ²హాదేవ్యవసోమఏవిణాఅహంవివదేణవిణత్తికేణసంభావిదం
 అసీ. తాముహుత్తంవిజమ్మంతరాదోవిలతుశ్శగ్ధదంసణం బాహ
 సళిళందరేసుపేక్షామిదావవచ్చళంఅయ్యపుత్తం.

ధవిస్తంభసాక్షిణో గోదావరీకాననోద్దేశాః, తవీవ జాతనిర్విశేషా మృగవక్షిపాద
 పాశ్వ, మమ పునర్నందభాగ్యాయా దృశ్యమానమపి సర్వమేతన్నాస్తి, ఈదృశోజీవతా
 కః పరివృత్తః.

ఛా. ¹ప్రేక్షే సఖ ప్రేక్షే.

ఛా. ²హాదేవ ఏవ మయా వివా అహమప్యేతేన నివేతి కేన సంభావిత
 మాసీత్, తస్మాన్మహూర్తమపి జన్మాంతరాదివ యదృచ్ఛాలబ్ధదర్శనం బాష్పసలిలాంత
 రేషు పశ్యామి తావ ద్వత్సలమార్గపుత్రమ్.

౨౧. నవేతి. వికలకరణః శూన్యచక్షురాదికరణః; శుచా దుఃఖేన పరిదుర్బలః
 స్వధారణేఽవ్యసమర్థః. బలం హి ధారణసామర్థ్యం; ఉన్నేతవ్యః అనుమేయః తథాపి
 దృశ్యో ప్రియః అనుపహతలావణ్యకత్వాదితి భావః.

౧. కేన సంభావితమాసీత్; కేన హేతునా సంభావితం ఉత్పాదితం; త్వ
 యేతి శేషః; యదృచ్ఛాశబ్దస్య తుల్యగేతిదేశీయోనిపాతః; తుల్యగ్లబ్ధదరణం యదృచ్ఛ
 యాలబ్ధదర్శనమితి వ్యాఖ్యాతారః.

తమనా—(సన్నహాసం పరివృజ్య.)

ప. విలులితమతిపూరై రాష్ట్రమనందశోక

ప్రభవమవసృజంతీపత్నలోత్తానదీర్ఘా,

న్నపయతి హృదయేశం స్నేహనివ్యందినీ తే

ధవళమధురముగ్ధాదుగ్ధకుల్లేవ దృష్టిః.

౨౨

వాసస్తీ—ప. దదతు తరవః పుష్పై ర్ఘ్నం ఫలైశ్చ మధుశ్చ్యుత

స్ఫుటితకమలామోదస్తాయాః ప్రయాంతు వనానిలాః,

కలమవిరళం రజ్యత్కంఠాః క్వణంతు శకుంతయః

పునరిదమయం దేవోరామ స్వయం వన మాగతః.

౨౩

రామః—ఏహిసఖి వాసంతి! నన్వితస్థీయతామ్.

౨౨. విలులితమితి. అతిపూరైరతిశయితస్తోతోభిః విలుళితం వికీర్ణం ఆనందశోక ప్రభవం ఆనందశోక హేతుకం బాష్పం ఆశ్రు అవసృజంతీ పాతయస్తీ, పత్నీ చ సా ఉత్తానా చ సా చ సాదీర్ఘ్యాచేతి విగ్రహే విశేషణసమాసః; ఉత్తానా విపులా; స్నేహస్య అనురాగస్య నివ్యందితోస్త్యామస్తీతివిగ్రహః; అత ఇనితనావితి ఇనిః; దుగ్ధకుల్లేవ సుధామయకృత్రిమాలాసరిదివ స్నపయతి స్నాతం కరోతి; ఆదంతత్వాత్పుగాగమే మిత్వా ద్ధీస్యః.

౨౩. మధుని మకరందాన్ శోచ్ఛితంతి క్షరంతీతి విగ్రహః; 'శ్చ్యుతిర్తరణ' ఇత్యస్తాత్కర్తరి క్షిప్రత్యయః. యద్వా మధుభి ర్ఘ్నంఽపైశోచంతి ఆదీర్ఘ్యం తీతి విగ్రహః; 'స్ఫుటితాచన' ఇత్యస్తాత్కర్తృత్వే; ఇదం చ వనానిలానాం విశేషణం; తృతీయాంతహతే ఫలవిశేషణం పుష్పవిశేషణం వా; 'చ్యుచ్యవనే' † ఇత్యస్తాద్భావేక్త ప్రత్యయే మధునాం చ్యవనం యేభ్యఇతి పుష్పపక్షే; ఫలకక్షేతు కర్తృణీక్త ప్రత్యయేన మధుభిశ్చ్యుతైరితి తృతీయాంతత్పురుషః; పుష్పరసమృద్ధౌ తాత్పర్యం; తదేవం పక్షత్రయే ఆద్యః శకారచకారయకారైర్వర్జ్యః పాతః ద్వితీయశ్శకారచకారాభ్యాం యుక్తః; తృతీయస్తు చకారయకారాభ్యామితి వివేకః. రజ్యత్కంఠాః రగయుక్తకంఠాః; క్వణంతు గీతభేదేన శబ్దం కుర్వంతు; అతఏవ మాజంత్వితి నోక్తం.

† నాయం ధాతుః ధాతుపాతే దృశ్యతే; క్తిప్త, 'చ్యుజ్గతావతి' భావాదిశో ధాతు ర్శోధ్యః.

వాస స్తీ—(ఉపవిశ్యసాస్రం మహారాజ అపి కుశలం కుమారలక్షణస్య?)

రామః—(౧) (అశ్రుతిమభినీయ.)

ప. కరకమలవిలీచైరంబునీవారశమై

స్తరుశకునికురంగానైధిలీయా న పుష్యత్,

భవతి మమ వికారస్తేషు దృష్టేషు కోఽపి

ద్రవ ఇవ హృదయస్య ప్రస్నవోద్భేదయోగ్యః † ౨౪

వాస స్తీ—మహారాజ నను పృచ్ఛామి కుశలం కుమారలక్షణస్య?

రామః—(౨) (ఆత్మగతం) అయే మహారాజేతి నిష్ప్రణయమామంత్రణ

పదం, సౌమిత్రిమాత్రకే బాష్పస్థలితాక్షరః కుశలప్రశ్నః, తథా

మన్యే విదితసీతావృత్తాంతేయమితి. (ప్రకాశం) ఆం, కుశలం

కుమారలక్షణస్య.

వాస స్తీ—రుదతీ అయి దేవకిమితి పరం దారుణః ఖల్వసి?

సీతా—¹సహివాసంతికి సతుమంపవ్వం నాదిణి! పూతరుహోఽఖిలవ్యస్స

అయ్యవృత్తో విసేదో మహాపుణనిలసహీవ.

ఛా. ¹సఖ వాసంతి! కస్తాత్వమేవంవాదిసి? పూజార్హః ఖలు సర్వస్యార్థ్య
పుత్రః విశేషతో మమ పుత్రః ప్రియసఖ్యాః.

౧. అశ్రుతిం ఆకర్షణాభావం;

౨౪. కరేతి. కరకమలేన విలీచైః దత్తైః అంబునీవారశమైస్స నీవారో ధాన్యవి
శేషః; శవ్పం బాలత్పణం; తైరపుష్యత్ ఆవర్ధయత్; ఆత్రాంబునా ఎయాక్ అంబు
నీవారాభ్యాం శకునిక్ అంబునీవారశమైస్స కురంగానితి విశేషః; తేషు దృష్టేషు
సత్సు ప్రస్నవోద్భేదయోగ్యః ప్రసరేనోత్పత్తియోగ్యోద్రవ ఇవ కోఽపి వికారో
మమ హృదయస్య భవతి ఉత్పద్యతే.

౨. ఆమంత్రణపదం సంబోధనశబ్దః; ఆం కుశలమితి; ఆమిత్యంగీకారే.

† అత్ర ప్రస్తరోద్భేదయోగ్య ఇతి ప్రాచీనః పాఠః; ప్రస్తరిస్య పాశుణస్యో
ద్భేదే దలనీ యోగ్యః; మమ వికారశ్రవణే ప్రస్తారోఽపి దలతీత్యర్థః; అసిగ్రావారో
దితీతి పద్మస్సహశ్వాతిశయప్రతిపాదనపరమిదమ్.

వాసంతీ—ఘ. త్వంజీవితం త్వమసి మే హృదయం ద్వితీయం
 త్వం కౌముదీ నయనయోరవృతం త్వమంగే,
 ఇత్యాదిభిః ప్రియశ్చై రనురుద్ధ్యముగ్ధాం
 తామేవ, (ఇతి ముహ్యతి).

తమసా—(౧) స్థానే వాక్యనివృత్తి ర్లోహశ్చ.

వాసంతీ—(౨) శాంత మథవా కిమతఃపరేణ ?

౨.౨

రామః—సమాశ్వాసిహి౨.

వాసంతీ—(సమాశ్వాస్య) తత్క్రిమిదమకార్యమనుష్ఠితం దేవేన ?

సీతా—సఖి వాసంతి! విరమ౨.

రామః—లోకో న మృష్యతీతి.

౨.౨. త్వమితి. త్వం జీవితం ప్రాణాః; త్వం మే ద్వితీయం హృదయమసి; త్వం
 నయనయోః కౌముదీ తద్వదానందినీ; 'కౌ మోదంతే జనా యస్తాల్లేనేయం కౌముదీమ
 లే'తి కౌముదీపదనిరుక్తే; త్వమంగే విషయే అమృతం పీయూషం తద్వజ్జరాప్రతిబం
 ధేన నిత్యయావనావహేత్యర్థః; అత్ర ప్రాణాః ప్రాణావపఃహృదయం హృదయమేవ;
 కౌముదీ కౌముద్యేవ; అమృత మమృతమేవ; త్వం తు ప్రాణాహృదయం కౌముగ్యమృ
 తమిత్యేకత్వర్వమితి ప్రాణాద్యపేక్షయా వైలక్షణ్యమపి సూచ్యతే; దేవతాయా స్వ
 స్వాపి జ్ఞాతుం వత్తుం చాశక్యత్వాదహ-ఇత్యాదిభిః. ప్రియాణాం ప్రియవచనానాం
 శత్రైః; ఆనంత్యవాచ్యయం శతశబ్దః; 'శతం సహస్రమయుతం సర్వమానంత్య వాచకమి'
 త్యుక్తే; ముగ్ధాః; ఉదయద్యౌవనాముగ్ధేతి లక్షణలక్షితం సుందరీ; త్వత్క్రియ
 జానతీమితి వార్థః; అనురుద్ధ్య అనునీయ; తామేవ త్రారోక్తానునయవిషయభూ
 తామేవ; అత్ర కథం త్యక్తవానసీతి కథం నాశితవానసీతి వా వాక్యశేషస్య దుఃఖాతి
 శయన వత్తుమశక్యతయా ప్రకరణాద్యనుగ్రహేణార్థాధ్యాహరవాచే వివక్షితార్థలాభ
 సంభవాత్ శబ్దాధ్యాహరవాచే సులభత్వాత్ ప్రయోగహేతుభూతతత్త్వనిరణేన
 మూర్ఛితృప్తేశ్చ ప్రయోగ ఇతిబోధ్యమ్; అతఏవాహ—ఇతి ముహ్యతీతి.

౧. స్థానే ఖలు వాక్యనివృత్తిర్లోహశ్చ. వాక్యనివృత్తిః వాక్యసమాప్తిః మో
 హోమూర్ఖా ఉభయమపున్యక్రీత్యా యుక్తమేవేత్యర్థః.

౨. అథవా శాంతం. అథవేతి పూర్వోక్తాక్షేపే; శాంతం త్వాముపాలభ్యాం;
 అతః పరేణ కిం అతిక్రంతత్వాదితి భావః.

వాసంతీ—తత్కస్య హేతోః?

రామః—సపవ జానాతి కిమపి.

తమసా—(చి రామ) (ఉచితఉ) పాలంభః.

వాసంతీ—ప. అయి కఠోరయశఃకిల తే ప్రియం

కిమయశోనను ఘోరమతః పరం?

కిమభవద్విపినే హరిణీదృశః

కథయ నాథకథం బతమన్యసే?

౨౩

సీతా—¹సహివాసంతితుమంపవ్వదారుణాకంఠోరాళ, జావవ్వంవిలవం
తీపరుదంతంలావేసి.

తమసా—ప్రణయ ఏవంవ్యాహరతి శోకశ్చ.

రామః—సఖి కిమత్ర మంతవ్యం?

ప. త్రస్తైకహాయనకురంగవిలోలదృష్టే
స్తస్యాః పరిస్ఫురిత గర్భభరాలసాయాః,
జ్యోత్స్నామయీవ మృదుబాలమృణాళకల్పా
క్రవ్యాద్భిరంగలతికా నియతం విలుప్తా.

౨౪-౨౫

సీతా—(౧)²ధరామిఅయ్యపుత్తససా.

రామః—హా ప్రియే జానకి క్వాసి?

సీతా—(౨)³హద్ధిఅల్లొవిఅయ్యపుత్తోవిపముక్కకంఠంపరుణ్ణో.

ఛా. ¹సఖి వాసంతి! త్వమేవ దారుణా కఠోరా చ, యా ఏవం విలపంతీ
ప్రరుదంతం ప్రలాపయసి.

ఛా. ²ధరామ్యర్థపుత్రైషా.

ఛా. ³హంత౨, అన్యథావార్యపుత్తోఽసి ప్రముక్తకంఠం ప్రరుదితః.

౨౩-౨౪. జ్యోత్స్నామయీవ జ్యోత్స్నావికృతిప స్థితా; క్రవ్యాద్భిః
వ్యాఘ్రాదిభిః; విలుప్తానాశితేతి భావః; నియతమితి సంభావనాయాం.

అత్ర ప్రకరణే ఉపాయాపాయశంకాభ్యాం కార్యసంభవరూపాప్రాప్త్యాశా
ప్రతిపాదితా;

౧. ధరామి నప్రాణాస్తి;

౨. అన్యథావ కృష్ణగజనభవ.

తమసా—సాంప్రతికమేవైతత్, కర్తవ్యానిఖలు దుఃఖితై ర్దుఃఖానిర్వ.
ప. పూరోత్పిడే తటాకస్య పరివాహాః ప్రతిక్రియా, [రణాని.

శోకక్షోభే చ హృదయం ప్రలాపై రేవ ధార్యతే. ౨౫

(౧) విశేషతో రామభద్రస్య, యస్య బహుప్రకారకష్టో జీవలోకః.

ప. ఇదం విశ్వం పాల్యం విధవవభియుక్తేన మనసా

ప్రియాశోకో జీవం కుసుమమివ ఘర్తో గ్లవయతి,

స్వయం కృత్వా త్యాగంవిలపనవిరోదోఽన్య సులభ

స్తదద్యాప్యచ్చాప్సినో భవతి నను లాభోహి రుదితం. ౨౬

రామః—కష్టం భోః కష్టం.

ప. దశతి హృదయం గాఢో(తక్రంతం) (ద్వేగం) ద్విధాతునభిద్యతే

వహతి వికలః కాయో మోహం నముంచతి చేతనాం,

జ్వలయతి తనూమంతర్దాహాః కరోతి సభస్సనా

త్ప్రిహరతి విధిర్త్వ ర్తచ్ఛేదీ న కృంతతి జీవితం. ౨౭

ఏవం చ హే భగవంతః పారజానపదాః.

ప. న కిల భవతాం దేవ్యాస్థానం గృహేభిషతంతత

స్త్రణమివ వనే శూన్యే త్యక్తానచాన్యనుశోచితా,

చిరపరిచితాస్తేతే భావాః కథా ద్రవయంతిమా

మిదమశరణైరద్యాస్థాభిః ప్రసీదత రుద్యతే. ౨౮

౨౫. పూరోతి. పూరోత్పిడేస్తోభూయస్త్యై పరివాహాః జలనిస్సారణం ప్రతి

క్రియా ప్రతికారశ్చికిత్సా; శోకక్షోభే శోకాధిక్య ప్రయుక్తప్రకృతివిపర్యాసే
ప్రలాపైరేవ పరిదేవనైరేవ.

౧. బహుప్రకారాణి బహువిధాని కష్టాని దుఃఖాని యస్మింస్తథోక్తః.

౨౬. ఇదమితి. అభియుక్తేన శతృరేణ; విధివత్ యథాకాస్త్రం; విలపనంచాసౌ
విరోదశ్చేతి విగ్రహాః; ఉచ్చాప్యసః ప్రాణధారణం.

౨౭. దలరీతి. దశతి స్ఫుటతి. ద్విధానభిద్యతే పృథగ్గ్రహణయోగ్యశకల
స్వయం న భవతీత్యర్థః; నకృంతతి న చ్ఛినత్తి.

౨౮. నేతి. దేవ్యా స్థితాయాః గృహే స్థానం స్థితిః; నచాప్యనుశోతాతి
త్యాగ హేతుకశోకోఽసి నకృత ఇత్యర్థః; భావాః పదార్థాః కథా ద్రవయంతి
చా మగోచరం యథా కథా విలాపయంతి; పరిభ్రమయంతీత్యపి పాఠః; రుద్యతే
దనం క్రియతే; భావో లబ్ధిః; ప్రసీదత ప్రసాదం కురుత; ఇదమితి విభక్తిప్రకారా

తమసా—(స్వగతం) (౧) అతిగంభీరమారూఢం మమ్యుభరస్య.

వాసంతీ—(౨) దేవ అతిక్రాంతే ధైర్య మవలంబ్యతాం.

రామః—సఖ కిముచ్యతే ధైర్య మితి.

ప. దేవ్యా శూన్యస్య జగతో ద్వాదశః పరివత్సరః,

ప్రణప్తమివ (లుప్తం సీతేతి) నామాపి నచ రామో నజీవతి. ౨౯

సీతా—'మోహిదావిలపదేహిం ఆయ్యపుత్తవలగేహిం.

తమసా—ఏవం వత్సే

ప. నైతాః ప్రియత మావాచ స్నేహార్థా శ్శోకదారుణాః,

ఏతా స్తామధునోదారా శ్శోకంతి సవిషా స్త్వయి. 30

రామః—అపి ఖలు మయా.

ప. యథా తిరశ్చీనమలాతశల్యం ప్రత్యుత్తమంతస్సవిషశ్చదంశః,

తథైవ తీవ్రో మృది శోకశంకు ర్చర్చాణి కృంతన్నపి కిం నసోఢః?

భా. 'మోహితైవైతై రార్యపుత్ర పచనైః.

పకమవ్యయం అత ఇత్యర్థం; ఇదం అస్తాద్దేహిః ప్రియాశోకవికలచిత్రత్వాదిత్యర్థః; ఇదం ప్రతి ఉక్తమేతత్సర్వముద్దిశ్యేతి వార్థః.

౧. మమ్యుభరస్య ఆరూఢ మవిమృతం; అతిగంభీరమతిగూఢం;

౨. అవలంబ్యతా మశ్రీయతాం; త్వయేతి శేషః.

౨౯. దేవ్యేతి. ద్వాదశానాం పూరణః; తస్య పూరణే డట్; పరివత్సరః సంవత్సరః; రామో నజీవతీతి న, జీవత్యేవేత్యర్థః; జీవనభావో నన్యాయ్య ఇతి వ్యజ్యతే,

30. నైతా ఇతి. ప్రియతమాః ఇప్తతమాః స్నేహార్థా అమరాగతీతలాః శోక దారుణాః దుఃఖేన రూఢాః ఏతాః వానో న; కింతు తా ఏతా స్సవిషా మధునో భారాశ్శోకంతి స్రవంతి; అల్రాపన్నవాలంకారః.

3౧. యథేతి. తిరశ్చీనం తిర్యగ్భూతం ప్రత్యుత్తం నిఖాతం అలాతశల్యం ఉల్కామయలోహకీలాద్యగ్రంథస్తాయఃకీలాద్యగ్రమిత్యర్థః; సవిషదంశశ్చ యథా తీవ్రః తథైవ తీవ్రో మృదయాదీని కృంతన్నపి ఛిందన్ సస్య సీ మృది శోక శంకుః దుఃఖాత్తకీలః నసోఢః కిం నవ్యవహ్యతకిం; సహతే కర్చణిక్తః; సహివ హారివోక్త్యం.

సీతా— (౧) 'ఎవ్వంమందభామిణీ అహంపుణోపుణోవి ఆఆసఆరిణీ
అయ్యపు త్తస్స.

రామః—(౨) ఏవ మతిగూఢస్తస్మిత్తాంతఃకరణస్యాపి మమ సంస్తుత
త త్తద్వస్తు వర్గదర్శనాదద్యాయమావేగః, తథాహి.

ప. వేలోల్లోలక్షుభితకరుణో జ్ఞప్తస్థానస్తస్మనార్థం
యో యో యత్నః కథమపి సమాధీయతే ధీ తంత మంతః,
భిత్వా భిత్వా ప్రసరతి బలాత్కృతపి చేతోవికార
స్తోయస్యేవాప్రతిహతరయస్సైకతం నేతుమోఘః. 3౨

సీతా—(౩) 'అయ్యపు త్తస్సవదేణ దుర్వా రదానానారంభేణ దూహ
సంభోహేణ పరిమునీతిణిఅదూహం పురభిమే హిఅలం.

ఛా. 1. ఏవం మందభాగిన్యహం పునః పున రప్యాయాసకారణ్యార్థపుత్రస్య.

ఛా. 2. ఆర్యపుత్రస్య ఏతేన దుర్వారదానారంభేణ దుఃఖసంక్షోభేణ పాముషి
తనిజదుఃఖం స్ఫుటతి మే హృదయం.

౧. పునః పునరప్యాయాసకారణిలం కావాస విరహదశాయామద్యచేత్కర్మః;

౨. అతిగూఢమత్యంత సంవృతం యథా తథా స్తంభితం ప్రతిహతం అంతఃకర
ణం హృదయం యేన తథోక్తస్య సంస్తుతానాం పరిచితానాం త త్తద్వస్తూనాం వర్గస్య
సమాహస్య దర్శనాదయమావేగశ్చిత్తసంభ్రమః.

3౨. వేలేతి. వేలాయా మర్యాదాయాః ఉల్లోల ఉద్గతః అతివేల ఇత్కర్మః;
క్షుభితః ప్రవాహభూయస్తయా నదీవత్ క్షోభవాంశ్చ యః కరుణః ప్రియజనవిక్షే
పజన్యదుఃఖాలిశయఃతస్మాజ్జ్ఞాంభణం అతివృద్ధిః తస్యస్తమ్భనం ప్రతిహతి స్తదర్థం;
కరణోజ్జ్ఞాంభణస్తమ్భనార్థమితిపాతే, వేలోల్లోలం వేలాతిక్రంతం క్షుభితం క్షోభో
యస్య తథోక్తస్య కరణస్య హృదయాదేత్కర్మః; కథమపి ప్రయాసేన సమాధీయతే
సమ్యగాధీయతే ఉత్పాద్యతే; చేతోవికారశ్చిత్తసంభ్రమః; రయః వేగః ఓఘః
ప్రవాహః.

3. దుర్వారో దుర్నివర్త్యో దారుణానాం మూర్ఛాసంతాపాదీనామరమ్భః
ప్రాదుర్భావో యస్మిన్నితి విగ్రహః; పరిముషితమభిభూతం నిజదుఃఖం యస్య తత్త

థీ “అత్ర యాయ ఇతి వ్యాప్తివిశిష్టత్వేనోద్దిష్టస్యైవ తచ్చక్షేన పరామర్శాత్త
చ్చబ్ధానరమనపేక్షితమితి శ్రుతోఽన్యస్తచ్చట్టః ప్రకాంతత్వాద్యర్థానరపరో వ్యా
ఖ్యేయః ఇతి కేభరాదౌ స్పష్ట' మితి తచ్చట్టస్యాన్యస్యార్థానరపరతయా వ్యాఖ్యాం
తచ్చిత్ కృతా.

వాసంతీ—(స్వగతం) కష్టమత్యాసక్తో దేవః. తదాక్షిపామి తావత్.
(ప్రకాశమ్)—చిరపరిచితానేతా జనస్థానభాగానవలోకనేన మాన
యతు దేవః.

రామః—ఏవమస్తు. (ఉభాప్రణ్ఠాయ కరిక్రమఃతః)

సీతా—¹సందిపనోఏవ్యదూహస్సపి అసహీవిణోదణోవా ఓ త్తితక్కేమి.
వాసంతీ—(సకరుణం) దేవ ౨.

ప. అస్తిన్నేవ లతాగృహే త్వ మభవ స్తన్తార్థద త్తేక్షణ
స్సాహంనైః కృతకౌతుకాచిరమధూ ద్గోదావరీనైకతే,
ఆయాంత్యా పరిదుర్తనాయిత మివ త్వాం వీక్ష్య బద్ధస్థయా
కాతర్యాదరవిందకుట్టలనిభో ముగ్ధః ప్రణామాంజలిః. 33

ఘా. ¹సందిపనవివ దుఃఖస్య ప్రియసఖివినోదనోపాయ ఇతి తర్కయామి.

భోక్తం స్ఫుటతదశతి. ప్రియసఖ్యాః వాసంత్యాః వినోదనోపాయః చిరపరిచితజనస్థా
నభాగావలోకనరూపః దుఃఖస్య సందిపనవివ ఉపచయహేతురేవేతి తర్కయామి
జానామి.

33. అస్తిన్నేవేతి. త్వమస్తిన్నేవ లతాగృహే అభవః స్థితవాః; తచ్చాగ్నే
సీతాయా ఆగమనమార్గేదత్తే ఈక్షణే నేలే యేన సతభోక్తః; హంనైః కృతముత్సా
దితం కాతుకం హర్షో యన్యాః సా తథోక్తా సతీ గోదావరీనైకతే గోదావరీపులినే;
ఆయాంత్యా ఆగచ్ఛంత్యా తయా సీతయా పరిదుర్తనాయితమివ పరికుపితమనస్కుమివ
స్థితం న తు వస్తుతః కుపితమనస్కుమిత్యర్థః; త్వాం వీక్ష్య కాతర్యా దవరాధప్రతిసం
ధానజనితసాధ్యసాత్ అరవిందకుట్టలనిభః పద్మకోశనిభః ప్రణామాంజలిః మస్తిష్క
సంపుటకాదిప్రణామాంగభూతాంజలిత్యర్థః; అథవా, 'నామయత్యపి వా దేవం ప్ర
హ్నిభావయతి ఘృణం; ప్రహ్నిభవతి నీచే హి పరో నైచ్చం విలూకయత్; అతో
నామ నమద్విష్టం యత్తన్నామయతి స్వయం; వాచా నమ ఇతి ప్రోచ్చ మనసా వపు
షాచ యదీత్యాదిభగవచ్చాప్రోక్తరీత్యా ప్రణమయతీతి ప్రణామః కోపాద్ధతరామచ్చ
దయనమనహేతుభూతోఽంజలిత్యర్థః; ఉక్తంచ; 'అంజలిః పరమా ముద్రాక్షిప్రం
దేవప్రసాదినీ'తి; అతఏవ రామాయణే; 'కృతావరాధస్య హి లే నాన్యత్పశ్యామ్యహం
క్షమం; అంతరేణాంజలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాదీ'త్యుక్తం; బద్ధః కుటితః.

సీతా—(౧)¹దారుణాసిసహివాసంతి జావదేహింహిఅమమృతశ్చ సంఘ
ట్రణేహిం పుణోమందభామిణి ఆయ్యపు త్తం సుమరావేసి †.

రామః—(౨)చండి జానకి! ఇతస్తతోన్మృత్యునే నచూనుకంకనే.

ప. హాహా దేవి స్ఫుటతి హృదయం ధ్వంసతే దేహబంధ
శూన్యం మన్యేజగదవిరళజ్వాలమంతర్జ్వలామి,
సీదన్నంధే తమసి విధురో మజ్జతీవాంతరాత్మా
విష్వజ్జోహస్థగయతి కథం మంకభాగ్యః కరోమి ? 3౪

ఛా. ¹దారుణాసిసహివాసంతి యావత్తైర్నృదయశల్యసంఘట్టనైః పునర్నాం
మందభాగినిమార్గపుత్తం స్థారయసి.

౧. హృదయమర్తణి స్థితస్య శల్యస్య కీలాద్యగ్రస్య సంఘట్టనైః సంచలనైః
ఏతైః పురావృత్తాంతకథనైః ఆర్యపుత్తం మాం స్థారయసి మద్విషయకస్తృలిమార్గ
పుత్రస్య జనయసీత్సర్వధః. యాస్థారయసి సాత్త్వం దారుణేతి పూర్వేణాన్వయః.

౨. చండి కఠినే జానకి జనకపుత్రి; నామకంపనే దయాం న కరోషి; జానకీ
త్యక్త్యా పరమదయాభుజనకరాజపుత్ర్యాస్తవేవం సిద్ధయత్త్వం నోచితమితి వ్యభ్యతే.

3౪. హాహాదేహితి. హాహాశబ్దో దుఃఖాలిశయద్యోతకః; హృదయం స్ఫుటతి
దళితి; దేహబంధః శరీరావయవానాం సంధిః; జాతావేకత్వం; ధ్వంసతే విశిష్టో భవతి;
జగత్ లోకం శూన్యం అనత్కల్పం ఆభావప్రతియోగీతి యావత్; మన్యే జానామి;
అనిరళాః అవిచ్ఛిన్నాః జ్వాలాః యస్మిన్ కర్తృణి తత్తథోక్తం యథా తథా అంతఃశరీ
రాంతః జ్వలామి, కాష్ఠం జ్వలతీతివదుపపత్తిః; విధురః జ్ఞానాదిశూన్యః సీదన్ విశిష్టి
భవన్ అంతరాత్మా అంధే అంధయతి లోకానిత్యంధం తస్మిన్ తమసి మజ్జతి అవ
గాఢం భవతి; మోహో మూర్ఛా విష్వక్పరితః స్థగయతి సంఘాదయతి; కథం

† మంమందభామిణిఅయ్యపుత్తేణ సుమరావేషి, ఇతి యుక్తమ్; గతిబుద్ధితి
సూత్రే బుద్ధిపదేన జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణేన స్మరతేర్థానవిశేషార్థకత్వా
దణ్యంతావస్థాయాం కర్తుర్ణ్యంతావస్థాయాం కర్తృత్వాప్రాప్తేః; తదుక్తం సిద్ధాంతకా
ముద్ధ్యంతాం కారకప్రకరణే, సూత్రే జ్ఞానసామాన్యార్థానామేవ గ్రహణం న తు తద్వి
శేషార్థానామిత్యనేన జ్ఞాప్యతే; తేన స్మరతి జీఘ్రతీత్యాదీనాం న, స్థారయతి ఘోర
యతి దేవదత్తేనీతి,

ఇతి (మూర్ఘతి.)

సీతా—(౧) ¹హద్ధి ౨. పుణోవిమూఢోఅయ్యపుత్తో.

వాసంతీ—దేవ సమాశ్వాసిహి ౨.

సీతా—(౨) ²అయ్యపుత్తమం మందభామిణిం ఉద్దిసిఅసఅశలోఅమంగ
ళాధారస్సదే జమ్మళాహస్సవారంవారం సంసద్దజీవిదోదారుణో
దసాపరిణామోత్తిహోహోహదమ్మి. ఇతి (మూర్ఘతి.)

తమసా—వత్సే సమాశ్వాసిహి ౨. పునస్త్యత్పాణిస్సర్మవ సంచీవనో
పాయో రామభద్రస్య.

వాసంతీ—(౩) కష్టమద్యాపి నోచ్ఛ్వసితి, హాప్రియసఖ నీతే! క్వాసి
సంభావయాత్తనో జీవితేశ్వరం.

సీతా—(౪) ససంభ్రమ ముపస్మత్యహృది లలాటే చ స్మృశతి.

వాసంతీ—(౫) దిప్త్యా ప్రత్యాపన్నచేతనో రామభద్రః.

భా. ¹హంత ౨ పునరపి మూఢ ఆర్యపుత్రః,

భా. ²ఆర్యపుత్ర మం మందభాగినీముద్దిశ్య సకలలోకమంగళాధారస్య తే
జ్వలాభస్య వారం వారం సంశయిత జీవితో దారుణో దశాపరిణామ ఇతి హోహో
హతాస్మి.

కరోమి కింకరోమి? కింహృదయస్ఫోటాదీని నివారయామి? ఉత త్వదాగమనార్థం
లోకాననునయామి? అథవా తాన్నిగృహ్యత్వా మానయిష్యామితి భావః.

౧. పునరపి మూఢో మూఢ్భితః;

౨. వారం వారం పదేపదే సంశయితం సంశయవిషయః జీవితం యస్మిన్ సత
భోక్తః; మరణపర్యవసాయాతి భావః; దశాపరిణామః దశాపరిపాకః.

౩. జీవితేశ్వరం ప్రాణనాథం రామం సంభావయ సంభవంతం కురు రామ
సంభవం పరిహరస్వేత్కర్మః.

౪. హృది లలాటే చ స్మృశతీతి; ఇదం చ లోకానుభవసిద్ధం.

౫. దిప్త్యేత్యావందే; ప్రత్యాపన్నా పునరాగతా చేతనా ప్రజ్ఞా యస్య స
తభోక్తః.

రామః—స. ఆలింపన్నమృతమయైరివ ప్రలేపై
రంతర్వా బహిరపి వా శరీరధాతూః,
సంస్పర్శః పునరపి జీవయన్నకస్తా
దానందాదపరమివాదధాతి మోహమ్.

౩౯

(౧) సానందం మిలితాత్వేన సఖి వాసంతి దిప్త్యా వర్ధనే?

వాసంతీ—కథమివ?

రామః—సఖి కిమన్యత్? ప్రాప్తా జానకీ.

వాసంతీ—అయి దేవ రామభద్ర! క్వసా?

రామః—(స్పర్శసుఖమభినీయ) పశ్య సన్నియం పురతపవ.

వాసంతీ—(౨)అయి రామభద్ర కిమతి మర్త్యేదదాదుడైరతిప్రలాపైః
ప్రియసఖివిపత్తి దగ్ధామపి పునర్దాం మందభాగ్యాం దహసి?

౩౯. ఆలింపన్నితి. ఆమృతమయైరమృతస్వరూపైః; చిన్మయమిత్యాదావివ స్వా
ర్థికో మయట్పితృయః; ప్రకృష్టో ల్లె. మైన్దైర్లెచసాధనద్రవ్యైః; అంతర్వా బహి
రపి వా అంతర్భూతాశ్చ శరీరం దేహం ధాతూంశ్చ నాడీశ్చ, అంతర్నాడీర్బహిశ్చరీర
మితి వివేకః; ఆలింపన్నివ సర్వాంజలతపనకరేణిసంభాషనీయః జీవయన్ ప్రాప్తాప్రతి
ష్ఠాహేతు భూతః ఆకస్తాత్ నిర్దేతుః సంస్పర్శః పునఃపూనందాత్ ఆనందముత్పా
ద్య అపరం మోహం దుఃఖహేతుః పూర్వమూర్ఛాతిరిక్తమూర్ఛాం. ఆనందాదితిల్ల
జ్లోపే పంచమి; యద్వా ఆనందాదితి హేతో పంచమి; తథాచ దుఃఖజన్యత్రార్వ
మూర్ఛాతిరిక్తాం ఆనందహేతుకాం మూర్ఛాం ఆదధ తీవ ఉత్పాదయతీవ; అన్యేతు
వతో న భవతీత్యవరః అనన్యత్యవర్థకః. ఆనందాదపరం మోహం ఆనందాత్తకమూర్ఛా
మిత్యానూః.

౧. మిలితాత్వః ముకుళితసేత్ర ఏవ; ఉన్నీలితాత్ ఇతి పాతే ఉన్నీలితేత్యు
క్తముకుళీభావే అక్షిణీ యన్య సతథోక్తః; ఉభయత్ర బహువ్రీహా సక్లష్టోంతి
పచ్; అత్రహృది లలాటే చేత్యాదినా ఇష్టార్థోపాయానసరణాత్త కాతేవ ఉక్తః.

౨. మర్త్యేదదవత్ హృదయాద్యవయవక్షుతివత్ దారుడైర్దృశ్యమైః ప్రలాపై
రసర్గకవచోభిః దహసీత్యన్వయః; ప్రియసఖ్యాస్మితాయాః విపత్త్యా వివదాదగ్ధాం
భస్మీక్రియమాణాం;

సీతా—(౧) ¹ఓసరిదుమిచ్చుమి, ఏసోవుణచిరప్పణ అసంభారసామ్యసీతలేణ
అయ్యవు త్తఫం నేణదీహదారుణంవిర్భుత్తిసందాపం శహాంతేణ
వజ్రలేవో వణధోవి అపశ్చత్రవ్యావారో ఆసంజిదోమేహత్తో.

రామః—(౨) సఖి కుతః ప్రలాపాః?

ప. గృహీతో యః పూర్వం పరిణయవిధౌ కంకణధర
స్సుధాసూతేః పాదై రమృతశిశిరైర్యః పరిచితః †.

సీతా—(3) ²అయ్యవు త్తసో ఎవ్వ దాణింసితుమం.

రామః—నపివాయం తస్యా స్తదితరకరౌపమ్య సుభగో

మయాలభ్యః పాణిర్లలితలవలీకందశనిభః.

౪౦

ఛా. ¹అవసత్తుమిచ్చామి, ఏవ పునశ్చిరప్రణయసంభార సౌమ్యశీతలేన ఆర్యపు
త్రస్వచ్ఛేన దీర్ఘదారుణమసి ర్భుడితి సంతాపం లఘయతా వజ్రలేవోపనద్ధఇవ పర్య
స్తవ్యాపార ఆసంజిదో మే హస్తః.

ఛా. ²ఆర్యపుత్ర సవివేదానీమసిత్వం.

౧. చిరస్య బహుకాలరూఢస్య ప్రణయస్య న్నేహస్య సంభారేణ అతిశయేన
హేతునా సౌమ్య ఆప్టోదకర శ్రీతలస్మిశ్శస్త్వ తథావిధేన, దీర్ఘశ్చసౌదారుణశ్చైతి
విగ్రహే ఖంజకుబ్జాదివత్సమానః; తథావిధం సంతాపం ర్భుడితి లఘయతా లఘూయ
ర్వతా ఆర్యపుత్ర స్వచ్ఛేన వజ్రలేవోపనద్ధఇవ ఖటిత ఇవ పర్యస్తవ్యాపారో నిష్పం
ద ఇత్యర్థః. మే హస్త ఆసంజితః ఆలగ్నః.

౨. ప్రలాపైరితి వాసంతీవాక్యస్య ఉత్తరమాహ—సఖి కుతః ప్రలాపా ఇతి.

౪౦. గృహీతఇతి. యః కరః పరిణయవిధౌ వివాహవిధౌ కంకణధరస్య
గృహీతః; యః కరః సుధాయా అమృతస్య సూతిరుత్పత్తి ర్యస్తా తస్య చంద్రస్య
అమృతశిశిరై స్సుధాశీతైః పాదైః కిరణైః పరిచితః సంజ్ఞిప్తః;

3. ఉత్తవిశేషణసామ్యదాహ-ఆర్యపుత్ర సవివేదానీం త్వమసీతి; యః కంకణ
ధరో గృహీతః య స్సుధాసూతేః పాదైః పరిచితః సపివ త్వమిదానీమిత్వర్థః. ఉభ
యత్రాపి పరిణయవిధౌ కంకణధరత్వం లావణ్యసంజ్ఞిప్తత్వరూప సుధాసూతికిరణ పరిచి
తత్వం చావిశిష్టమితి కృత్వా సీతావాక్యం ప్రవృత్తం;

రామస్త్వాహ—నపివాయమితి. లలితేన సుకుమారేణ లవలీకందశేన లవలీనా
మకలతాంకురేణ నదృశః తదితరకరేణ గృహీతాన్యకరేణ నత్వస్యేన ఔపమ్యేన

† 'చిరం స్వేచ్ఛాస్మర్తైరమృతశిశిరైర్యః పరిచిత' ఇతి ప్రాచీనపాఠః.

(౧) (గృహ్యతి) సీతా—'హద్ధి ౨. అయ్యపు త్తఫం సమోహిడా' ఏపమాదో ఖుసంపుత్తో.

రామః—(౨) సఖి వాసంతి! ఆనందనిమిలితః ప్రియాయా స్సవర్ష సాధ్వసేన పరవాసస్మి, తత్త్వమేతం ధారయ.

వాసంతీ—(౩) కష్టమున్నాద ఏవ.

సీతా—(ససంభ్రమం హస్త మాక్షిప్యాపసర్పతి)

రామః—(౪) హా ధిక్ప్రమాదః.

ప. కరపల్లవస్సతస్యాస్సహ సైవ జడాత్తనః పరిభ్రష్టః,

పరికంపినః ప్రకంపీ కరికరభవ పీవర స్విద్యత్ †.

౪౧

సీతా—(౫) 'హద్ధి ౨. అజ్జవిఅణుబద్ధబహుఘుణ్ణంతవే అణంణాంతా వేమిఅత్తాణం.

ఛా. 1 హంత ౨. ఆర్యపుత్రస్పర్శమోహితాయాః ప్రమాదః ఖలు సంవృత్తః.

ఛా. 2 హంత ౨. ఆద్యాప్యనుబద్ధ బహుఘూర్ణ మానవేదనం న సంస్థాపయా మృత్తానం.

సాదృశ్యేన సుభగః మనోజ్ఞః; సవ్యకరసాదృశ్యం దక్షిణకరస్య దక్షిణకరసాదృశ్యం సవ్యకరస్యేతి భావః; తస్యాస్సవీప పాణి ర్తయా లబ్ధః.

౧. గృహ్యతి గ్రహణ మభినయతి. ప్రమాదోఽనవధానం.

౨. ప్రియాయా సీతాయా స్సవర్షేన యతాస్సభ్యసం శృంగారజంభయం లేన పరవాక్ వివశః;

౩. ఉన్నాదవీప చిత్తవిభ్రమవీప;

౪. హస్తమాక్షిప్య; రామహస్తం నిరస్య.

౪౧. కరేలి. ప్రకంపీ చంచలః; పీవరః పీనః స్విద్యత్ స్వేదవాక్; కరికరః గజ శండా; పరికంపినః చంచలాత్; మత్కరాదిత్యస్యాధ్యాహరః; తస్యా స్వకరపల్లవః జడాత్తనోఽనవధానవతో మమ కరాత్ సహసా పరిభ్రష్టః పరిచ్యుతః.

౫. అనుబద్ధా ఉత్పన్నా బహ్వీ ఘూర్ణమానా ఉద్గచ్ఛంతి వేదనా యస్యత మాత్తానం న సంస్థాపయామి న స్థిరం కరోమి.

† జడాజ్ఞడః పరిభ్రష్టః, ఇలి, ప్రకంపీకరాస్తమస్విద్యత స్విద్యత్ ఇలిచ ప్రాచీనః పాఠః.

తమసా—(సన్నేహకాతుకస్థితం నిర్వర్ణ్య)

ప. ప్ర స్వేదరోమాంచిత కంపితాంగీజాతాప్రియస్పర్శసుఖేన వత్సా,
మరున్న వాంభః పరిధూత సిక్తా కదంబయష్టిస్సస్ఫుటకోరకేవ. ౪౨
సీతా—(స్వగతం) (౧) ¹అవశంగదేణ అప్యణాశజ్జావిదమ్మిభఅవదీపతమ
సాఏ, కింకిశసామణ్ణిస్సది, ఏసోపరిచ్ఛాట ఏసోఅఅసంగాత్రి.

రామః—(౨)(సర్వతో౨వలోక్య)హం కథం నా స్త్యేవ? నన్వకరుణే వై దేహి.
సీతా—(3)²నచ్చంఅకరుణమ్మి. జాఏవ్వం విహంతుమం పేక్షంతీజీవామి.

ఛా. ¹అవశంగతేనాత్తనా లజ్జాపితాస్తి భగవత్యా తమసయా, కింకిలైషమం
స్యతే? ఏష పరిత్యాగః ఏషచాసంగఇతి.

ఛా. ²సత్యమకరుణాస్తి, యా ఏవంవిధం త్వం పశ్యంతీ జీవామి.

౪౨. ప్ర స్వేదేతి. ప్రియస్పర్శసుఖేన రామస్పర్శస్యసౌఖ్యేన ప్రకృష్టాని స్వేదః
ఘర్తజలం రోమాంచితం పుళకః కంపితం వేషభుః ఇత్యేతాని యస్య తత్ ప్ర స్వేదరో
మాంచితకమ్మితం తథావిధమంగం యస్యాస్మా తథోక్తా వత్సా సీతా మరున్నవాంభో
భ్యాం పవనవర్షబిందుభ్యాం పరిధూతా కంపితా సిక్తా ఆర్ద్రీకృతా చ; మరుతా పరి
ధూతా నవాంభసా సిక్తేతి వివేకః; అతఏవ స్ఫుటాః వృక్షాః కోరకా యస్యాస్మా
తథావిధా కదంబయష్టిరివ కదంబస్తమ్బఇవ జాతా ఆనీత్.

౧. అవశం గతేన పరవశేనఆత్తనా హేతునా తమసయా కర్త్యా) లజ్జాపి
తాస్తి సంజాతలజ్జా కృతాస్తి. † ఏష పరిత్యాగః నిర్మిమిత్తకః పరిత్యాగ ఇత్యర్థః;
ఏషచాసంగః దుర్నివర్త్యా చాత్యాసక్తిరిత్యర్థః; ఇతి మంస్యతే కిమితి యోజనా;
యద్వా ఏషపరిత్యాగ ఏష ఆసంగ ఇతి ఏతస్మిన్ విషయే ఏష తమసా కిం మంస్య
తే? కిన్న మంస్యతే;

౨. కథం నాస్త్యేవ? కథమితి విస్తయే; స్పృశంత్యా ఆత్ర నాస్తి త్వం విస్త
యసీయమిత్యర్థః; అకరుణే నిర్దయే;

౩. అకరుణాస్తితి. యా ఏవంవిధం త్వం ప్రేక్షమాణా జీవామి ప్రాణా
ధారయామి సాహమకరుణాస్తి త్యర్థః;

† చింత్యమిదమ్. ఇతచ్ఛ్రుత్యయేలజ్జిత ఇతి రూపావత్రే. తస్మాత్ లజ్జాం ఆపితా
ప్రాపితా లజ్జాపితేతి ప్రక్రియా యుక్తా.

రామః—(౧) క్వాసిదేవి? ప్రసీద, న మామేవంవిధం పరిత్యజ్య గంతు
మర్హసి.

సీతా—(౨) 'అయ్యపు త్తవిప్పదీవం విఅదేనలంబం.

వాసంతీ—(౩) దేవ ప్రసీద స్వేనైవ లోకోత్తరేణ ధైరేణ సంస్తంభ
యాతిభూమిం గతమాత్మానం, కుతోఽత్ర మే ప్రియసఖి?

రామః—(౪) వ్యక్తం నాస్త్యేవ, కథమన్యథా వాసంత్యపి న పశ్యేత్?
అపి ఖలు స్వప్న ఏష స్యాత్? న చాస్మి సుప్తిః, కుతో రామస్య
నిద్రా? సర్వథాపి సవ్వైష భగవాననేకవారఃకల్పితో విప్ర
లంభః పునఃపునరనుబధ్నాతి మాం.

భా. 'ఆర్యపుత్ర విప్రతీపమివ తే వచనమ్.

౧. ప్రసీద కాలవ్యం జహి; నమామేవంవిధం పరిత్యజ్య గంతుమర్హసి; ఏవం
విధం దుఃఖాలితయేనాతిశిథిలం; నార్హసి న యోగ్యాసి; అహంత్వపరాధవానేవ తథాపి
మత్పరిత్యాగో నత్యత్స్వభావస్యోచిత ఇతి భావః;

౨. విప్రతీపం ప్రతిలామం విరుద్ధమితి యావత్; త్వమేవ మాం శ్యక్తవాక్
నాహం త్వమితి భావః;

౩. స్వే నైవ స్వీయేనైవ లోకోత్తరేణ లోకప్రకృప్తేన; సంస్తంభయ స్థిరం
కురు; అతిభూమిం గతమాత్మానం దుఃఖాలిప్రసక్తిం గతం స్వమిత్యర్థః.

౪. వ్యక్తం నాస్త్యేవ; నాస్త్యేవేతివ్యక్తం స్ఫుటమిత్యర్థః; కథమన్యథావాసం
త్యపి న పశ్యేత్; అన్యథా సీతాయా అస్తిత్యే వాసంత్యపి కథంకస్తాదేలోః న పశ్యేత్;
స్వస్య భ్రాంతిశంకయా వనదేవతాయాం ప్రమితి ప్రకర్షం విభాష్య వాసంత్యపీత్యు
క్తమ్; ఏవం యోగ్యామవలంభేన సీతాయా నాస్తిత్వం నిశ్చిత్య తారోక్షికస్పార్శ
నస్య భ్రమరూపత్వం మీమాంసతే; అపి ఖలు స్వప్న ఏష స్యాదితి; ఏష సీతాస్పర్శిస్వ
ప్నస్యాస్యోత్ స్వాప్నికజ్ఞానే విషయ స్పాదితి సంభావనా; యద్వా ఏష సీతాస్పర్శః
స్వప్నస్యాస్యోత్ స్వప్నావస్థోత్పాదితః కిమి; స్వప్నావస్థాయాం హి “సంభ్యేస్సప్తి
రాహుః” ఇతి సూత్రప్రామాణ్యా తత్తత్పురుషానుభావ్య తత్తద్దాధస్పృష్టిః పరమా
త్మకర్తృకాభ్యుపగమ్యతే; విస్తరస్తాక్షరమీమాంసాయాం ద్రవ్యవ్యతి; స్వప్నం ప్రతి
సుప్తేః కారణత్వాదాహ-నచాస్మి సుప్తః; తదుపపాదయతి-కుతో రామస్య నిద్రేతి;
అనిద్రస్పృతతం రామ ఇతి రామస్య నిద్రానాస్తితి ప్రసిద్ధమేవేతి నానుబవత్రితి

సీతా—(౧) ¹మవపుణదారుణాం విప్పశద్ధోఽయ్యవ్రత్తో.

వాసంతీ—దేవ వశ్య ౨.

ప. పౌలస్త్యస్య జటాయుషా విఘటితః కార్ణాయసోయంరథ

స్తే చైతే పురతః పిశాచపదనాః కంకాళశేషాః ఖరాః,

ఖడ్గచ్ఛిన్నజటాయుఃకుతి రితస్సీతాం చలంతీంవహ

న్నంతర్వాప్యతవిద్యుదంబుద ఇవ ద్యామఖ్యదస్థాదరిః. ౪౩

సీతా—(సభయమ్)²అయ్యవ్రత్తతాదోవావాదీఅది, తావరిత్రాలహి ౨.

అహంవి ఓహరిజ్జామి.

[తివ్ర ౨.

రామః—(౨)(సావేగ ముత్థాయ) ఆః పాప తాత ప్రాణ సీతాపహరిక!

ఛా. ¹మయా పున ద్దారుణయా విప్రలబ్ధ ఆర్యపుత్రః.

ఛా. ²ఆర్యపుత్ర! తాతో వ్యాపాద్యతే తస్మా త్పరిత్రాయస్వ ౨, అహమఖ్య పరిహరిష్యే.

భాష; పర్యవసితమాహ-సర్వభేత్యాది; మమ వాసంత్యాశ్చమవలంభాత్ నిద్రాయా
అభావేన స్వాప్నతానువపత్రేశ్చ సర్వప్రకారేణాపి సీతాస్పార్శనం భ్రమరూపమేవేతి
భాష; విప్రలంభః భ్రమః; భగవానిత్యలంఘనీయత్వఖ్యాపనార్థం; అనుబధ్నాతి
అనుసరితి.

౧. దారుణయా కఠినయావిప్రలబ్ధః వంచితః.

౪౩. పౌలస్త్యస్తేతి. ఆయం దృశ్యమానః ఉద్దేశ్యసమర్పకమిదం; కృష్ణాయసో
వికారః కార్ణాయసః లోహమయ ఇత్యర్థః; జటాయుషా విఘటితః ప్రధ్వంసితః పౌల
స్త్యస్య రావణస్య రథః స్థందనః, విభేయసమర్పకమిదం; ఏతే పురతః పురోవర్తమా
నాః కంకాళశేషా కాయాస్థిరూపశిష్టాంశాః తే పిశాచపదనాః ఖరాః రావణస్థంద
నీయాః పిశాచముఖాః రాసభాః; అంకాళిభావాత్సామానాధికరణ్యం; ఖడ్గేన ఛిన్నా
కృతా ఖడ్గచ్ఛిన్నా సా చ సా జటాయుఃకుతిశ్చేతి ఏగ్రహే సమానాధికరణ సమా
నఃకుతిః కుటుంబాలం; ఇతః అత్ర; అంతర్వాప్యతా అంతశ్చలంతీ విద్యుత్తటిత్
యస్య స తపోక్తిః; అనేన దృష్టాంతేన రావణస్పర్శవశదోషానాస్తీతి సూచితం,
అరిః రావణః ద్యాంఖం ఆఘ్నిదస్థాత్ ఆఘ్నిదగతవాక్; ఇత ఇత్యస్తాద్దేశాదితి వా.

౨. ఆఃపాపేత్యాది. అత్ర రోషసంభృమవచనరూపం తోటకం నామ సంధ్య
జ్ఞముక్తం.

వాసంతీ—(౧) అయి దేవ రాక్షసకుల ప్రళయధూమకేతో కిమద్వాప్సి
తే మన్యవిషయః?

సీతా—¹అబోభీఉబ్బంతమ్మి.

రామః—(౨) అన్య ఏహాయ మధునా విపర్యాసో వర్తతే.

ప. ఉపాయానాం భావా దవిరతవినోదవ్యతికరై

ర్విమర్దై ర్వీరాణాం జనితజగత్యద్భుతరహః,

వియోగో ముగ్ధాత్యో స్సఖిలు రిపుఖాతావధిరధూ

త్కటుస్తూష్ణీ సహ్యా నిరవధిరయం తు ప్రవిలయః + రర

భా. ¹అహహ ఉద్భాంతాస్తి.

౧. ప్రళయసూచకధూమకేతునామకగ్రహదృశేతి సంబుద్ధిః; యద్వా ధూమ
కేతుర్నిః ప్రళయే ధూమకేతుః ప్రళయధూమకేతుః రాక్షసకులస్య ప్రళయధూమ
కేతురితి విగ్రహః. రాక్షసకులదాహే ప్రళయకాలాగ్నిసదృశేత్యర్థః; మన్యవిషయః
కోపవిషయః.

౨. ఆన్యఏవ భూర్వసీతావియోగా ద్విలక్షణఏవ విపర్యయః సీతావిరహరూప
విపర్యాస ఇత్యర్థః.

వైలక్షణ్యమేవాహ. —

రర. ఉపాయానామితి. ఉపాయానాం నేనాసన్నాహనేతుబంధాదిసాధనా
నాం భావాత్ సత్త్వాత్ అవీరతాః సంతతాః వినోదానాం దుఃఖవిస్తరణహేతునాం
వృత్తిరా స్సంబంధా యేషు తే తథోక్తాః తథావిధైః వీరాణాం సుగ్రీవప్రభృతీనాం
విమర్దైః పరస్పరసంప్రహారైః జనితఉత్పాదితోజగతా మత్యద్భుతరసో విస్తయరసో
యేన స తథోక్తః; వీరసాదద్భుతరసస్మృత్పత్తిరితి రసవిదః; తదుక్తం; 'హస్యో భవతి
శృంగారాత్కరుణో రాద్రకర్షణః; అద్భుతశ్చ శభావీరాద్వీభత్వాన్న భయానక'
ఇతి; ముగ్ధే సుందరే ఆక్షిణీ యస్యా ఇతి బహుప్రీహిః; తస్యాః సవియోగః భూర్వ
కాలికో విరహః రిపుఖాతావధి రభూత్ రావణసంహారవర్ణంతోఽభూత్; కటుః
కూరః తూష్ణీ సహ్యా ఉపాయాద్యభావాత్ బోషంభావేన సహనీయః ఆయం తు
వియోగః ప్రవిలయః పునర్దర్శనాభావాభిప్రాయేణ వియోగస్య ప్రవిలయత్వోక్తిః;
నిరవధిః యావజ్జీవభావిత్యర్థః.

+ కథం తూష్ణీ సహ్యానిరవధియం త్వప్రతివిధిః, ఇతి ప్రాచీనపాఠః.

సీతా—(౧) బహుమాణిదమ్ని పువ్వవిరహేణ, నిరవహిత్రిహహదమ్ని.
రామః—కష్టంభోః ౨.

ప. వ్యర్థం యత్ర కవీంద్ర సఖ్యమపి మే వీర్యం హరీణాం వృథా
ప్రజ్ఞాజాంబవతోఽపి యత్ర న గతిః పుత్రస్య వాయోరపి,
మార్గం యత్ర న విశ్వకర్మతనయః కర్తుం సలోఽపి క్షమ
సౌమిత్రేరపి పత్రిణామవిషయే తత్ర ప్రియే క్వాసి మే? ౪౫
సీతా—బహుమ (ణ్ణది)ణ్ణే పువ్వవిరహం.

రామః—(౨) సఖి వాసంతి దుఃఖాయైవ సుహృదా మిదానీం రామదర్శ
నమ్, కియచ్చిరం త్వం రోదయిష్యామి? తదనుజానీహి మాం
గమనాయ.

ధా. బహుమానితాన్తి పూర్వవిరహేణ, నిరవధిరితి హహతాన్తి.

ధా. బహుమ (న్యతే) న్యే పూర్వవిరహమ్.

౧. బహుమానితాన్తి పూర్వవిరహేణ; పూర్వవిరహహేతుకబహుమానవత్ప్రసక్తి;
విభూతావధిరితి రావణసంహారస్య తన్మూలకత్వోక్తేరితి భావః; నిరవధిరితి హహ
తాన్తి; అస్య వియోగస్య నిరవధిత్వోక్తేః ప్రత్యాకాచ్చిన్నేతి భావః.

౪౫. వ్యర్థమితి. యత్ర ప్రదేశే కవీంద్రసఖ్యం సుగ్రీవమైత్ర్యం; ఇదమవల
క్షణం సుగ్రీవాపేక్షయా ఉపసర్జనత్వస్యాపి; తదుక్తం రామాయణే; 'లోకనాథః పురా
భూత్వా సుగ్రీవం నామిచ్చసి'తి; స రామో వాసరేంద్రస్య ప్రసాదమభికాంక్షతీ'తి
చ వ్యర్థం నిరర్థకం; హరీణాం వనరాణాం వీర్యం పరాక్రమః యత్ర వృథా నిష్ప్ర
యోజనకః; జాంబవతః ప్రజ్ఞా యుక్తాయుక్తకుశలతాపి యత్ర వృథేతి సంబద్ధతే;
వాయోః పుత్రస్య హనుమతో గతిరపి యత్ర న; మార్గం నేతుం; క్షమ యోగ్యః,
సౌమిత్రేరపి లక్షణస్యాపి అపిశబ్దాత్ప్రసక్త్య పత్రిణాం బాణానా మవ్యవిషయే అగో
చరే! తత్ర తథావిధే క్వ కన్తిక దేశే అసి భవసి.

౨. సుహృదాం మిత్రాణాం రామదర్శనం దుఃఖాయైవ దుఃఖఫలకమేవ;
రోదయిష్యామి రుదతీం కరోమి; అనుజానీహి అనుజ్ఞాం కరు;

† అత్ర న్వబాణాపేక్షయా సౌమిత్రబాణేషు నిరర్థకత్వమనుసంధాయ సౌమి
త్రేరపీత్యుక్తమితి భావవర్ణనం యుక్తమ్.

సీతా—(సోద్యేగం) తమసా మాశ్లిష్య, ¹హాభలవదితమనే గచ్ఛది
దాణిం ఆయ్యవుత్తో.

తమసా—(౧) వత్సే సమాశ్వసిహి ౨. నన్వావామాప్యాయుష్షతోః
కుశలవయో ర్వర్షర్థి మంగళాని సంపాదయితుం భాగీరథీపా
దాంతిక మేవ గచ్ఛావః.

సీతా—²భలవదివసీద ౨. ఖణమెత్తం విదుశ్శహదంసణం పేక్షామి.

రామః—(౨) ఆ స్తిచేదానీనుశ్వమేధ సహధర్మచారిణీ మే.

సీతా—(౩) (సాక్షేపమ్) ³ఆయ్యవుత్తకా.

వాసంతీ—(౪) హా పరిణీతమపి.

ఛా. ¹హాభగవతి తమనే గచ్ఛతీదానీ మార్యపుత్రః.

ఛా. ²భగవతి ప్రసీద ౨, ఉణమాత్రమపి దుర్లభదర్శనం కళ్యామి.

ఛా. ³ఆర్యపుత్రకా.

౧. వర్షర్థి మంగళాని ద్వాదశవర్ష పూర్తి మంగళాని దేవతాపూజాదీని వఘాని
ఆయుష్షతోః కుశలవయోః కుశలవోద్దేశేన సంపాదయితుం ముత్పాదయితుం భాగీరథ్యాః
గంగాయాః పాదాంతికం చరణసమీపం; (భాగీరథ్యాస్సీతాయాశ్చ సంబంధద్యోత
నాయేత్కముక్తిః);

౨. ఆశ్వమేధస్య సహధర్మచారిణీ¹స్త్రీయోః; దంపత్యో స్సహాధి²శ్చ
మేధ నిరూపితకర్తృత్వవతీ జాయాస్తీతి భావః;

౩. ఆక్షేపం; ఆక్షేపశ్చోదనం తేన సహవర్తనం యస్మిన్నిత్యర్థః; క్రియావిశే
షణం. ఆర్యపుత్రకా. సహధర్మచారిణీతి శేషః;

౪. పరిణీతమితి భావేత్తః; పరిణయోఽపి కిమితి కాక్వా యోజనీయం; సీతా
పరిత్యాగానంతరం న కేవలం శరీరధారణం కింతు పరిణయోఽపి జాతః కిమితి సముచ్చ
యార్థః; సీతావియోగే రామస్యశరీరధారణమాశ్చర్యమితి ప్రసిద్ధిః. తదుక్తం హమా
మతా; 'దుష్కరం కృతవాన్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః; ధారయత్థా
త్తనో దేహం న శోకేనావసీదతీ'తి; 'దుష్కరం కరుతే రామో య ఇహం మత్త
కాశినీం, సీతాం వినా మహాబాహుద్గుహూర్తమఃకీవతీ'తి చ. †

† ఆత్ర, న కేవలం సీతాపరిత్యాగః కింతు పరిణయోఽపీత్యర్థవర్ణనం యుక్తమ్.

రామః—(౧) న హి న హి. హిరణ్మయీ సీతా ప్రతికృతిః.

సీతా—(౨) (సోచ్ఛ్వాసా స్రవమ్) 'అయ్యపుత్తోదాణిసితుమం, అష్ట
హే ఉక్థాదందాణిం మేపరిచ్ఛా అసశ్యమయ్యపుత్తేణ.

రామః—(౩) తత్రాపి శావద్బాష్పదిగ్ధం చక్షుర్విద్యోదయామి.

సీతా—(౪) 'ధన్యాఖుసా, జాఎవ్వం అయ్యపుత్తేణ బహుమణ్డీఅది, జాఎవ్వం
అయ్యపుత్తం విణోదయంతీ ఆసాబంధణం ఖుజాదాజీవలోఅస్స.

తనుసా—(౫) (సస్థితస్నేహా స్రంపరివ్వజ్య) అయి వత్సే ఏవమాత్తా
సంస్తూయతే.

భా. ¹ అయ్యపుత్త ఇదాసీ మసి త్వం, హంత ఉత్థాతమిదాసీం మే పరిత్యాగశల్య
మార్యపుత్తేణ.

భా. ² ధన్యాఖులు సా, యైవ మార్యపుత్తేణ బహుమన్యతే, యైవ మార్యపుత్తం
విద్యోదయంతీ ఆశాబంధనం ఖులు జాతా జీవలోకస్య.

౧. న హి న హి. పరిణయప్రసక్తిరవ్యనిష్టేతి వీఘ్నయావ్యజ్యతే;

౨. ఇదాసీమసి త్వం; రామబాహురనుసా శ్రితోఽన్యయేత్యుక్తరీత్యా ఏకదార
వ్రతత్వంతవేదాసీమేవ వ్రకటితమితి భావః; పరిత్యాగఏవ శల్యం పరిత్యాగశల్యం;
నిహగ్రహపరిత్యాగస్య డుఃఖజ్ఞానోపాఘాతప్రయఃపణం; నను ప్రాప్తవదోషాభావేఽపి
ఎవమాత్తా ప్రధనరూపమిథ్యాభిశస్తిమతాం పరిత్యాగో ధర్మకాస్తసిద్ధ ఇతిచేద్యైవం;
అగ్నిప్రవేశాదినా మిథ్యాభిశస్తి రనవకాశాత్; ఉత్థాతం ఉద్ధృతం;

౩. తత్రాపి హిరణ్మయసీతా ప్రతికృతౌ; బాష్పదిగ్ధం ఆశ్రుణా లిప్తం;
విద్యోదయామి విస్తృతదుఃఖం కరోమి; ఏవం చ సీతా ప్రతికృతే రజ్యమేధ సహధర్మ
చారిణీత్వ మానుషంగికం; ముఖ్యం తు చక్షుర్విద్యోదనమితి సూచితం;

౪. యైవం బహుమన్యతే చక్షుర్విద్యోదహేతుత్వ ప్రయుక్తబహుమాన విషయా
క్రియలేయా ఏవమార్యపుత్తం విద్యోదయంతీ విస్తృత దుఃఖం కర్వంతీ జీవలోకస్య
ఆశాబంధనం రామజీవనప్రత్యాశాహేతుత్వాత్ స్వస్వవిషయకాశాహేతుర్హతా
సా ధన్యేత్యన్వయః;

౫. పరివ్వజ్య ఆలింగ్య; ఏవం ధన్యాఖులు సేత్యాదిపూర్వోక్తరీత్యా ఆత్మానం
స్తూయతే స్తుతివిషయాక్రియతే; త్వయేతి శేషః;

సీతా—(సలజ్జం) (౧) ¹పరిహసిదష్టు భలవదీవ.

వాసంతీ—(౨) మహానయం వ్యతికరోఽస్తాకం ప్రసాదః, గమనం ప్రతి
యథా కార్యహాని ర్నభవతి తథా కార్యమ్.

రామః—తథాస్తు.

సీతా—²పడిడిఱామేదాణిం వాసంతీసంవృత్తా.

తమసా—వత్సే ఏహి గచ్ఛావః.

సీతా—(౩) ³ఏవ్వంక రేమ్మ.

తమసా—కథం వా గమ్యతే? యస్యాస్తవ.

ప. ప్రత్యుప్తస్యేవ దయితే తృప్త్యాదీర్ఘస్య చతుషః,

మర్తచ్ఛేదోపమై ర్యతైః సన్నికర్షో నిరుధ్యతే. †

౪౬

ఛా. ¹పరిహసితాన్తి భగవత్యా.

ఛా. ²ప్రతికూలా మే ఇదానీం వాసంతీ సంవృత్తా.

ఛా. ³ఏవం కుర్వః.

౧. భగవత్యా తమసయేత్యర్థః;

౨. ఆయం వ్యతికరో ఏవ సమాగమః అస్తాకం మహా ప్రసాదః ఆప్తద్విష
యానుగ్రహ ప్రయోజిత ఇత్యర్థః; యథా యేన ప్రకారేణ కార్యస్య కర్తవ్యస్య
హానిర్దోషో న భవతి తథా లేన ప్రకారేణ గమనం ప్రతి గమనముద్దిశ్య కార్యం
యత్నః కర్తవ్యః; ఇదానీం వాసంతీ మే ప్రతికూలా అనిష్టకాఙ్క్షీ సంవృత్తా జాతా;
రామగమనం ప్రత్యవజ్ఞాకరణాదితి భావః;

౩. ఏవం కుర్వః గచ్ఛావ ఇత్యర్థః;

౪౬. ప్రత్యుప్తస్యేవేతి. తృప్త్యా అవలోకనస్పృహయా దీర్ఘస్య ఆయతస్య
దయితే రామే ప్రత్యుప్తస్యేవ కీలతస్యేవ స్థితస్య యస్యాస్తవ చతుషో నేత్రస్య సన్ని
కర్షః దయితే సంబంధః మర్తచ్ఛేదోపమై ర్మృదయాది ప్రదేశకృంతనసదృశైః య
తైః నిరుధ్యతే నివర్త్యతే తథానిధయా త్వయా కథం గమ్యతే ఇతి పూర్వేణా

† ఆకర్షో న సమాప్యతే, ఇతి చతుర్థచరణపాఠః ప్రాచీనః; ఆయమేవ
యుక్తః; కథం వా గమ్యతే, ఇతి పూర్వవాకార్థానుకూలత్వాత్.

సీతా—(౧) 'జమోసుకిదపుణ్యజణదం స షిజ్జాణం ఆయ్యపుత్తచలణ
కమళాణం.

ఇతి (మూర్ఛతి)

తమసా—వ తే సమాశ్వసిహి ౨.

సీతా—(౨) (సమాశ్వస్య) "కే త్తిఅంచరంవామేహందరేణ పుణ్యచంద
దంసణం.

ఛా. 1 నమస్సుకృతపుణ్యజనదర్శనీయాభ్యామార్యపుత్ర చరణకమలాభ్యాం.

ఛా. 2 కియచ్చిరంవామేహంతరేణ పూర్ణచంద్రదర్శనమ్?

స్వయః; తృప్తాదీర్ఘస్యేత్యుక్త్యా దయితే ప్రత్యుప్తస్యేవేతి దయితపదవివక్షితరామ
స్యామృతసాదృశ్యం వ్యజ్యతే.

౧. నమస్సుకృతపుణ్యజనదర్శనీయాభ్యామార్యపుత్ర చరణకమలాభ్యాం; ప్రా
కృతే చతుర్థీస్థానే షష్ఠీ, ద్వివచనస్య బహువచనం చ ప్రాకృతవ్యాకరణానుశిప్తే;
సుకృతాని పుణ్యాని యైస్తే సుకృతపుణ్యాః సుకృతపుణ్యాశ్చ తే జనాశ్చేతి విగ్రహే
కర్తృధారయః; తైర్దర్శనీయాభ్యాం సేవితుం శక్యాభ్యాం; నతు మాదృశపాపకృజ్జనదర్శ
నార్హాభ్యామిత్యర్థః; "నతే మనుష్యాదేవాస్తే యే చారుశుభకుండలమ్" ఇత్యాదిదశ
రథోక్తరీత్యా పుణ్యకృద్దర్శనీయత్వం రామచరణయోః, "మమైవ దుష్కృతం కించిన్త
వాదస్తీ న సంశయః" ఇత్యుక్తరీత్యా స్వస్థ్యాపి పాపకృత్త్వమితి తాత్పర్యం; అత్ర
సుష్టృకృతం యైస్తేసుకృతాస్త్రభావిధాశ్చ తే పుణ్యజనా రాక్షసాశ్చేతి, తేచ విభీష
ణాదయః ఇతి చ కశ్చిత్, తన్న, ఉక్తరీత్యాశ్రయణేన తేహమపి సంగ్రహాదితి దిక్;
ఇతి మూర్ఛతి. మూర్ఛామభినయతి.

౨. మేహం తరేణ పూర్ణచంద్రదర్శనం మేఘమధ్యస్థపూర్ణచంద్రదర్శనం.

† నన్వత్ర నాటకే; వీరశృంగారయోరేకః ప్రధానం యత్ర వర్ణ్యతే ఇత్యే
త్సర్గికస్య శృంగారవీరాన్యతరప్రాధాన్యస్య వీరశృంగారోప్రాయికావిత్యపవాదేఽపి కరు
ణరసస్య ప్రాధాన్యకరణే మానాభావః, రసాంతరాణాం సత్త్వాత్; నవ్యాత్ర వినిగమక
మస్తీ, యేన కరుణరసస్య ప్రాధాన్యముపపద్యేత; కించ కరుణస్య దుఃఖాత్తక్తేన రస
త్వమేవ నాస్తి, యేన రసప్రధానే నాటకే తస్యోక్తిసంభవస్సాన్నిధితి శంకాంక విస్త

† అత్ర యద్యత్తత్వం తత్సూర్యమక్రమ్.

తమసా—అహో సంవిధానకం.

ప. ఏకో రసః కరుణఏవ నిమిత్తభేదా

ద్భిన్నః పృథక్పృథగివాశ్రయతే వివర్తాత్,

మసా వాక్యవ్యాజేన పరిహరతి.—

అహో సంవిధానకమితి; సంవిధానకం కథాసన్నివేశః.

౪౭. ఏకో రసఇతి. రస్యతే స్వాద్యతే ఇతి రసః; కావ్యామృతనాభ్యాసవశవిశదీ భూతవర్ణనీయతన్త యాభవనయోగ్యసామాజికమనోముకురభావ్యమానతయా నిర్భరానం దనంపిద్రూపః కరుణః ఇష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాతిశయః ఏకఏవ సన్నపి నిమిత్తభే దాత్ వ్యంజకవిభావాదివిచ్ఛిత్తివిశేషాద్భిన్నః విలక్షణః పృథక్పృథక్ వివర్తాత్ శృం గారాద్యాత్తనా పరిణామాత్; వ్యత్యస్తపరిణామస్వాగ్విద్యవర్తఇతి కపిలః; యథా గోమయవృశ్చికాదిః; ఆశ్రయతే భజతి. ఏకస్యానేకధావికారమాత్రే దృష్టాంత మాన-ఆవర్తేతి. ఆవర్తో జలభ్రమః; బుద్బుదః కుట్టలాకారజలసంస్థానవిశేషః; తరం గః కల్లోలః; ఏతద్రూపాత్ వికారాత్ ఆవస్థాంతరాణీత్యర్థః; తత్సమస్తమావర్తాదికం సర్వం సలిలమేవ జలమేవ; తరంగాదీనాం జలవివర్తత్యాభావాద్వికారమాత్రే దృష్టా న్తోఽయమ్; అతఏవ వివర్తానిత్యమితి; ఇదమత్ర కవే ర్న తం; యద్యపి శృంగార ఏక ఏవ రస ఇతి శృంగారప్రకాశకారాదిమతం, తథాపి ప్రాచుర్యాత్ రాగివిరాగిసాధారణ్యాత్ కరుణ ఏకఏవ రసః, అస్యే తుతద్వికృతయ ఇతి; కరుణస్య అనుకార్యే రా మాదౌ దుఃఖరూపత్వేఽపి “సహృదయే త్వమందానందాత్తా పరిణమతి” ఇత్యుక్తరీత్యా సామాజికే ఆనందరూపత్వమేవ; తస్మి భావకానాం కరుణాత్మక కావ్యశ్రవణే అశ్రు ధారావిర్భావః కశమితి చేదత్రాహుః-సంభోగసమయే స్త్రీణామధరదంశనాదౌ కృత్రి మదుఃఖానుభవసీత్కారవదత్రాప్యుపపత్తిః; “సుఖేఽపి దుఃఖవదుపచారః కుట్టమితమి”తి తల్లక్షణాత్; యద్యస్య సహజదుఃఖాత్మకత్వం స్యాన్నకోఽపి సామాజిక స్తత్ర ప్రవర్తేత; తతశ్చ కరుణైకరసానాం రామాయణాదీనాముచ్చేదప్రసంగ స్వాస్యత్; తస్మాద్రసాంతర

పద్యేఽస్మిత్. విప్రలంభశృంగారస్యైవ ప్రాధాన్యముపపాదయతాంకేహం చన వ్యాఖ్యానాః పంక్తిరియం వై పుల్కేన సిద్ధాంతజ్ఞాపికా విలిఖ్యతే. “అతశ్చసమాగ మానస్తరత్వేన ప్రథమానురాగే, మానరూపాపాధి విధురత్వేనేర్హ్యవిరహే, జేశా న్తరమాత్రవాసాభావేన ప్రవాసేచానస్తర్భవత్. ప్రకృతోనాయకయోర్విరహసమయ వృత్తవర్ణనాత్తానమాగమావ సానశ్చకరుణ విప్రలంభశృంగార ఏవేతి రతేరంగిత్య మేవాత్ర నపునరంగత్వమితి నిష్కణ్డకోఽయం ఖట్వాపహః” ఇతి.

ఆవర్తబుద్ధుడతరంగమయా న్వికారా

సంభో యథా సలిలమేవ హి తత్సమస్తమ్.

౪౭

రామః—విమానరాజ! ఇతః ౨.

(సర్వేశ్చిత్తవంతి)

(౧) తమసావాసంత్యో సీతారామా ప్రతి.

ప అవనిరమరసింధుస్సార్ధమస్తద్విధాభి

స్సచ కులపతి రాద్యశ్చందసాం యః ప్రయోక్తా,

వత్కరుణస్యాప్యానందాత్కత్వమేవేతి; ఏవం చ రసాంతరాపేక్షయా ప్రకృతిత్వ మేవ కరుణస్యప్రాధాన్యేవినిగమకం; శృంగారపీరయోః ప్రాయఃకల్పోక్తేః తదభావే అన్యైవోచితత్వాదితి; యద్వా ఏకో రస ఇత్యాది. రసః రసశబ్దవాచ్యః, ఆత్ర, హిద నం పచతి ఆస్య సూత్రస్య పటో వాతవ్య ఇత్యాదావివ భావీం వృత్తిమాశ్రిత్య రసశబ్దప్రయోగః; ఏవం పుటపాకప్రతీకాశో రామస్య కరుణో రస ఇత్యతాపి బోధ్యుః; కరుణః అనుకార్యరామాదిగతేష్టజనవియోగజన్యదుఃఖాతికయః ఏక ఏవసన్నపి నిమిత్తభేదాత్ సభోత్సవత్ప్రీత్యపరిత్యాద్యుపాధిభేదాద్విన్నః విలక్షణఇవ పృథక్పృథక్ వివర్తనాశ్రయతే వాసంతీసీతారామప్రభృతిషు పరస్పరవిలక్షణావస్థావిశేషాన్ భజతి; ఆత్ర వివర్తజ్ఞోవికారమాశ్రయతః సవివరీతపరిణామపరః; ఏవం చ దృష్టాంతసామంజస్య మప్యుపపద్యతే; శేషం పూర్వవత్; (అస్మిన్నక్షరసాంతరసత్వేకరుణరసప్రాధాన్యముక్తయంత్యాగ్రంథా దృహిస్సమర్థనీయం). తథాచ ఏతాదృశకరుణరసప్రధానత్వాదపూర్వోఽయం కథాసన్నివేశ ఇతి పూర్వేణాన్వయః.

౧. తమసావాసంత్యో సీతారామా ప్రతి ఉద్దిశ్య యథాక్రమం ఉచతురితేషః.

౪౮. అవనిః భూమిః అమరసింధు ర్గంగా అస్తద్విధాభిః తమసాపక్షమురభాగోదాపరిప్రభృతిభిః వాసంతీపక్షే అన్యాభి ర్దేవతాభి స్సార్ధంసహేత్యర్థః; యః ఛందసాం వేదానాం ప్రయోక్తాప్రవక్తాఆద్యః కులపతిః సచసూర్యశ్చ; మునీ మనసశీలః; ప్రసిద్ధః అనుసూతా అనుగతా ఆరుంధతీయమితి విగ్రహేద్వితీయాబహువ్రీహిః; మా; శేషాద్విధాపేతికవ్ + నకపీతిప్రాస్తప్రతిషేధః; తవ భూయసే ప్రచురాయ మంగళాయ భద్రం మంగళం వితరతు దదాతు ఇతి విభిన్నవాక్యతయా యోజనా;

† సద్యోతశ్చేతి కవ్, ఇతియుక్తమ్.

సచముని రనుయాతా రుంధతీతో వసిష్ఠః
తవ వితరతు భద్రం భూయసే మంగళాయ.

ఇతి (నిష్కాంతాస్సర్వే)

ఇతి తృతీయో ౭ జ్ఞాః.

విదధతు ఇతిపాతే కుర్వంత్యిత్వర్థః; యశోవిధాతుః కథయంతి ఖండితమిత్యాదావిన
బహుత్వోపపత్తిః; ఆత్ర గర్భబీజస్య ఋషిశ్రేయోవికరణరూపస్య ఉద్భేదనాదాత్మే
ఏనామసంధ్యంగముక్తం భవతి. ప. *యదత్రోచ్చృంఖలం కించిత్క వినానేనబధ్యతే
నిరంకుశతయా తత్తు సమాధేయం మనీషిభిః. భావస్యతుగభీరత్వాత్సకశ్చిదిహకథ్యతే;
కోశవ్యాకరణే ప్రాయోనోచ్యేతే గ్రంథగౌరవాత్.

వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,
ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానామవసిత స్తృతీయో ౭ జ్ఞాః.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ
సమాఖ్యానాం ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం
తృతీయో ౭ంకః.

* “ఆత్ర కేచిత్. “యదత్రోచ్చృంఖలం” మిలికారికయా కలేర్దోషము న్నాప
యన్తి. తత్తుతదనిర్దేశాదపూర్ణంవాక్యమితి న ప్రతిపచన్హామ్” ఇతి కేచిదుచ్యుః.

శ్రీరామాయనము.

శ్రీమదుత్తరరామచరిత నాటకమ్.

చతుర్థోఽఙ్కః.

(౧) తతః ప్రవిశత స్తాపసా.

(౨) ఏకః-సాధాతకే దృశ్యతాం, అద్యభూయిష్ఠసన్నిధాపితా
తిథిజనస్య సమధికారం భరమణీయతాభగవతోవాల్మీకే రాశ్రమపదస్య.

ప. నీవారౌదనమండముష్ణమధురం సద్యః ప్రసూతప్రియా
పీతాదభ్యధికం తపోవనమృగః పర్యాప్తమాచామతి,

౧. తతః ప్రవిశతస్తాపసావతి. తాపసా తపశ్శీరా.

౨. ఏకః తయారన్యతరఇత్యర్థః; సుధాతురపత్యం సాధాతకీ. సూ. 'సుధాతు
రకశ్చే'తి అకశాదేకాశ్చ ప్రత్యయా; తస్య సంబుద్ధిః సాధాతకే ఇతి; అద్యమధ్యా
హ్నభూయిష్ఠం ఆధికం యథా భవతి తథా సన్నిధాపితో నికటం గమితోఽతిథిజనో
యస్మిన్ తథోక్తస్య; భగవతః జ్ఞానశక్త్యాదిత్రార్ణస్య వాల్మీకేః ప్రాచేతసస్య యత్
ఆశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం తస్య, సమధికారం ధేణ ప్రచురతరమారభ్యమాణాతిథిస
త్కారాదినారమణీయతాహృద్యతా దృశ్యతాం చక్షుర్విషయాక్రియతాం; త్వయేతి
శేషః.

౧. నీవారేతి. తపోవనమృగః తపోవనాశ్రయో మునిసంవర్ధితహరిణః సద్యస్స
మానేఽహని తస్మిన్ దినఇత్యర్థః. ప్రసూతా ప్రసూతవతీ, కర్తరిక్తః; తథావిధయా
ప్రియయా ప్రేమవిషయహరిణ్యాపీతాత్సానంప్రాప్య, భావేక్తః; ల్యబ్ధోపేపంచమీ; +
అభ్యధికమవశిష్టం ప్రచురంవా; హరిణీకర్తృకసానం ప్రాప్యాపీ ప్రచురమిత్యర్థః.

+ అయం క్లేశో నిరర్థకః; యస్తాదధికమితి నిర్దేశేనాధికశబ్దయోగే పంచమ్యాః
జ్ఞాపితత్వాత్; తథానోక్తం సిద్ధాంతకామద్యాప్-అధికశబ్దయోగే సప్తమీపంచమ్యా
విశ్యేతే; 'తనస్తిన్నధికః'ఇతి 'యస్తాదధికః'ఇతి చ సూత్రనిర్దేశాదితి; తథాచ పీతాల్
పానవిషయాత్ అభ్యధికమిత్యర్థో నిర్బాధవివ.

గంధేన స్ఫురతా మవాగనుస్పతోభక్తస్య సర్విష్టతః

కర్మంధూఫలమిశ్రతాకవచనామోదః పరిస్తీర్యతే.

౧

సాధాతః:—(౧) 'సాఅదంఅణేఅప్పఆరాణం అణజ్ఞాఅకాలణాణం జాణ్ణకుచ్చాణం.

భా. 'స్వాగతమనేకప్రకారాణాం ఆనధ్యాయకారణానాం జీర్ణహూర్వానాం.

ఉష్ణం చ తన్నధురం మాధుర్యయుక్తం చేతి విశేషణసమాసః; తథావిధం నీవారాదన మండం, నీవారోధాన్యవిశేషః తత్సంబంధోదనస్య యన్తందం ఘనీభూతద్రవవిశేషః తల్ పర్యాప్తం యావదిచ్చానివృత్తి ఆచామతి పిబతి; యద్వా సద్యః ప్రసూతప్రియాపీతాదితి హేతో పంచమి; సద్యః ప్రసూతప్రియాకర్తృకపానా ధేవో రభ్యధికం ప్రచురం యథా భవతి తథా ఉష్ణం మధురం చేత్యర్థః; అత్ర సద్యః ప్రసూతత్వం ఉష్ణత్వే హేతుః; ఉష్ణత్వం హి ప్రసవవిహ్వలశరీరలోదపరిహారకమ్; ప్రియత్వం చ మధురత్వే హేతుః, అతవివ మధురత్వోక్తిః ప్రయోజనవతీ; ఆన్యథా తస్య మాధుర్యావ్యభిచారాత్తద్వైయర్థ్యం స్పష్టమేవ; ఇదమేవాభిసంధాయ; అంబునీవారశమ్మైరిత్యత్ర అంబునా తమాత్ అంబునీవారాభ్యాం శకునీత్ అంబునీవారశమ్మైరురంగానితి వివేక ఉక్తఇతి బోధ్యమ్; † అతవివ పర్యాప్తం యావదిచ్చానివృత్తి ఆచామతి పిబతి; సర్విష్టతః ఘృతవకః; భక్తస్య అన్నస్య స్ఫురతాప్రసరతా గంధేన సౌరభేణ మనాగీషత్ అనుస్పృతః అనుగతః; కర్మంధూఫలమిశ్రస్య కాకవచనస్య పచ్యమానకాకస్య; ‡ బదరీఫలాని హి అమృతసార్థం కాకిన్యా సహ పచ్యంతే; ఆమోదః సౌరభం పరిస్తీర్యతే విస్తీర్యతే వితతీక్రియతే; వాయుసేతి శేషః; యద్వా, పరిస్తీర్యతే విస్తీర్ణో భవతీత్యర్థః; లూయతే కేదారస్పృయమేవేత్యాదావీవ కర్తవద్భావాద్యగాత్తశేషజే. అథవా, సర్విష్టతో భక్తస్య స్ఫురతా గంధేన కర్తా అనుస్పృతః అనుక్షణం ప్రసర్వ కర్మంధూఫలమిశ్రతాకవచనామోదః కర్త ఆభివ్యాఖ్యత ఇతి వ్యాఖ్యేయం; పరిస్త్యాయత ఇతి సాతేఽప్యేవమేవ.

౧. సాఅదం స్వాగతం; గకారస్య 'ప్రాయోలుక్కగచత దపయవామి'తి ప్రాకృ

† యద్వేత్వాదిరేతదంతో గ్రంథః ప్రకృతానుపయోగిత్వాద్భాధితార్థత్వాద సంబద్ధప్రలాపప్రాయః.

‡ కృదభిహితో భావో ద్రవ్యవత్ప్రకాశతే, ఇతి న్యాయోఽత్రబోధ్యః; కృద్వాచ్యో భావః ధాత్వర్థః ద్రవ్యే స్వాశ్రయే ఇవ ద్రవ్యవత్, ద్రవ్యే యథా విశేషణతయా భాసతే తథేతి తదర్థః.

దాండాయనః—(౧) విహస్య, అపూర్వః కోఽపిహర్ష హేతు ర్దురుషు
సౌధాతకే.

సౌధాతకి—(౨) సోపహాసం, ¹భోదండాఅణకింణామ హేటవసోమహం
తస్య ఇత్థిఆసత్తస్య ధురంధరో అజ్జలదిహీఆఅదో.

దాండాయనః—(౩) ధిక్ప్రహసనం, నన్వయవృశ్యశృంగాశ్రమాదరుం
ధతీం పురస్కృత్యమహారాజ దశరథస్య ధర్మదానానధిష్ఠాయ
భగవాన్వసిష్ఠః ప్రాప్తః, తత్కిమేవం ప్రలపసి?

సౌధాతకి—(౪) హుంనసిట్టో?

ఛా. ¹భోదాండాయనకింనామధేయ ఏషమహతః స్త్రీసార్థస్య ధురంధరోఽద్యా
విధిరాగతః.

ఛా. ²హుం వసిష్ఠః?

తవ్యాకరణసూత్రేణ లోపః; ఆవశిష్టాకారస్య ఈషత్సృష్టయశ్చుతిరసి; సూత్రేప్రాయ
గ్రహణా త్తకారస్యన లుక్; అణేఅప్యఆరాణం అనేకప్రకారాణాం బహువిధానా
మిత్యర్థః; పూర్వవదేవ లోపయశ్చుతీబోధ్యే. వలరాణమిత్యుత్తక్వాసుపారితి సూత్రే
ణానుస్వారః; అణ్ఘాఅకాలణాణం; అనధ్యయననిమిత్తానామిత్యర్థః; కాలణేత్వత్తహరి
ద్రాదిత్వాద్రస్యలత్వం; ఏహామనేఽనధ్యయనస్య ధర్మశాస్త్రసిద్ధత్వాదనధ్యాయకార
ణత్వం జీర్ణకూర్చానామ్; జుష్ణకుచ్ఛాణం జీర్ణకూర్చానాం; జుష్ణేత్వత్తఉల్ జీర్ణే
ఇత్యనేన ఈతఉత్; కుచ్ఛేత్వత్త సంయోగే ఇత్యనేన హస్తశ్చ.

౧. దురుషు వసిష్ఠాదిషు.

౨. భోఇత్యాది. దాండాయనేతి నామధేయం; తస్య సంబుద్ధిః; మహతః ప్రదు
రస్య స్త్రీసార్థస్య అంగనాసమూహస్య ధురంధరో నిర్వాహకః; ఆద్యాతిథి రాగతః
ఏషః కింనామధేయఇత్యన్వయః, దండాఅణేతి, స్వరస్య బింద్వమితి, ప్రాప్తః, కింనామ
హేఅఇత్యుత్త 'భిక్షుభామి'లిసూత్రేణ ధకారస్యహకారః, స్త్రీశబ్దస్య 'స్త్రీభగినీ
దుహితృవనితానాం ఇత్థీబహిణీధాఅవిలత'ఇతి సూత్రేణ ఇత్థీఆదేశేకప్రత్యయే కలాపః,
నకసేత్వత్త సంయోగ ఇతి ప్రాప్తః.

౩. ధిక్ ప్రహసనం, హాసహేతుభూతం త్వదీయం వచో నింజనీయమిత్యర్థః,
ధర్మదారాణ్ కాసల్యాప్రభృతీన్, అధిష్ఠాయ తాసాం నియామకీభూయ, ప్రలపసి,
అనర్థకం వదసి.

౪. హుమితి ప్రశ్నే.

దాండాయనః—(౧) అథకిమ్.

సౌధాతకిః—(౨) ¹మవపుణజాణిదంవగ్గోకోవివసో త్రి.

దాండాయనః—ఆకిము క్తంభవతా?

సౌధాతకిః — (3) ²తేణహిఆఅచ్చంతేణేవసావరాఈకవిలావచ్చదరీ
బలాదొకరిఅమడమడాయిదా.

దాండాయనః—(౪)సమాంసో మధుపర్క ఇత్యామ్నాయం బహుమన్య
మానా శ్శ్రీత్రియాయాభ్యాగతాయ వత్సతరీం మహోక్షం
వా పచంతి గృహమేధినః, తం హి ధర్మం ధన్యంసూత్రకారా
స్సమామనంతి.

సౌధాతకిః—(౫) ³భోణిగహిదోసి.

దాండాయనః—కథమివ?

ఛా. ¹మయాపునర్జాతం వ్యాఖ్యః కోఽప్యేషఇతి.

ఛా. ²తేనహ్యగచ్ఛతైవ సావరాకీకపిలా బలాత్కృత్య మడమడాయితా.

ఛా. ³భోనిగహితోఽసి.

౧. అథకిమిత్యంగీకారే.

౨. ఏవకోఽసి వ్యాఖ్యఇతి మయాజ్ఞాతమిత్యన్వయః, వగ్ల ఇత్యత్ర సంయోగ
ఇతిహాస్యః.

౩. తేన హివసిష్టేనహి, వరాకీప్రతికూల దైవా. కపిలానామ గవామవాంతర
జాతిః వత్సతరీ ఏకహాయసి బలాత్కృత్య మడమడాయితా ఆలంభనశబ్దానుకరణమిదం
తథావిధశబ్దయుక్తాకృతీకృతః. ఆలంభేతియావత్, మడాయితేతి పాతే మద్ధి తేత్యర్థః.
'మృద్వా తే ర్మలహట్టఖుడ్డపన్నాదచడ్డమడ్డ మడా'ఇతిసూత్రేణ మృద్వా లేర్పడ ఇత్యా
దేశః, తేన వ్యాఖ్య ఇతి జ్ఞాతమితి ఛాన్దేణ సంబంధః.

౪. ఆమ్నాయం ధర్మశాస్త్రం, మహాంశ్చసామ్రాజ్యేతి విగ్రహః, ఆచతురేత్యా
దిసానిపాతనా దకారాంతత్వం, పచంతి శ్రవయంతి, సూత్రకారాఆపస్తంబాశ్వలా
యనాదయః సమామనంతి ఉపదిశంతి, ఆత్రమయావ్యాఖ్య ఇత్యాదినా గురుతిర
స్కృతియాపాద్రవ ఉక్తః.

౫. ణిగహిదోఇత్యత్ర ఋతోఽత్త్యం గభీరాదిత్వాదీతోహాస్యశ్చ, భోణిగహి
దోసి, పరాజితోఽసి.

సౌధాతకి:— (౧) ¹జంజలదేసువసిట్టమీ నేను అజ్ఞప్తపచ్చా అదస్సరా
ఏసిణో జణల రాఅస్సభ అవదావమ్మి ఇణాదహిమహూహిం ఏవ్వ
ణివ్వట్టిదోమహుపక్కివచ్చదరిపుణవిసజ్జిదా.

దాండాయన:— (౨) నివృత్తమాంసానామేవంకల్పం వ్యాహరంతి
కేచిత్. నివృత్తమాంసస్తత్రభవా జనకః.

సౌధాతకి:— ²కింఞిమిత్తం?

దాండాయన:— (౩) యదైవదేవ్యాస్సీతాయా స్తాదృశం దైవదుర్విపా
కముపశ్రుత్య వైఖానసస్సంవృత్తః తదైవాస్యకతిపయే సంవత్స
రాశ్చంద్రద్వీపతపోవనే తపస్తప్యమానస్య.

సౌధాతకి:— ³తదోకింతి అదో.

దాండాయన:— సంప్రతి చ ప్రియసుహృదం భగవంతం ప్రాచేతసం
ద్రష్టుం. [అది.

సౌధాతకి:— (౪) ⁴అవిలజ్జసంబంధిణీహింఞిప్రత్యందంసణం నేణవేత్తిజాణీ

భా. ¹యదాగలేషు వసిష్ఠమిశ్రేషు అదైవ ప్రత్యాగతస్య రాజ్ఞేర్జనకరా
జస్య భగవతా వాల్మీకిరా దధిమధుభ్యామేవ నిర్వర్తితో మధువర్కః, వత్సతరీపున
ర్విసర్జితా.

భా. ²కిమిత్తమ్?

భా. ³తతః కిమిత్యాగతః?

భా. ⁴అవ్యద్యసంబంధినీభి సృమం నిర్వృత్తం దర్శనమస్య నవేతి జ్ఞాయతే.

౧. ఆగలేష్వితి, మిశ్రజట్టః పూజ్యతాద్యోతకః, ఏవాగ్ధేవివ్వేతి సూత్రేణ వివ్వేతి
నిపాతితః, నిర్వర్తితో నిష్పాదితః, వత్సతరీ పునరితి, విసర్జితాముక్తానత్వాల్భత్యర్థః.

౨. వ్యాహరంతి కేచిత్, కేచిద్ధర్తశాస్త్రకారాః ఏవంకల్పం మాంసపక్షం మధుప
ర్కానుష్ఠానవిధిం వ్యాహరంతి వదంతి, నివృత్తమాంసో వజ్రితమాంసః.

౩. యదైవేత్యాది, వైఖానసః వానప్రస్థః, చంద్రద్వీపతపోవనే తపస్తప్యమా
నస్య తపశ్చరతః కతిపయే సంవత్సరాః, గతా ఇతి శేషః. చంద్రద్వీప ఇతి కల్పద్వీప
విశేషః. ప్రాచేతసం వాల్మీకిం.

౪. సంబంధినీభిసృమం దర్శనమస్య నిర్వృత్తం వా నవేతి జ్ఞాయతేఽపి
యోజనా, అపి ప్రశ్నే.

దాండాయనః—(౧) సంప్రత్యేవ భగవతా వసిష్ఠేన దేవ్యాః కాసల్యా
యా స్సుకాశం భగవత్యరుంధతీ ప్రహితా, యథా స్వయము
వేత్యన్నేహా ద్భిష్టవ్యోఽయమితి.

సౌధాతకిః—(౨) 'జహసవ్యేవదేధే రావరోప్పరంమిళిదా తహాత్వేవివ
టూహింసహామిళిదాఅణ్ణా అమహూసవం భేళంతామాణామ్నః,
అహాకహింసోజణః?

దాండాయనః—(౩) తథాయం ప్రాచేతసవస్థిష్ఠాపుషాస్య సంప్రత్యాశ్ర
మస్య బహిర్వృక్షమూల మధితిష్ఠతి, యవషః.

ప. హృది నిత్యానుషక్తేనసీతాశోకేనతప్యతే,
అతఃప్రవృద్ధదహనో జరన్నివ వనస్పతిః.
ఇతి (నిష్కాంతే).

—ॐ మిశ్రవిష్కంభః. ॐ—

తతః జనకః ప్రవిశతి—

ప. అపత్యే యత్తాదృద్ధురితమభవ త్తేన మహతా
విషక్తనీవేణ ప్రణితహృదయేన వ్యథయతా,

ఛా. ¹యథా నర్వే వితేన్ధవిరాః పరస్పరం మిళితాః తథా ఆవామపి వటుభి
స్సహా మిళితావనధ్యాయమహోత్సవం భేలంతౌ మానయావః, అగ్గ కుత్ర సజనకః?

౧. ఆయం, జనక ఇత్యర్థః. స్నేహాద్భిష్టవ్యః ప్రేక్షా దర్శనీయః.

౨. స్థవిరావృద్ధాః, అనధ్యయనమధ్యయనాభావః సవివ మహోత్సవః, ఆనంద
హేతుత్వా దుత్సవత్వరూపణం.

౩. ఉషాస్య పరిచర్య, య ఏషః, జనక ఇత్యర్థః.

౪. హృది నిత్యానుషక్తేన నిత్యలగ్నేన సీతాశోకేన సీతానిమిత్తకడుఃఖేన
తప్యతే తప్తః భవతి జరన్వృద్ధః అంతఃప్రవృద్ధదహనః అంతఃప్రజ్వలద్వహ్నిః వన
స్పతిః పుష్పహీనఫలద్వృక్షః.

మిశ్రవిష్కంభః. సంస్కృతప్రాకృతాత్మక విష్కంభ ఇత్యర్థః.

౩. అపత్యే సీతాయామిత్యర్థః, దురితం కాలినరూపం పాపం వ్యసనం వా లేన
దురితేన విషక్తః ప్రసక్తః, వటుః తిష్ఠః ధారయా వహతీతి ధారావాహి అత్యంత

పటుర్ధాగావాహీ నవభవ చిరేణాపి హి నమే
వికృంత స్మర్తాణి క్రకచ ఇవ మన్యుర్విరమతి.

3

(౧) కథ మేవం నామ జరయా దుఃఖేన చ దురాసదేనభూయః పరా
కసాంతవన ప్రభృతిభి స్తపోభి శ్శోషితాంతరశరీరధాతోరన
వప్తంభ ఏవ మే నాద్యాపి దగ్ధదేహః పతతి, అంధతామిస్రా
హ్యసూర్యావామతేలోకాః తేభ్యః ప్రతివిధీయంతే యే ఆత్మ
ఘాతిన ఇత్యేవ మృషయో మన్యంతే.

ప. *అసూర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః,
యాంస్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యే కేచాత్మహనో జనాః' ఇతి.

(౨) అనేకసంవత్సరాతిక్రమేఽపి ప్రతిక్షణపరిభావనయా స్పష్టనిర్భాసః
ప్రత్యగ్ ఇవ మే దుఃఖసంపేగో న ప్రకామ్యతి, అయి మాతః

నైరంతర్యేణ ప్రవాహీత్యర్థః, చిరేణాపి నవ భవ స్థితిః, మర్తాణి హృదయాదీని
నికృంతాః ఛిందన్, క్రకచ ఇవకరపత్రమివ స్థితిః, మన్యుశ్శోకః శోషో వా న విర
మితి న కామ్యతి, వ్యాఘ్నరిభ్యోరమ ఇతి పరస్పైచదవ్.

౧. జరయా వయోహాన్యా, దురాసదేన దుస్సహేన దుఃఖేన సీతావిక్షేపజేన,
పరాశో ద్వాదశదినోపవాసకృచ్ఛ్విష్, సాంతవనం చాంద్రాయణవిశేషః. ఏవమాదిభిః
కాయశోషకనియమవిశేషైః శోషితాంతరశరీరధాతో ర్నే కథమనవప్తంభ ఏవ పాత
ప్రతిబంధకావలంబన హాన్య ఏవ దగ్ధదేహః, హతహృదయమితి వన్నిందాయాం దగ్ధ
శబ్దః, అద్యాపి నవతతీతి యోజనా, అనేకసామగ్రీసమవధానేఽపి పాతాభావో విస్త
యనీయ ఇతి భావః. తర్హి భృగుపతనాదినా త్యజ్యతా మిత్యత్రాహ—అంధతామిస్రా
ఇతి. ఆత్మానం ఘ్నంతీతి విగ్రహః, సువ్యజాతావతి జినిః, యే బలాన్నియంతే తేభ్య
స్తాన్ యాతయితుం, క్రియాకేత్యాదినా చతుర్థీ.

* అసూర్యా సూర్యరహితాః అంధతామిస్రాః అంధతమసమయాస్తే ప్రసిద్ధాః
లోకాః నరకవిశేషాః ప్రతివిధీయంతే ప్రతిక్రియంత ఇత్యేవ మృషయో వ్యాసాదయో
మన్యంతే ఇతి ధర్మకాస్త్రకారాణాం మత మిత్యర్థః.

౨. ప్రతిక్షణపరిభావనయా సంకతచిచారేణ. భూ అవకల్మషే, అవకల్మషం,
ఊంతనం, స్పష్టనిర్భాసః విశదప్రకాశః ప్రత్యగ్ ఇవ నవ్య ఇవ న ప్రకామ్యతి న

దేవయజనసంభవే సీతే ఈదృశస్తే నిర్మాణభాగః, యేన లజ్జయా
స్వచ్ఛందమప్యక్రందితుం న శక్యతే, హాపుత్ర!

ప. అనియతరుదితస్త్రితం విరాజ

తక్రతిపయకోవల దంతకుట్టలగ్రమ్,

వదనకమలకం శిశోస్త్వరామి

స్థలదనమంజస మంజుజల్పితం తే.

౪

(౧) భగవతి వసుంధరే! సత్యమతి దృఢాసి.

ప. త్వో వహ్నిర్వనయో వసిష్ఠగృహిణీ గంగా చ యస్యా విదు

ర్తాహత్త్యం యది వారఘ్నాః కులగురు దేవస్త్వయం భాస్కరః,

నశ్యతి, నిర్మాణభాగః, సృష్టిఫలం, యేన నిర్మాణభాగేన ఆక్రందితుమపి రోదితుమపి,
అపిశబ్దా త్వౌతిక్రియానన్తా త్వం సూచ్యతే, దోషవాదహేతుత్వాత్త్వాగస్యేతి భావః.

౪. అనియతేతి, అనియతరుదితస్త్రితం అవ్యవస్థితరోదనహాసనం, విరాజంతః కతి
వయే త్రిచతురాః కోమలా లలితా దంతా ఏవ కుట్టలగ్రాణి యస్య తత్తథోక్తం,
తేన కుట్టలగ్రశబ్దస్య న పూర్వనిపాతః, నవాదంతశబ్దస్య దతాదేశః, స్థలత్
ఆపూర్ణం అనమంజసం పూర్వావరసంగతిరహితం మంజు సుందరం జన్మితం వచనం
యస్యతత్తథోక్తం తే వదనకమలకం వదనమేవ కమలకం † అనుకంపాచూం కణ్,
స్త్వరామి ఉత్కంఠాపూర్వకం చింతయామి, అత్రానియతరుదితేతి స్థలదనమంజసేతిచ
విశేషణానుగుణ్యాత్ వదనకమలకమిత్యత్ర పరిణామాలంకారః, కేవలకమలస్య ప్రకృత
క్రియాన్వయానుపపత్తేః, 'పరిణామః క్రియార్థశ్చేద్విషయా విషయాత్తనేతి లక్ష
ణాత్, దంతకుట్టలగ్రమిత్యత్రాపి క్రియాన్వయవివక్షాయాం పరిణామః రూపకం వా†

౧. భగవతి వసుంధరే సత్యమతి దృఢాసి అతికఠినాసీతి సత్యం, తవ వసుంధ
రాత్వప్రయుక్తధైర్యేణ పుత్రీనాశోఽప్యకించితక్రర ఇవేత్యుపాలంభో వ్యజ్యతే.

౫. త్వమితి. యస్యా స్త్రీతాయా మాహత్త్యం అమానుషత్వం త్వం వేత్త,
విదురిత్యస్య విధక్తివచనమోః విపరీణామేన యోజనా; వహ్నిర్వేద, మనయో విదుః;
వసిష్ఠగృహిణీ ఆరుంధతీ వేదజానాని; గంగా చ వేద; యది వా కించ; రఘోః

† ఇదం చింత్యం, ఏవం చ సత్యుత్తర పదార్థస్య ప్రాధాన్యేన తత్ర అనియత
రుదితస్త్రితం; స్థలదనమంజసముగ్ధజల్పితమితి విశేషణార్థాయోగాత్; అతః, వదనం కమ
లకమివ వదనకమలక మితిపూర్వపదార్థ ప్రధాన ఉపమిత సమాసో యుక్తః; ఏతదను
రోధేన దంతకుట్టలగ్ర మిత్యత్రాపి సవిత న్యాయ్యః.

‡ పూర్వోక్తయుక్త్యై సర్వమిదం చింత్యమేవ,

విద్యాం వాగివ యామసూత భవతీ తద్వత్తు యా దైవతం
తస్యా నై దుహితు స్తథా విశసనం కిం దారుణేఽమృష్యథాః? గ
(నేపథ్యే) ఇత ఇతో భగవతీ మహాదేవ్యా.

జనకః—(౧) దృష్ట్వా, అయే గృష్టితోపదిశ్యమానమార్గా భగవత్యరుం
భతీ, (ఉత్థాయ) కాం పున ర్తహాదేవీత్యాహ—(నిరూప్య) హా
కథమియం మహారాజ దశరథస్య ధర్మదారాః ప్రియసఖి మే
కౌసల్యా? క ఏనాం ప్రత్యేతి నైవేయమితి.

ప. ఆసీదియం దశరథస్య యథా గృహేశ్రీ

శ్రీరేవ వా కిముపమాన పదేనసైమా?

కష్టం బతాన్యదివదైవవశేన జాతా

దుఃఖాత్తకం కిమపి భూతమహోవిపాకః.

కులగురుః రఘునంశజనకః తదాచార్యో వసిష్ఠో వా; దేవో దీప్తిశీలః భాస్కరః స్వయం
వేద పరాసపేక్షం జానాతి, అత్ర భూమ్యాదీనాం అన్యోన్యనిరపేక్ష ప్రామాణ్యవ్రతి
పత్త్యర్థం పుగగుక్తిః. అసూత ప్రసూతవతీ. తస్యాస్తథావిధాయాః తద్దుహితుః
సీతాయాః తథా విశసనం అన్యాదృశహింసాం కిమమృష్యథాః కథం సోధవత్యసి?
మృష తితిక్షాయాః; లజ్జిక్యే.

౧. గృష్టిః దశరథకంఠశీలేన; నిరూప్యహేతుభిర్విచార్య; ఇయం నైవేతి
ఏనాంకః ప్రత్యేతి ప్రత్యభిజానాతి? నోఽపీత్యర్థః.

౬. ఆసీదితి. ఇయం కౌసల్యా దశరథస్య గృహేశ్రీరివాసీత్; అథవా శ్రీరేవా
సీత్; ఉపమానపదేన ఉపమానత్వబోధకయథాశబ్దేన కిం? నకిమపీత్యర్థః; అత్ర ఉప
మాలంకారః ఆక్షేపాలంకారశ్చ. నైహ శ్రీభూతా ఇయం కౌసల్యా దైవవశేన దైవే
చ్ఛయా అన్యదివ జాతా అన్యద్భూతమివ సంవృత్తా అలక్ష్యీరివ జాతేత్యర్థః; దుఃఖా
త్తకం దుఃఖైకరసం కిమపి వాచా మపరిచ్ఛేద్యం భూతం ప్రాణివిశేషః జాతా సాక్షాద
లక్ష్యేణాతేత్యర్థః; యథా శ్రీశ్రీరేవేత్యనయోః ప్రతిద్వంద్వీభూతమిదం; † అహో

† అలైదమవధేయం, శ్రీరేవవేతి వాచ్యస్య త్పూర్వపక్షప్రతిక్షేపకత్వేన
యథా శ్రీరితి వాచ్యార్థస్య ప్రతిక్షిప్తత్వా తదమరోధనోత్తరాగ్నే వాక్యద్వయ
క్షేణో నిరర్థకః, కిన్తు; నైహ దైవవశేన దుఃఖాత్తకం కిమమృష్యదివ భూతం జాతా;
ఇత్యేకవాక్యత్వేన యుక్తా ఇవశబ్దస్సం భావనాయాః, ఇతి.

ప. యవష మే జనః పూర్వమాసీ స్మార్తో మహోత్సవః,
క్షతే త్కారమివాసహ్యం జాతం తస్యైవ దర్శనమ్.

౭

తతః ప్రవిశత్యరుంధతీ కౌసల్యా కంచుకీచ.

అరుంధతీ—(౧) నను బ్రవీమి ద్రష్టవ్య స్వయముచేత్య వై దేహ
ఇత్యేషవః కులగురో రాదేశః, అతఏవవాహం ప్రేషితా, తతో
౭యం పదేపదే మహా ననధ్యవసాయః.

కంచుకీ—(౨) సంస్తభ్యాత్తాన మనురుధ్యస్వ భగవతో వసిష్ఠస్యాదేశ
మితి విజ్ఞాపయామి.

కౌసల్యా—(౩)¹ ఏరినేకాలేమిహిహివాహం ఏదట్టవోస్త్రి సమంఎవ్వ
సవ్యదుక్ఖాఇం ఓదరంది, తాణసక్కుణోమి ఉవ్వట్టమాణమూల
బంధణంహి అఅంపజ్జవట్టా వేదుమ్.

అరుంధతీ—(౪) అత్ర క స్సందేహః?.

ప. సంతానవాహిన్యపిమానుషాణాం దుఃఖాని సంబంధివియోగజాని,
దృష్టే జనే ప్రేయసి దుస్సహాని ప్రోతస్సహస్రై రివ సంప్లవంతే.

ఛా. ¹ ఈదృశే కాలే విధిలాధిపో మయా ద్రష్టవ్య ఇతి సమమేవ సర్వదుః
ఖాన్యవతరంతి, తస్మాన్నశక్నోముద్వర్తమాన మూలబంధనం హృదయం పర్యవస్థాప
యితుమ్.

విపాకః ప్రాణినాముపచయాపచయరూపాగంతుకావస్థా విస్తయినీయేత్యర్థః; కష్టం
ఋత. ఇతి దుఃఖాతిశయే.

౭. యఇతి. యవషజనః కౌసల్యా.

౧. ఆదేశః ఆజ్ఞా; అనధ్యవసాయ స్సంశయః;

౨. అత్తానం మనః సంస్తభ్య ప్రతిహతగతికృత్వా అనురుధ్యస్వ అనువర్తన్వేత్కర్థః;

౩. సమం యుగవల్ అవతరంతి ప్రాప్నువంతి; ఉద్వర్తమానమద్వచ్చత్ మూల
బంధనం మూలనియంత్రణం యస్య తత్తతోక్తం; కథిలబంధనమ్యర్థః; పర్యవస్థాప
యితుం ప్రతిష్ఠాపయితుం;

౪. అత్ర హృదయపర్యవస్థాపనాశక్తా.

౮. సంతానేనావిచ్ఛేదేనవాహిని ప్రవహంశ్యపి; ప్రేయసి జనే దృష్టే సతీత్య
న్వయః; ప్రోతస్సహస్రైః అనంతైః స్సోమితోభిః; ఉచలక్షణే కృతీయాః సంప్లవంతే
మహాఘోభవంతి.

కౌసల్యా—(౧) 'కహంబువచ్చావవణం గదావవహూపవిదుణో రావసి
ణోజణ అస్సముహందంశేమి?

అరుంధతీ—ఐ. ఏష వశ్లాఘ్యుశంబంధీ జనకానాం కులోద్వహః,

యాజ్ఞవల్క్యే ముని ర్యస్తే బ్రహ్మపారాయణం జగౌ. ౯

కౌసల్యా—(౨) 'ఏసోసోమహా రాఅస్సహిలఅణివివేసోవచ్చావవహూ
పవిదారావసీరీరదభో, హద్ధి ౨, సుమరావిదమ్మిఅణివ్వేదరమణి
జేదిలహేహాదేవ్యవ్వం ఏదంణత్తి

జనకః—(౩) భగవత్యరుంధతి సీరదభోఽభివాదయతే.

ప. యయా పూతం మన్యో నిధిరపి పవిత్రస్య తపసః

పతిస్తే పూర్వేషామపి ఖలు గురూణాం గురుతమః,

త్రిలోకీమంగల్యామననితలలీనేన శిరసా జగద్వంద్యం

దేవీముషసమివ పందే భగవతీమ్.

౧౦

ఛా. 1 కళం నువత్సాయా వనం గతాయా వధ్వాః పితూరాజర్షే ర్జనకస్య
ముఖం దర్శయామి?

ఛా. 2 ఏష సమహారాజస్య హృదయనిర్విశేషో వత్సాయా వధ్వాః పితూరాజర్షి
స్సీరధ్వజః, హంత ౨ సంస్తారితాస్తి అనిర్వేదరమణీయాన్ దివసాన్ హదేవ సర్వ
మేత న్నాస్తి.

౧. వధ్వాః స్మహయాః.

౯. ఏష ఇతి. యస్తే జనకాయ జనకం సార్థయితుష్; క్రియాకేతి చతుర్థీ; బ్రహ్మ
పారాయణం స్వరూపేణ గుణైశ్చానవధికాతిశయ బృహత్త్వయుక్త పరమాత్మప్రతి
పాదక వేదాంతభాగం జగౌ ఉపవిదేశ; సఏష ఇతి యోజనా.

౨. హృదయనిర్విశేషః అంశరంగ ఇత్యర్థః; సీరం ధ్వజో యస్య స తథోక్తః;
అనిర్వేదాశ్చతే రమణీయూశ్చ; న విద్యతే నిర్వేదశ్చిత్తగ్ధానిః యేష తథోక్తః రమ
ణీయా అనందహేతవః తథావిధాన్ దివసాన్ సంస్తారితాస్తి దివసవిషయకస్మర
ణవలీకృతాస్తి; దిఅహేషకృత శస్యేదిత్యేత్వష్; సర్వమేతత్ ఉపలభ్యమానం
నాస్తి అసత్కల్పష్.

౩. అభివాదయతే ప్రణామేనాఃర్వాచయతీత్యర్థః.

౧౦. యయేతి. పూతంమన్యః ఆత్మవిషయకపూతత్వప్రకారకజ్ఞానవాన్;
త్రిలోకీ మంగల్యాం లోకత్రయ మంగళహేతుభూతాం ఉపసమివ ప్రాతస్సంధ్యాధి
జీవతామివ జగద్వంద్యం; అవనితలలీనేన శిరసేత్యుపలక్షణమష్టాంగప్రణామస్య.

అరుంధతీ—(౧) అక్షరం జ్యోతిస్తే ప్రకాశతామ్, సత్వా పునాతు దేవః
పరో రజసాం. యవష తపతి.

జనకః—(౨) ఆర్యగృష్టే అప్యనామయమస్యాః ప్రజాపాలమాతుః.

కంచుకీ—(స్వగతం.) (౩) నిరవశేషమతి నిఘరము పాలభాస్త్వనిః.

(ప్రకాశం)—రాజర్షే అనేనైవ మన్యునాచిరపరిత్యక్త రామభద్రదర్శ
నాం నార్హసి దుఃఖయితు వతిదుఃఖితాం దేవీమ్, రామభద్ర
స్యాపి దైవదుర్యోగః కోఽపి. యత్కిలసమంతతః ప్రవృత్తబీభ
త్సకిం వదంతీకాః పౌరాః. నచాగ్నిశుద్ధిమల్పకాః ప్రణయంతీతి
తేన దారుణమనుష్ఠితమ్.

జనకః—(నిరోషమ్) (౪) ఆః కోఽయమగ్నిం సమాస్తృత్ప్రసూతిః పరిశో
ధనే! కష్టమేవంవాదినా జనేన రామభద్రపరిభూతా అపిపునః
పరిభూయామహే.

౧. అక్షరం ప్రకృతిపురుషవత్ స్వరూపస్వభావవికారరహితం జ్యోతిస్స్వ
యం ప్రకాశం ప్రకాశతాం ప్రతిభాసతామ్; “అక్షరమంబరాంతధృతేః; జ్యోతి
శ్చరణాభిధానాత్” ఇత్యధికరణద్వయార్థః ప్రత్యభిక్షాపితః; దేవః జగత్సృష్టాది
లావాన్ రజసాం సమస్తజోషజాలేభ్యః పరః; సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ; యవషతపతి
సత్వాంపునాతు; అనేన “అంతస్తద్ధరోపదేశాత్” ఇత్యధికరణార్థస్సూచితః; పరో
రజసామిత్యనేన “ఉదేతి హ వై సర్వేభ్యః పార్తభ్యః” ఇతి శ్రుతి స్ఫోరితా;

౨. అనామయ మరోగ్యం; ప్రజాపాలమాతుః రామమాతుః కౌసల్యాయాః;
ఇదం చ సాభిప్రాయమ్; అనామయమిత్యనేన ఏవం దుఃఖినీ కియచ్చిరం జీవిష్యతీత్యు
పాలంభో వ్యజ్యతే;

౩. నిరవశేషం నిశ్శేషం అతినిఘరమతిరూఢం; అనేనైవ మన్యునా అప్యనా
మయం ప్రజాపాలమాతురిత్యనేన వ్యజింతేన శ్రోధేన; దైవస్య భవితవ్యతాయాః
దుర్యోగః దుఃఖజననసన్నాహాః; యత్కిల యస్తాదేహోః ప్రవృత్తా ప్రసృతా బీభ
త్సా జుగుప్సనీయా కింవదంతీ జనశ్రుతిః యేషాం తథోక్తాః; పౌరాః పురే భవాః;
తస్తాద్దైవదుర్యోగః కోఽపీతి పూర్వేణాన్వయః; అల్పకా అత్యల్పాః;

౪. ఏవంవాదినా అగ్నిశుద్ధిరితి వాదినా; పరిభూయామహే అవమన్యామహే;
ఉపసర్గవశేన భవతే స్పకర్తకత్వాత్ కర్తృణి లకారః;

అరుంధతీ—(నిశ్చస్య.) (౧) ఏవమేవై తత్, అస్మి రితివత్సంప్రతి లఘూ
స్యక్షరాణి, సీతేత్యేవపర్యాప్తం, హావత్సే!

ప శిశుర్వా శిష్యావా యదసి మమ తత్త్విష్యతు తథా
విశుద్ధేరుత్కర్తృస్త్వయి తు మమ భక్తిం (జనద్రక్ష) యతి,
శిశుత్వం స్త్రైణం వా భవతునసు వంద్యాసి జగతాం
గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లింగం న చవయః. ౧౧

కౌసల్యా—(౨) ¹అప్యైహ సముష్టుభావో అందివిఅవిఅణాట.

ఇతి (మూర్ఛతి.)

జనకః—(౩) హంతకిమేతత్?

అరుంధతీ—రాజన్వే కిమన్యత్?

ధా. ¹అహో సముష్టులంయః తీవ వేదనాః.

౧. ఏతత్ వః భూయామహ ఇత్యేతత్ ఏవం జనకోక్తప్రకారమేవ; లఘూ
స్యక్షరాణి లాఘవాపాదకశ్శబ్దః; సీతేత్యేవ పర్యాప్తం; వహ్నిసీతయోః పావనత్వే
సమకక్ష్యత్వాత్ ప్రత్యుత సీతాయాః ప్రక్షర్నాత్ సీతాశబ్దవివ పరిపూర్ణ ఇతి భావః.

౧౧. శిశురితి త్వం మమ శిశుర్వాశిష్యావేతి యత్ తత్త్విష్యతి యోజనా;
విశుద్ధే ర్విద్యోవతాయా ఉత్కర్తృత్వేతిశయః తథా భక్తిం అన్యాదృశీం పూజనీయతా
ప్రతిపత్తిం త్వయి మమ ద్రక్షయతిస్థిరాం కరోతి. స్త్రైణం స్త్రీత్వం; స్త్రీపుంసాభ్యాం
సఖోస్సఖావితిసఖోప్రత్యయః; భవతు స్వాల్ నతు తావతా వంద్యాత్వహానిః;
జగతాం వంద్యాసి ఆభివందనీయాసి; నన్విత్యవధారణే; గుణిషు “అహింసాకాపమస్తే
యమ్” ఇత్యాద్యుక్తగుణవతుగుణాః పూజాస్థానమన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం పూజాప్ర
యోజకాః; లింగం జటాపవీతాదికం వయః స్థావిరం చనపూజాప్రయోజకం.

౨. వేదనాః దుఃఖాని సముష్టులంయంతి మూలముత్పాటయంతి; ఇతి
మూర్ఛతి మూర్ఛామభినయతి;

౩. హంత కిమేతదితి; శస్త్రాభిఘాతాదికమంతరామూర్ఛా విస్తయనీయేత్యర్థః;
అన్యత్ కిం వక్ష్యమాణాదన్యన్న కిమత్యర్థః.

ప. స రాజా తత్సౌఖ్యం సచశిశుజనస్తే చ దివసా

స్వస్థతావావిర్భూతం త్వయి సుహృది దృష్టే తదఖిలం,
విపాకే ఘోరేఽస్తిన్న (ఖలున) నుఖలు) విమూఢా తవసఖీ
పురంధ్రీణాం చిత్తం కుసుమసుకుమారం హి భవతి. ౧౨

జనకః—(౧)హంత సర్వథా నృశంసోఽస్తి, యోఽహం చిరస్య దృష్టా
ప్రియసుహృదః ప్రియాః ధర్మదారాన స్నిగ్ధభవ పశ్యామి

ప. స సంబంధీ శ్లాఘ్యః ప్రియసుహృదసా తచ్చ హృదయం
సచానంద స్సాక్షాదపిచ నిఖిలం జీవితఫలమ్,
శరీరం జీవో వా యదధిక మతోఽన్యత్ప్రియతరం
మహారాజ శ్రీమాన్ కిమివ మమ నాసీద్దశరథః? ౧౩

౧౨. సఇతి. సరాజా తత్సౌఖ్యం సచ శిశుజన స్తే చ దివసా ఇతి యత్తదఖిలం
సుహృది త్వయి దృష్టే సతిస్వస్థతావావిర్భూతం కన్యాప్యంశన్యా ప్రమోషేణ స్తుతి
విషయాభూతమ్; “సదృశాదృష్టచింతాద్యాస్తస్మిలిబీజస్య బోధకా” ఇత్యుక్తే; ఘోరే
భయంకరే అస్తిన్విపాకే ప్రకృతసీతాత్యాగరూపదైవదుర్విలసితే తవ సఖీ కాసల్యా
విమూఢా నేతి న; అప్యనామయసున్యా ఇత్యాదిభవద్వచనభంగాః; ప్రియోయో
స్యాః కఠినచిత్తతాప్రయుక్తమూర్ఖాఽభావస్సనేత్యర్థః; పురంధ్రీణాం చిత్తం హి
యస్మాత్ కుసుమసుకుమారమ్; తస్మాద్విమూఢా నేతి న.

౧. హంతేత్యాది. యోఽహం చిరస్య దృష్టా చిరాద్దృష్టా ప్రియసు
హృదో దశరథస్యప్రియాః ప్రీతివిషయాః మయి ప్రీతియుక్తావా ధర్మదారాన్
కాసల్యాం అస్నిగ్ధభవ శత్రుభవ పశ్యామి, శత్రుకర్తృకదర్శన సదృశదర్శనవాసస్తి;
సోఽహం సర్వప్రకారేణ శ్రూరోఽస్తి హంత అనుతప్యతే.

౧౩. ససంబంధీత్యాది. శ్రీమాన్ లక్ష్మీవాన్ మహారాజః సార్వభౌమః సదశరథః
మమ శ్లాఘ్యః సంబంధీ ఆభూత్ అసౌ సంబంధిభూతో దశరథః ప్రియసుహృదభూత్
ప్రీతిమాన్ శోభనహృదయవాంశ్పాభూత్. సూ. ‘సుహృద్ద్వైర్మిమ్రామిత్రయో
రేతి హృదయస్య హృదాదేశః; తత్ అంతరంగత్వేన ప్రసిద్ధం హృదయం చాభూత్;
చకారేణ సంబంధిసుహృత్త్వసముచ్చయః; తదితి దశరథపరం వా; విధేయప్రాధా
న్యాత్ క్లిబత్వమ్; ఏవంచ తత్సంబంధి సుహృద్భూతో దశరథహృదయంచాభూ

కష్టమియమేవ సా శాసల్యా.

[మధూ

ప. యదస్యాః పత్యుర్వా రహసి (పరమత్యాహిత) (పరిమంత్రాయిత)

దభూవం దంపత్యోః పృథగహముపాలంభవిషయః,

ప్రసాదే కోపే వా తదను మదధీనో విధి రభూ

దలంవాతత్త్వైత్వా దహతి యదవస్కంద్య హృదయమ్. ౧౮

అరుంధతీ — (౧) హాకష్టమతిచిరనిరుద్ధనిశ్వాసనిష్పందం హృదయమస్యాః.

జనకః — హా ప్రియసఖీతి కమండులూదకేన సింఛతి.

దితిః సభూర్వోక్తత్రయాత్తాదశరథః సాక్షాదానందశ్చ; సాక్షాచ్ఛబ్దేనానందహేతా
వానందత్వాలోపా వ్యావర్త్యతే; సాక్షాన్తుభ్యుత్పత్తిరథః; నిఖిలం జీవితఫలమపిచ కర్త
జ్ఞానభక్తిరూపం జీవనప్రయోజనం; చకారః పూర్వసముచ్ఛాయకః; శరీరమభూత్
“దుర్లభో మానుషో దేహః” ఇత్యుక్తశరీరం చాభూత్ సకలధర్మసాధనత్వాత్; జీవో
వా భూత్ జీవశ్చాభూత్; తస్య హి జ్ఞానానందమయత్వాత్ ప్రేమాస్పదత్వమ్;
అతో జీవాదధికం సమస్తకల్యాణగుణామృతోదధితేన చ ప్రకృష్టం ప్రియతరం;
ప్రియో జీవః ప్రియతరం బ్రహ్మ; తథావిధం యత్ పరం బ్రహ్మ తదభూత్; యతపి
వం తతః కిం నాభూత్; సర్వమప్యభూదిత్యర్థః; లోకే సంబంధిమహృదాదీనాం తత్ర
స్తాత్రత్వం అస్య తు సర్వదా సర్వవిధత్వమితి భావః.

౧౮. యదస్యా ఇత్యాది. అస్యా వా పత్యుః దశరథస్య వా రహసి యత్పరి
మంత్రయితమభూత్ గుప్తభావణం విచారో వా జాతః; ఆచారకృజంతాద్భావేక్తః.
అత్రాహం దంపత్యో ర్హాయాపత్యోః పృథగపాలంభవిషయోఽభూవం పరస్పరపరి
హారేణ పరస్పరవిషయే ఆయమేవ ముక్తవానయమేవం కృతవాన్ ఇయమేవ ముక్త
వతీ ఇయమేవం కృతవతీత్యాది పరస్పరాపరాధకథనపాత్రమాసమ్; పరమత్యాహిత
మితి పాతోఽపి దృశ్యతే; ప్రణయకలహరూప జీవానపేక్షకర్తేతి తదర్థః; శేషంత్రా
ర్హవత్; తదనుఉపాలంభానంతరం ప్రసాదానుష్ఠానం కోపానుష్ఠానం వా మదధీనమ
భూదిత్యర్థః; తత్త్వైత్వా అలం తత్త్వైరణేన సాధ్యం నాస్తీత్యర్థః; యత్ హృదయ
మవస్కంద్య ఆక్రమ్య దహతి భస్మీకరోతి.

౧౯. నిరుద్ధాః సంచారహితాః శ్వాసాః ప్రాణవాయవో యస్మిన్ తత్రథోక్తం
నిష్పందం చ.

కంచుకీ—చ. సుహృది వప్రకటయ్య సుఖప్రదాం

ప్రథమమేకరసామనుకూలతామ్,

పునరకాండవివర్తనదారుణః

పరిశిష్యి విధిర్నసో రుజమ్.

౧౫

కౌసల్యా—(ఆశ్వస్య) (౧) 'హావచ్చేజాణఇకహింసి' సుమం మిదేణవ

వివాహాశ్చపరిగ్రహేకమంగళంపంపుశ్చ ముద్ధ ముహాపుండ

రీతం, ఆరుహంతోమౌ ఈచందచందిమాసుంగిజాదే ఏహి

మేపుణోవిఉజ్జో ఏహి ఉచ్చంగం, సర్వదామహారాటవవ్యభిణ్ణ,

ఏహారహుఉశమహత్తరాణంవహూ, అన్యూణంతుజణతి సంబం

ధేణదూతవవ్వేతి.

శా. 'హావచ్చే జానకికాన్విసి' ౧. స్వరామి లే నవవివాహలక్ష్యపరిగ్రహేకమంగళం, ప్రభులముగ్ధముఖపుండరీకం, ఆరోహత్యోముదీచంద్రచంద్రికాసుందరాంగి జాతే ఏహి పునరభ్యుద్యోతయోత్సంగం, సర్వదామహారాజవివ మభిణత్, ఏహి రఘుకుల మహత్తరాణం వధూః అన్తాకం తు జనకసంబంధేన దుహితైవతి.

౧౫. సుహృదితి. విధిః ప్రథమం ఆదౌ సుహృదివమిత్రమివ సుఖప్రదామేకరసామేకప్రకారాం అనుకూలతాం యోగజ్ఞేమహేతుతాం ప్రకటయ్య ప్రకాశ్య పునరసంతరం అకాండేన అమిత్రేన నివర్తనేన వ్యత్యస్తపరిపాకేన దారుణస్యక్రూరస్యక్రమనసోరుజం హృదయపీడాం పరిశిష్యి పరిష్టం కరోతి; అకాండనివర్తనేతి హతే అకాండే నివర్తనేన పరావర్తనేన దారుణః అకాండే నివృత్తో భూత్వేత్యర్థః; సుహృదవ్యవసరేత్యక్త్వా గతశ్చేన్నసః పీడాం కరోతీతిసామ్యత్.

౧. నవవివాహలక్ష్యః పరిగ్రహేణ ఏకం ముఖ్యం మంగళం యస్యతత్త్రోక్తం; కాముద్యాం కార్తికపార్ణమాస్యాం భవశ్చంద్రః కాముదీచంద్రః ప్రాదుర్భవక్తయః కాముదీచంద్రః తస్య యా చంద్రికా తద్వత్సుందరం అంగం యస్యాస్యాతపోక్తా; ఉత్సంగం అంకం ఉద్యోతయ ఉపవేశేన ప్రకాశయ. సర్వదా సర్వస్సినాల్లే; మహారాజో దశరథః; ఏహి సీతా రఘుకులే మహత్తరాయే మహుప్రభృతయః లేహం వధూః స్నుహి తదభిప్రాయేణ స్నుహి; అన్తాకం తు మమ తు జనక సంబంధేన దుహితైవ మదభిప్రాయేణ దుహితైవేత్యేవమభిణత్; చందిమేత్యత్ర పున్నాగేత్యాదినాకస్యమః; దూపిత్యత్ర స్త్రీభగినీత్యాదినా దూహితృశబ్దస్య దూతాత్యాదేశః.

కంచుకీ—(౧) యథాహ దేవీ.

ప. పంచప్రసూతేరపితస్య రాజ్ఞః ప్రియోవిశేషేణ సుబాహుశత్రుః,
వధూచతుష్కేఽపి తదైవనాన్యాప్రియాతనూజాస్యయదైవసీతా.

జనకః—(౨) హాప్రియసఖ మహారాజ దశరథ! ఏవమసి స్వప్రకార
హృదయం గమః కథం విస్తర్యసే!

ప. కన్యాయాః కిల పూజయంతి పితరోజామాతురాఽంతం జనం
సంబంధే విపరీతమేవ తదధూదా రాధనం తేమయి,
త్వం కాలేన తథావిధోస్యపహృత స్సంబంధబీజం చ త
ద్వోరేఽస్మిన్తమ డీవలోక కుమారే పాపస్య ధిగ్బీవితమ్. ౧౭

౧. దేవీ కాసల్యా యథాహ తదైవేతి శేషః;

౧౬. పంచేతి. పంచప్రసూతయః అపత్యాని యస్య తథోక్తస్యాపి తస్య
రాజ్ఞఃపత్నీరగస్య సుబాహుశత్రుః రామః విశేషేణప్రియః ఇష్టః; రామాదయశ్చ
త్వారః కాంతాచే లిపంచ; వధూచతుష్కేఽపి సీతాదిన్నహ చతుష్టయేఽపి ఆస్య
జనకస్య తనూజా సీతా యథా తస్య రాజ్ఞో దశరథస్యప్రియా తథా అన్యా ఊర్తికా
ప్రభృతిః తస్య రాజ్ఞఃప్రియా న; ఆస్య తనూజాసీతేత్యనేన సీతాయా ఏవ జనకాభి
సంధినాతనూజాత్వం నాన్యాసామితి వ్యజ్యతే.

౨. సర్వైః ప్రకారైః ధర్మైర్హృదయం గమః.

౧౭. కన్యేతి. సంబంధే కన్యావర సంబంధే కన్యాయాఃపితరః జనన్యో
జనకాశ్చ జామాతుర్వరస్య ఆత్మం సన్నిహితబంధుజనం పూజయంతి కిల సంభావ
యంతీతి ప్రసిద్ధం; తత్పూజనం తే మయి ఆరాధనం సన్నిహితమభూత్ త్వత్క
ర్తృకమద్విషయక పూజనం సత్ ప్రలిఖేమం జాత మిత్యర్థః; తథావిధః త్వం
కాలేనావహృతఃఆసి; మయా పూజ్యమానం భవంతం ద్రష్టం మమ న్యాయం;
తావద్భాగ్యాభావేఽపి కేవలం ద్రష్టుమసి మదియదైవమర్పిపాకో నాక్షామ్యుదితి
భావః; సంబంధబీజం సీతాచ ఆవహృతం; లింగవిపరీతామః; పూర్వోక్తయోరభా
వేఽపి తాదృశభవదభిమతా సీతాపి దైవేన నాక్షామ్యులేతి భావః; తత్ తస్మాత్
ఘోరే భయంకరే అస్తిక్ ఏవంవిధే బహువిధదుఃఖరాజనే దేవహాకస్య కుమారే
విలే పాపస్య పూజన వివర్ధయాది హేతుభూతదురిత ప్రచురస్య మమ జీవి

† వధూచతుష్కేఽపి యథాహి కాంతా ప్రియా తనూజస్య తదైవ సీతా,
ఇతి వ్రాచినః పాతః.

కౌసల్యా—(౧) ¹జాదేజాణికింకరేమి? దిగవజ్జేవపడిబంధణిచ్చుం
హదజీవిదం మంమందభామిణింణపడిచ్చుఅథి.

అరుంధతీ—(౨) ఆశ్వసిహి రాజ్ఞి బాష్పవిశ్రామోఽవ్యంతరేషు కర్తవ్య
ఏవ. అన్యచ్చ, కిం న స్తరసి? యదవోచద్యశ్యశృంగాశ్రమే యు
ష్టాకం కులగురుః, 'భవితవ్యం తథేత్యుపజాత మేవ, కింతు
కల్యాణోదర్కం భవిష్యతీ'తి.

కౌసల్యా—(౩) ²కుదోఅదిక్కందమణరహోఽదం?

అరుంధతీ—(౪) తత్కిం మన్యసే రాజపత్ని మృషోన్యంతదితి? నహీదం
సుక్షత్రియేఽన్యథా మంతవ్యం భవితవ్యమేవ తేన.

ప. ఆవిర్భూత జ్యోతిషం బ్రాహ్మణానాం
యే వ్యాహారాస్తేషు మాసంశయోఽభూత్,

ఛా. ¹జాలే జానకి! కింకరోమి? దృఢవజ్రలేపప్రతిబంధనిశ్చలం హతజీవితం
మాం మందభాగినీం న పరిత్యజతి.

ఛా. ²కుతోఽతిక్రాంతమనోరథాయావితత్?

తం ప్రాణధారణం ధిక్ తక్కుర్తి కా నిందేత్యర్థః; అలేదానీం భవత్పూజాద్యభావేఽపి
యత్ర తల్లాభోఽకాంతరే తత్ర గమనస్యాపి మదీయజీవనయోనిదురితం ప్రతిబంధక
మితి భావః.

౧. దృఢేన వజ్రలేపేన బంధకద్రవద్రవ్యలేపేన యః ప్రతిబంధః విశ్లేషా
నుత్పాదః తేన నిశ్చలం హతజీవితం నింద్యజీవనం;

౨. ఆశ్వసిహి ఆశ్వానం దుఃఖలఘూకరణం ప్రాప్నుహి; బాష్పస్య దుఃఖాశ్రుణః
విశ్రామో విచ్ఛేదోఽపి; అపిశబ్దేన బాష్పాదికం నముచ్చీయతే, అంతరేషు మధ్యే మధ్యే;
అన్యచ్చ బాష్పవిశ్రామాదన్యదపి; తథా పరిత్యాగరూపేణ భవనమపరిహార్యమితి
హేతో రుపజాతమాపాతతో జాతం నత్వంతతస్తథేత్యర్థః; కల్యాణోదర్కం మంగ
ళపర్యవసాయిభవిష్యతీతి కులగురుర్వసిష్ఠో యదవోచత్తన్న స్తరసి కిం?

౩. అతిక్రాంతమనోరథాయాః ఆసంభావ్యాభిలాషవిషయాయాః.

౪. మృషోద్యమితి మిథ్యావచనమితి.

౧౦. ఆవిర్భూతేతి, ఆవిర్భూతజ్యోతిషం పరజ్యోతిర్విషయకావరోక్ష జ్ఞానప
తాం బ్రాహ్మణానాం విప్రకాం యే వ్యాహారాః ఉక్తయః లేషు సంశయః ప్రామాణ్యసం

భవ్యా హేమం వాచి లక్ష్మీ ర్నిషిక్తా

నైతే వాచం విప్లుశార్దూం వదంతి.

౧౮

(నేపథ్యే కలకలః, సర్వేఆకర్ణయంతి)

జనకః—(౧) అద్యఖలు శిష్టానధ్యయనమిత్య స్థలితం భేలతాం వటూ
నామయం కలకలః.

కౌసల్యా—(౨) 'సుశహసోక్తందావబాళ త్తణంహోది, నిరూప్య, అష్టు
హేపదాణం మజ్జే కోపసో రామచందకోమారలచ్చీసావట్టం
భేహింనుద్ధళలిదేహిందార ఓఅష్టూణం లోఅణాఇంసీఅభావేఇ.

అరుంధతీ—(స్వగతం.) (3) (సహర్షోత్కంఠం) ఇదం తన్నామ యద్భా
గీరథీ నివేదితం రహస్యం కర్ణామృతం, న త్వేతత్ విద్యః కతరోఽ
యమాయుష్షతోః కుశలవయోరితి.

జనకః—ప. కువలయదళస్నిగ్ధశ్యామశ్శిఖండకమండనో
వటుపరిషదం పుణ్యశ్రీక శ్చియైవ సభాజయః,

భా. 'సులభసౌఖ్యం తావత్ బాలత్వం భవతి. అహో ఏలేహం మధ్యేక
ఏషః రామచంద్రకౌమార లక్ష్మీసావష్టంభై ద్దుగ్ధలలితైరంగైర్దారోఽస్తాకం లోచనే
శీతలయతి?

దేహః మాథూల్ నోత్పత్త్యర్హః; హి యస్తాదేహం బ్రహ్మణానాం వాచి భవ్యామం
గళశరీలక్ష్మీః నిషిక్తా నిషీప్తా; ఏలేన, 'భద్రైహం లక్ష్మీర్నిహితాధివాచీ'తి శ్రుతి
స్సోస్థిరితా.

౧. శిష్టాగమనప్రయుక్తాధ్యయనాభావశిష్టానధ్యయనం.

౨. సులభం సౌఖ్యం యస్మిన్ తత్రభోక్తం; అనేన వృద్ధోజనోదుఃఖశతాని
భుక్తు ఇత్యుక్తవార్ధకనిందా వ్యజ్యతే, రామచంద్రకౌమారలక్ష్మ్యైః చంద్రవదాన్తాద
కారి రామశైవస్య యోఽయమవప్తంభ ఆలంబనం తత్సహితైః; లక్ష్మీవదేన శైవస్య
స్పృహణీయత్వం వ్యజ్యతే; ముగ్ధలలితైః సుందరసుకుమారైః.

౩. హర్ష ఇష్టాగమాప్నీతి; ఉత్కంఠా అంకాదానాది విషయకాభిలాషః;
భాగీరథీనివేదితం గంగయా కథితం; రహస్యం గూఢం యత్ కర్ణయోరమృతవదోగ్యం
తదిదం నామ; ఆయుష్షతోః కుశలవయోర్నధ్యే కతరోఽయమిత్యేకత్ కుశలైరి వా
లవ ఇతి వా న తువిద్యః న జానీమః; అస్తదోద్వయోశ్చేత్యేకత్వే బహువచనమ్;

౧౯. కువలయేతి. శిఖండకమండనః కాకవక్షధరః; వటూనాం బ్రహ్మచారిణాం

పునరివ శిశు ర్భూతో వత్సస్సమే రఘునందనో

ఝడితి కురుతే దృష్టః కోఽయం దృశో రమృతాంజనం? ౧౯
కంచుకీ—(౧) ఊర్తియబ్రహ్మచారి దారకోఽయ మితి మన్యే?
జనకః—(౨) ఏవమేతత్. అస్యహి.

ప. చూడాచుంబితకంకపత్రమభితస్తూణీద్వయం పృష్ఠతో
భస్మస్తోకపవిత్రలాంఛనమురో ధత్తే త్వచం రౌరవం,
మోర్వా మేఖలయా నియంత్రితమధోవాసశ్చ మాంజీషకం
పాణౌ కార్దుకమక్షసూత్రవలయం (దండోపరేపైష్ఠలః) దండం
తథా పైష్ఠలమ్. ౨౦

(3) భగవత్సరుంధరి! కిముత్ప్రేక్షసే కుతస్తోఽయమితి?
అరుంధతీ—వయమద్యైవాగతాః.
జనకః—(౪) ఆర్యగృప్తేఽతికాతుకం మే వర్తతే తద్భగవంతం వాల్మీకి
మేవ గత్వాప్సుచ్చృణ్మం చదారకం బ్రూహి వత్సకేవ్యేతే ప్రవ
యసస్తాస్యం దిదృక్షివ ఇతి.

పరివదం సదః శ్రియా కాంత్యా సఖాజయక్ అలంకర్వక్ అమృతాంజనమమృ
తమయమంజనం; శీతశత్యాద్విభిస్తద్ధి రమణీయమితకవిసమయ ప్రసిద్ధిః.

౧. మన్యే అనుమినోమి;

౨. ఏకత్ భవతా సంభాష్యమానం ఏవం వస్తుభూతమ్.

౨౦. చూడేతి. చూడయా చుంబితాని సంయుక్తాగ్రాణి కంకపత్రాణి బాణపక్షాః
యస్మింస్తత్తథోక్తం పృష్ఠతోఽభితః పృష్ఠే ద్వయో ర్భాగయోరిత్యర్థః; భస్మభస్మ
మయం స్తోకం స్వల్పం పవిత్రం పావనం లాంఛనంపుండ్రం యస్య తత్తథోక్తం
ఉరః కారప్పిమైజేయాయా త్వచం ధత్తే; మోర్వాత్తకరశనయా నియంత్రితం మాం
జీషం మాంజీషారక్తం వాసః అధః ఉరసోఽధస్తాత్; ఊర్తియబ్రహ్మచారిణాం మోర్వి
మేఖలా మాంజీషం చ వస్త్రమిత్యుక్తం; పాణౌ కార్దుకం ధనుః అక్షసూత్రవలయం
జపమాలికావలయం అస్తీతి శేషః. అవరే పైష్ఠలఇతి పాతే అవరే పాణౌ అశ్వత్థ
దండ ఇత్యర్థః; అవరః పైష్ఠల ఇతి పాతే తు ధనుర్దండదవరోఽన్య ఇత్యర్థః;

3. కుతస్త్యః కస్తాదృశః;

౪. అతిశయతం కాతుకం విశిష్టవస్తుజిజ్ఞాసౌత్సుక్యం; ప్రవయసో వృద్ధాః.
దిదృక్షః ద్రష్టుమిచ్ఛః.

కంచుకీ—(గ) యదాజ్ఞాపయతీతి నిష్కాంతః.

కాసల్యా—¹కింమణ్ణేహ ఏవంభణిదో ఆమిస్సదిత్తి.

జనకః—(అ) భిద్యతే వాసద్వత్తమీదృశస్య నిర్దాణస్య.

కాసల్యా—(3) ²కహంసవిణాణేసమిదగిట్టివలతో విసజ్జిదానేససరిసదార
ఓఇదో ముహంపసరిదో ఏవ్వసోవచ్చో.

జనకః—(ర) చిరం నిర్వర్ణ్య, భోః కిమప్యేతత్.

ప. మహిమ్నా మేతస్మిన్విసయశిరోమాగ్ధ్యమస్మణో

విదగ్ధైర్నిర్ద్రాహ్యో నపున రవిదగ్ధైరతిశయః,

మనో మేసంమోహస్థిరమపి హరత్యేష బలవా

నయోధాతుం యద్వత్పరిలఘురయస్కాంతశకలః.

౨౧

భా. ¹కింమన్యథేవ ఏవంభణిత ఆగమిష్యతీతి.

భా. ²కథం సవినయనిశమితగృప్తివచనో విసర్జితాశేషసదృశదారక ఇతో ముఖం
ప్రసృతవివ సవత్సః.

గ. యదాజ్ఞాపయతీతి. తదనుతిష్ఠామితి శేషః. ఏవం భణితః ప్రవయసస్త్యాం
దిదృక్షవ ఇత్యుక్తస్య ఆగమిష్యతి ఇతి మన్యథేకిం? నాగమిష్యతీత్యహం మన్యే
ఇతి భావః;

అ. ఈదృశస్య లోకోత్తరస్య; నిర్దాణస్య ఆకారస్య; నిర్దీయతేయం నిర్దాణ
కర్తృణ్యుత్; కృత్యుణ్యుతో బహులమిత్యుక్తే; సద్వత్తం సదాచారః; భిద్యతే భిన్నం
భవతి కిమిత్యర్థః; కర్తృవత్కర్తృణేతియగాత్త నేపదే;

3. సవినయం నిశమితం శ్రుతం గృప్తివచనం యేన సతథోక్తః;

ర. ఏతత్ వక్ష్యమాణం; కిమపి అపూర్వమిత్యర్థః; తదాహ.

౨౧. మహిమ్నామిత్యాది. వినయేన జ్ఞానవయస్థిలవృద్ధసన్నిధౌ స్వనికర్తృవర్తవసా
య్యవస్థానేన శిశిరః శీతలః మాగ్ధ్యేన బాల్యేన మన్యః సారుద్యరహితః విదగ్ధః సుస్ప
క్షదర్శిభిః నిర్ద్రాహ్యః నిర్జేయః అవిదగ్ధః పునర్ననిర్ద్రాహ్యః నిర్జేతు మశక్యః ఏతస్మి
న్మహిమ్నామతిశయః ఏతస్మిన్ప్రకృప్తజ్ఞానలేజః ప్రకృతిగుణాదిమాహత్త్వానా ముక్త
ర్న సుంమోహేన మూర్ఛయా స్థిరమపి కాఢ్యవన్నిష్పందమపి మే మనశ్చిత్తం పరి
లఘుః అల్పః ఆయస్కాంతశకలః ఆయస్కాంతఖండః ఆయోధాతుం యద్వత్ లోహ

లవః—(ప్రవిశ్య) (౧) అజ్ఞాతవయఃక్రమాచిత్యా త్పుణ్యానపి సతః
కథ మభివాదయిష్యే, విచింత్య, ఆయం పునరవిరుద్ధః ప్రకారః
ఇతి వృద్ధేభ్య శ్శూక్రియతే, సవినయముపసృత్య, ఏష వో లవ
స్య శిరసా ప్రణామపర్యాయః.

అరుంధతీజనకౌ—అయుష్షా భూయాః.

కౌసల్యా—జాదచిరంజీవ.

అరుంధతీ—(౨) ఏహివత్స, లవముత్సంగేగృహీత్వా. (స్వగతం) దిష్ట్యాన
కేవలముత్సంగశ్చిరాంతమ మనోరథోఽపి పూరితః.

కౌసల్యా—(౩) ¹జాదఇదోవిదావపహి. (ఉత్సంగే గృహీత్వా)
అప్తు హేకేవళందరవిసోట్టకందోట్టమంసభుజ్జేణేదేహబంధేణక
బలిఅరవింద కిసరకసాఅకంతకలహంసఘోసణాఘ్నగ్న రాణుణాది

ఛా. ¹జాతఇదోఽపి తావదేహి. అహో న కేవలమిషాద్విస్మయోత్పలమాంస
లోజ్జ్వలన దేహబంధన కబళితారవిందకేసరకమాయకంతకలహంసఘోషణాఘ్నగ్న రాను

పిండమివ హరితి కర్షతి; అత్ర వినయశిరో మాగ్ధ్యమస్మణ ఇత్యాఖ్యాం పదాఖ్యాం
సలిలహిమోపప్తంధేన జ్యోత్స్నిభవతాం సూర్యలేజనాం సాదృశ్యం వ్యుత్పత్తే.

౧. క్రమస్సత్కారాద్యానుపూర్వ్యం; వయః స్థావిరాదికం; వయఃప్ర
యుక్త క్రమః వయఃక్రమః తస్యోచిత్యం ప్రాప్తతా; జ్ఞాతం చ తద్వయః. క్రమా
చిత్యం చ జ్ఞాతవయః క్రమాచిత్యం తస్య భావః అజ్ఞాతవయఃక్రమాచిత్యం; అర్థా
భావేఽవ్యయాభావః; అపంచమ్యఇతి ప్రతిషేధాదంభావో న తథాచ వయః
క్రమాచిత్యజ్ఞానాభావాదిత్యర్థః; కథమభివాదయిష్యే కేనక్రమరూప ప్రకారేణ నమ
స్కరిష్యే; అవిరుద్ధః అవిచరీతః ప్రకారః అనుష్ఠానవిశేషః సామాన్యేన వృద్ధవిషయక
ప్రణామకరణరూపఇతి భావః;

౨. ఉత్సంగే అంకే; దిష్ట్యేత్యానందే; ఉత్సంగః కేవలం న పూరితః కింతు
మే మనోరథోఽపి పూరిత ఇత్యర్థః;

౩. జాలేతీసంబోధనః; విసోట్టమితి విస్పష్టవాది; కందోట్టకబ్ధః కువలయ
వాదీ; ఘర్ణరశ్వకాంస్యధ్వనిపదమరణనవాంశ్వ దీర్ఘశ్వ తథావిధేన స్వరేణ అనుసరితి

† అజ్ఞాతవయః క్రమాచిత్యానితి ద్వితీయాంత పాతేన త్వితిశ్చేతః.

దీహరేణసరేణరామభద్రమణుసరేణ, ణంకరోరకమలగబ్ధపమ్మ
 లోసరీరఘంసోవితారిసోపవ్య, జాదపేక్షామిదేముహమ్. (చుబుక
 మున్నమయ్యనిరూప్య సభాష్వాకూతం), ¹రావసికింణపేక్షసిణి
 పుణంణిరూవిజ్జంతోవచ్చా ఏమేవహావాపముహచందేణవిసహ
 సంవదదివవ్య.

జనకః—(౧) పశ్యామిసఖపశ్యామి.

కౌసల్యా—(౨) ²అప్తుహేఉప్తుత్తంవిలమేహిలలంకుదోముహంవిలా
 వావేది.

జనకః—ప. వత్సాయాశ్చ రఘూద్వహస్య చ శిశావస్తిన్నభివ్యజ్యతే
 సంపృక్తిః ప్రతిబింబితేన నిఖలా నైవాకృతిస్సాద్యుతిః,

నాదిద్వీకేణ స్వరేణ చ రామభద్రమనుసరతి, నను కతోరకమలగర్భవత్సలశ్శరీరస్య
 ర్మోఽపి తాదృశవివ, జాతప్రేక్షేరేముఖం.

ఛా. ¹రాజన్నే కిం న పశ్యసి నిపుణం నిరూప్యమాణో వత్సాయా మే వధ్వా
 ముఖచంద్రేణాపి నహ సంవదత్యేవ.

ఛా. ²అహోఉన్నతమివమేహృదయంకులోముఖం విలాపయతి.

అనుకరోతి. కతోరకమలగర్భవదాంతర తత్ర వత్సత్వః స్థితః
 తాదృశవివ రామభద్రస్వర్ణసదృశవివ; చుబుకమధరాధోదేశం; నిపుణం నిరూప్య
 మాణః హేతుభిః పటుతరం విచార్యమాణః ఆయమితి శేషః; సీతాముఖచంద్రప్రతి
 యోగికసాదృశ్యప్రమానిషయో భవతి;

౧. పశ్యామి సఖ పశ్యామి; ఆదరాద్విరుక్తిః;

౨. ఉన్నతమివ విభ్రాంతమివ; కులోముఖం యత్ర కావసి ఆసంభావ్య విషయే
 లగ్నమితి యావత్; విలాపయతి పరిదేవయతి;

౩. వత్సాయాభితి. అస్తిక్ శిశౌ లవే వత్సాయాస్సీతాయా రఘూద్వహస్య
 చ రామచంద్రస్య చ సంపృక్తిసంపర్కసంబంధ ఇత్యర్థః; ప్రతిబింబితేన ఆభివ్యజ్యతే
 ఆభివృత్తా భవతి; దర్పణాదప్రతిబిమ్బవద్వత్వక ఇత్యర్థః; నిఖలాకృత్వాన్ అకృతి
 రవయవసంస్థానవిశేషః సైవ సీతారఘూద్వహసంబంధిస్యేవ ద్యుతిః లావణ్యం సైవ
 తయోరేవ సంబంధిన్; వాణీ వాక్ సా తయోరేవ సంబంధిన్; విషయః ప్రశ్రయః న

సా వాణీవినయస్సపవ సహజః పుణ్యానుభావోఽస్యసా

హాహాదేవి కిముత్పథైర్మమనుఃపారిష్లవం ధావతి ?

౨౨

కౌసల్యా—¹జాదఅత్తిదేమాదాసంహ్మరసివాతం ?

లవః—సహి౨.

కౌసల్యా—(౧) ²తదోకస్సతుమం?

లవః—(౨) భగవత స్సుగృహీతనామధేయస్య వాల్మీకేః.

కౌసల్యా—³అయిజాదకహిదవ్వంక హేహి.

లవః—ఏతావదేవ జానామి.

(నేపథ్యే) (౩) భోభో నైనికా ఏషఖలు కుమారశ్చంద్రకేతు

రాజ్ఞాపయతి, నకేనచిదాశ్రమాభ్యర్థభూమయోఽతిక్రమితవాన్

ఛా. ¹జాతాస్తిలేమాతా? సంస్తరసివాతాం?

ఛా. ²తతః కస్య త్వం?

ఛా. ³అయిజాతకథితవ్వంకధయ.

నివ, సహజః స్వాభావికః పుణ్యః పావనశ్చాసా అనుభావశ్చసోఽపి సమీచీకవ్యవసా
యోఽపి అసా సీతారఘూద్వహసంబధ్యేవ; అదూరవిప్రకృప్తవాచ్యదశ్యబ్ధః; 'అనుభావః
ప్రభావేచసతాంచ మఠినిశ్చయ' ఇత్యమరః; దేవి సీలే మమ మనః పారిష్లవం సత్
చంచలం సత్ ఉత్పదైరమారైః కింధావతి అనతస్థితం భవతి; హాహాదుఃఖ్యతఇత్యర్థః;
దేవీత్యనేన దేవభూయంగతాయాస్తవ కథమిదం సంగచ్ఛత ఇతి వ్యుత్పత్తేః; అతవివహి
ఉత్పదైరిత్యుక్తం; అత్రచ "ఋహ్మరఘ్నాఃపథామానతే" ఇతి సమాసాంతః.

౧. కస్యత్వం కస్తాజ్ఞాత ఇత్యర్థః;

౨. సుగృహీతం సుప్తం జ్ఞాతం నామధేయం యస్య తథోక్తస్య వాల్మీకేః;

౩. నైనికాః నేనాసమవాయనః; అభ్యర్థ భూమయః సమీపదేశాః నాతిక్రమిత
వ్యాః సహాదేనాసి స్పృష్టవా ఇత్యాజ్ఞాపయతీత్యర్థః; మేధ్యాశ్వస్య యజ్ఞంగాశ్వస్య

"కస్యత్వమిత్తత్ర "త్వంకస్తాజ్ఞాత" ఇతి కేహంచిద్వాన్యఖ్యానం ప్రకరణా
సమగుణః; మాతాపిత్రో రజ్ఞానవాదినంప్రతి తస్మిత్వ" కస్తాజ్ఞాతఇతి ప్రశ్ననైవీవాను
దయాత్; సహజనిక రుః ప్రకృతిత్వ మస్తరేణ మాతాపితృత్వ మితీతరదావిరస్తి యేన
ప్రశ్నాస్తరంతే సంజంగమిత" ఇతి వ్యాఖ్యాతం కైఫీత్.

ఇతి, అరుంధతీజనకా—మేఘాశ్వప్రసంగాదుపాగతశ్చంద్రకేతు
ద్వీప్తవ్య ఇత్యసోసుదివసోఽయం.

కౌసల్యా—(౧) 'వచ్చులక్ష్మణస్సపుత్రః' అని వేదితి అమలబిందుసుందరా
ఇంతి కౌసల్యానుజీతింది.

లవః—ఆర్యశ్చంద్రకేతు ర్నామ?

జనకః—(౨) జానాసి రామలక్ష్మణౌ దాశరథీ?

లవః—(౩) ఏతావేవ రామాయణకథాపురుషా?

జనకః—(౪) అథకిం.

లవః—తత్కథం న జానామి?

జనకః—తస్య లక్ష్మణస్యాయమాత్తజశ్చంద్రకేతుః.

లవః—(౫) ఊర్విశాపుత్రస్తర్హి మైథిలస్య రాజరేంద్రాపిత్రః.

అరుంధతీ—(౬) ఆవిష్కృతం కథాప్రావీణ్యం వత్సేన.

జనకః—(౭) యది త్వమిదృశః కథాయామభిజ్ఞస్తర్హి బ్రూహి (పశ్యామః)
(పుచ్చామః) తేహందశరథస్య దారకాణాం కిం నామధేయాన్య
పత్యానికేషుదారేషు ప్రసూతానీతి.

భా. 'వచ్చు లక్ష్మణస్య పుత్ర ఆజ్ఞాపయతీత్యమృతబిందుసుందరాణ్యక్షరాణి
శ్రూయంతే.

ప్రసంగాత్ అవశ్యానుసౌధవ్యత్వాద్ధేతోః; ద్రవ్యవ్య ఇతి సుదివసః చంద్రకేతుదర్శ
నాత్ శోభనదివసోఽయం విస్తయనీయ ఇత్యర్థః;

౧. అమృతబిందుసుందరాణ్యక్షరాణి సుభాష్యవతవత్ భోగ్యావర్ణాః;

౨. దాశరథీ దశరథపుత్రః; జానాసి కిమితి కాక్వా యోజనీయమ్;

౩. రామాయణకథాయాః రామాయణనామక కావ్యప్రబంధస్య పురుషా
ప్రతిపాద్యో;

౪. అథకిమిత్యంగీకారే;

౫. తర్హి లక్ష్మణపుత్రత్వే; మైథిలస్య మిథిలాధిపతేః;

౬. ఆవిష్కృతం ప్రకాశితమ్; వత్సేన లవేన;

౭. కథాయామభిజ్ఞస్తర్హితిపాద్యార్థజ్ఞానవాక్; కిం నామధేయానీత్యారభ్య
కేషు దారేషు ప్రసూతానీత్యంతస్య బ్రూహీత్యనేనాన్వయః; పశ్యామః అనన్వితా
నిషయకత్వద్వచనం శృణుమ ఇత్యర్థః;

జనకః—(౧) కిం న ప్రణీతః కవినా ?

లవః—(౨) ప్రణీతో న తు ప్రకాశితః తస్యైవ కోఽప్యేకదేశః భగవతా ప్రబంధాంతరేణ రసవదభినయార్థీకృతః. తం చస్వహస్తలిఖితం భగవాన్సునిర్వ్యసృజద్భరతస్య తౌర్యత్రిక సూత్రధారస్య.

జనకః—కిమర్థం?

లవః—(౩) సకల భగవాన్ స్తమస్సరోభిః ప్రయోజయిష్యతీతి.

జనకః—(౪) సర్వమిదమకూతకరమస్తాకం.

లవః—(౫) మహతీ పునరన్తిక భగవతో వాల్మీకే రాష్ట్రాయతో యేషామంతేవాసినాం హస్తే తత్పుస్తకం భరతాశ్రమం ప్రతి ప్రహితం తేషామానుయాత్రికశాపపాణిః ప్రమాదోచ్ఛేదనార్థమస్తద్భ్రాతృ ప్రేషితః.

కౌసల్యా—¹భారావిదేఅత్తి?

భా. ¹భాగవాన్ తేఽస్తి?

౧. న ప్రణీతః కిం న ప్రకటితః కిం? నోక్తః కిమితి వార్థః;

౨. న తు ప్రకాశితః న శ్రావితో నాధ్యాపితశ్చ, తస్య రామాయణస్య కోఽపి అనిర్ధారితః ఏకదేశః అంశః; సచ సప్రమాణే వక్ష్యమాణాంతర్నాటకార్థ ఇతి జ్ఞేయం; ప్రబంధాంతరేణ; శ్రవ్యప్రబంధాతిరిక్తదృశ్య ప్రబంధరూపరూపకరూపేణ. రసవాక్ శృంగారాదిప్రతిపాదకః అభినేయః సాత్త్వికాంగికాదిచతుర్విధాభినయప్రకాశ్యః అర్థః అభిధేయః యస్య సతతోక్తీకృతః; మునిః వాల్మీకిః; తౌర్యత్రికసూత్రధారస్య నృత్తగీతవాదిత్రశాస్త్రాచార్యస్య భరతస్య భావరాగతాళశాస్త్రాచార్యత్వమూలకతదాద్యక్షరఘటికభరతనామకస్య.

౩. సః భరతః; తం ప్రబంధం; అప్పరోభిః ప్రయోజ్యకర్త్రీభిః ప్రయోజయిష్యతీత్యేతదర్థః;

౪. సర్వమిదం; ప్రణీతస్యాప్రకాశనం ప్రబంధాంతరేణ కరణం భరతం ప్రతిప్రేషణం చ; ఆకూతకరం గూఢార్థకమ్;

౫. ఆస్థా ఆవశ్యకత్వ ప్రకారకేచ్ఛా; ఆనుయాత్రికః అనుచరః; ప్రమాదస్య అనవధానప్రయుక్త ప్రతిఘాతస్య ఉచ్ఛేదనార్థం నివృత్త్యర్థం; అస్తద్భ్రాతృ మత్సహజః;

లవః—(౧) అస్త్యార్థః కుశో నామ.

కౌసల్యా—(౨) 'జేష్ఠోత్తిభణిదంహోది.

లవః—(౩) ఏవమేవై తత్ప్రసవక్రమేణ సకిల జ్యాయాన్.

జనకః—(౪) కింయమావాయుష్షంతే?

లవః—అథకిమ్.

జనకః—(౫) వత్స! కథయప్రకాశం, కథాప్రపంచస్య కీదృశః పర్యంతః?

లవః—(౬) అలీకపౌరాపవాదోద్విగ్నేన రాజ్ఞా నిర్వాసితాం దేవయజ
నసంభవాం సీతాదేవీమాసన్నప్రసవవేదనామేకాకినీమరణ్యేఽరి
త్యజ్య లక్ష్మణః ప్రతినివృత్త ఇతియదేవః.

కౌసల్యా—(౭) హేవచ్ఛేముద్ధముహికోదాణిం దేసరీరకుసుమస్సర్పుత్తి
దేన్వదున్విలాసపరిణామోపఆభణీపడిదో?

శా. ¹జ్యేష్ఠ ఇతి భణితం భవతి.

శా. ²హేవచ్ఛే ముగ్ధముఖ కఇదానీం తే శరీరకుసుమస్య యుడితి దైవదున్విలాస
పరిణామ ఏకాకిన్యా నిపతితః?

౧. ఆర్యః పూజ్యః;

౨. జ్యేష్ఠ ఇతి భణితం భవతి అగ్రజఇతి ధ్వనితం భవతి;

౩. ప్రసవక్రమేణ జ్యాయాన్ జ్యేష్ఠః; యమశసాధారణపూర్వజానుజత్వవ్యవ
స్థాపక జననానుపూర్వేణ జ్యేష్ఠఇతి భావః;

౪. అతఏవ పృచ్ఛతి—కింయమావతి.

౫. కథాప్రపంచస్య కథావిస్తరస్య; పర్యంతః అవసానమ్; యద్వా ప్రకాశనం
ప్రబుచ్యః తస్య కోఽవధిరత్సర్గః; కియత్పర్యంతం ప్రకాశిత ఇత్యాశయః;

౬. అలీకః మిథ్యాభూతో యః పౌరాపవాదః పౌరకర్తృకదోషకథనం తేన
ఉద్విగ్నేన సంభ్రాంతేన రాజ్ఞా రామేణ నిర్వాసితాం గృహాచ్ఛానితాం దేవయజన
సంభవాం యాగభూమిజాతాం పరిత్యజ్య లక్ష్మణః ప్రతినివృత్త ఇతి యత్ ఏషపర్యం
తఇతి యోజనా;

౭. శరీరకుసుమస్య కుసుమసదృశశరీరస్య దైవదున్విలాసస్య దైవదుశ్చేష్టికస్య
పరిణామః ఫలోపదానం కః నిపతితః ఇతి దుఃఖ్యతే;

జనకః—హా వత్సే

ప. నూనం త్వయాపరిభవం చ వనం చ ఘోరం

తాం చ వ్యథాం ప్రసవకాలకృతా మవాప్య,

క్రవ్యాద్ధణేషుపరితః పరివారయత్సు

సంత్రస్తయా శరణమిత్యసకృత్ స్మితోఽహమ్.

౨౩

లవః—ఆర్యే కావేతా?

అరుంధతీ—ఇయంకౌసల్యా, అయం చ జనకః.

లవః—సబహుమానభేదకౌతుకం పశ్యతి.

జనకః—(౧) అహహ నిర్దయతా దురాత్మనాం పౌరాణాం, అహో రా

మస్య రాజ్ఞః క్షీప్రకారితా.

ప. ఏతద్వైశసవజ్ర ఘోరపతనం శశ్వన్నమోత్పశ్యతః

క్రోధస్య జ్వలితుం ఝడిత్యచసరశ్చాపేన శాపేనవా. [ఏసిం.

కౌసల్యా—(సభయం) (౨) ¹భావదిపరిత్యాజహి ౨. పసాదేహికువిదం రా

లవః—ప. ఏతద్ధి పరిభూతానాం ప్రాయశ్చిత్తం మనస్వినాం.

అరుంధతీ—రాజన్నపత్యం రామస్తే పాల్యాశ్చ కృపణాః ప్రజాః. ౨౪

చా. ¹భగవతి పరిత్రాయస్వ ౨. ప్రసాదయ కుపితం రాజ్నిం.

౨౩. నూనమితి; క్రవ్యాద్ధణేషు వ్యాఘ్రాదిషు పరితస్యమంతాల్ పరివారయత్సు మండలి భూయ వ్యాఘ్రువత్సు సత్సు సంత్రస్తయా త్వయా ఆసక్పదహం శరణమితి స్మృతః; నూనం సంభావయే.

౧. దురాత్మనాం దుర్బుద్ధీనామ్; క్షీప్రకారితా ఆసమీక్ష్యకారిత్వమ్;

౨౫. * ఏతదితి; ఏతద్వైశసమేవ మహావ్యసనమేవవజ్రస్యాశనేర్హోరపతనం తీక్షణతనం శశ్వదుత్పశ్యతో మమ క్రోధస్య శాపేన ఆనిష్టోపధాయకసంకల్పేన చాపే నవా మారకధమివ ఝడితి జ్వలితుం అవసరః ప్రాప్తకాలతా; రాజ్ని త్వాదితి భావః;

౨. ప్రసాదయ ప్రసన్నం కురు;

౨౪. ఏతదితి. పరిభూతానామపమతానాం మనస్వినాం మహామనసాం ప్రాయశ్చిత్తం కోపప్రతీకారః ఏతత్ప్రసాదనమిత్యర్థః; అపత్యం రామః కృపణానాశ్చ తేపాల్యాః రక్షణీయాః.

జనకః—శాంతం వా రఘునందనే తదుభయంయత్పుత్రభాండం హిమే
భూయిష్ఠద్విజబాలవృద్ధి వికలస్త్రిణశ్చ పౌరో జనః. ౨౫
అతో రుషం న దధే౨

సంభ్రాంతా వటవః-(ప్రవిశ్య) (౧) కుమార౨. అశ్వో౨శ్వశ్చి ణో౨పి
భూత విశేషో జనపదేషు శ్రూయతే, సో౨మధునాస్తాభిః ప్రత్య
క్షీకృతః.

లవః—(౨)అశ్వో౨శ్వశ్చి పశుసమామ్నాయే సాంగ్రామికేచ పత్యతే,
తద్భూతకీదృశః?

వటవః—అరే శ్రూయతామ్.

ప. పశ్చాత్పుచ్చం వహతి విపులం తచ్చ ధూనోత్యజస్రం
దీర్ఘగ్రీవస్స భవతి ఖురాస్తస్య చత్వార వవ,

౨౫. * శాంతం వేత్త్యాది. వా అథవా తదుభయం శాపేన చాపేన చ శ్రోధస్య
జ్వలనాభావశ్చత్యర్థః; యత్ యస్తాత్పుత్రభాండం పుత్ర ఏవ భాండం మూలధనం
పుత్రభూతమూలధనమ్; భూయిష్ఠాని భూయాంసి ద్విభాః బాలాః శిశవో వృద్ధాః
విరాః వికలా అంధబధిరాదయస్తైః స్రీ సమూహాశ్చత్యేతాని యస్మిన్ ప్రభోక్తః
పౌరో జనశ్చమేహి మదీయః కిల; తస్మాత్తదుభయం శాపశ్చాపశ్చ శాంతం భవతు
నివృత్తం భవతు. రుషం నదధే శోపం న ధారయామి; యద్వాయద్యసాద్భూయిష్ఠద్విజ
బాలవృద్ధవికలస్త్రిణః పౌరో జనః చకారేణ రామస్సమచ్ఛీయతే; తదుభయం పౌర
జన రామాత్తశోభయం మేపుత్రభాండం పుత్రాత్తకమూలధనవన్తమ రక్షణీయం తత్త
స్మాత్ శాంతం శ్రోధేన జ్వలిత్యాలం రుషం న దధే శ్రోధం న ధారయామి; స్థైర్యద్యో
తనార్థం ద్విః కథనం;

౧. వటవః ప్రవిశ్య; అత్ర ఆహురితిశేషః; భూతవిశేషః ప్రాణివిశేషః;
జనపదేషు శోనలాదిదేశేషు. ఆరణ్యత్వాదేవముక్తిః; శ్రూయతే శాబ్దబోధవిషయా
భవతి; ప్రత్యక్షీకృతః చక్షుర్విషయాకృతః;

౨. పశుసమామ్నాయే పశుద్రవ్యకయాగ్రప్రతిపాదకవేదభాగే; సాంగ్రామికే
యుద్ధకాండే చ; కీదృశః కింలక్షణకః.

౨౬. పశ్చాదిత్యాది. సః అశ్వశ్చిత్తుచ్యమానః విపులం పుచ్చంపశ్చాద్వహతి;
మహిమః శో౨యముభయతః పుచ్చశ్చిత్త్యా రణ్యకవాసనా వ్యవృత్త్యర్థం పశ్చాత్పదం;
అన్యథాపుచ్చస్య పశ్చాద్వహనావ్యభిచారాత్ తద్వ్యర్థం; విపులమిత్యనేన ఖరవాన్య

శమ్పాణ్యత్తి ప్రకిరతి శకృత్పిండకానామ్రమాత్రా

కింవ్యాఖ్యానైర్వ్రజతి సపునర్దురమే హ్యేహి యామః. ౨౬

ఇత్యజినేహస్తయోశ్చాపే చాకర్షంతి.

లవః—(౧) సకాతుకోపరోధవినయం, ఆర్యాః పశ్యత పశ్యత ఏభిర్నీ
లోఽస్తీతి త్వరితం పరిక్రమతి.

అరుంధతీజనకౌ—పూరయతు కౌతకంవత్సః.

కౌసల్యా—(౨) ¹ఆరణ్యలగభ్యరూపాలావేహింతుమైతోసిదా, భావది
జాణామిఅహంతం పేక్షంతీవంచితేతి తాఇదో అణ్ణదోహవి
అపేక్షమ్మదావదప్పంతం పలాంతందీహాఁ.

అరుంధతీ—అతిజవేన దూరమతిక్రాంతస్స చపలః కథం దృశ్యతే?

కంచుకీ—(ప్రవిశ్య) (౩) భగవాన్నాత్మీకిరాహ జ్ఞాతవ్యమేతదవసరేభ
వద్భిరితి.

జనకః—అతిగంభీరమేత త్కిమపి భగవత్పరుంధతి! సఖి కౌసలే! ఆర్య

భా. ¹ఆరణ్యకగర్భరూపాలావైర్యాయం తోషితాః. భగవతి జానామ్యహం
తం ప్రేక్షమాణా వంచితేతి; తస్మాదితోఽన్యతోభూత్వాప్రేక్షామహేతావద్దృశ్యంతం
పలాయమానం దీర్ఘాయుషమ్.

పుత్రిః; తస్యహి పుచ్చంగోవత్ కృశం భవతి; ఏవంచ వత్సమాణవిశేషణానాం తత్సా
ధారణత్వేఽపి న దోషః; ధూనోతి చలయతి; దీర్ఘగ్రీవః; ఆయతకంతో భవతి; తస్య
ఖురాశ్చత్వారి ఏవ నాధికా ఇత్యర్థః; శమ్పాణి బాలకృణాని అత్తి ఖాదతి; శకృత్పిం
డకాక్ పురీషపిండాక్ ఆమ్రమాత్రాక్ రసాలశలాటుపరిమితాక్ ప్రకిరతి విక్షిపతి;
సపునర్దురం ప్రజతి గచ్ఛతి;

౧. కౌతుకం వర్షః తస్య ఉపరోధో బలాత్క్రియమాణత్వమ్;

౨. ఆరణ్యకగర్భస్య ఆరణ్యచరశిశో రూపైరాలావైశ్చతోషితాః యూయం;
అహం వశ్యంతీ తం వంచితేతి జానామి; రామభద్రసంవాదేన ప్రలోభితాహమితి
భావః; దృశ్యంతం దర్శవంతం;

౩. ప్రవిశ్య కంచుకీ. గృప్తిరిత్యర్థః; అవసరే ప్రాప్తకాలే;

ఏకద్వాత్మీకాశ్యం; అతిగంభీరం గూఢాశయం కిమప్యుపార్జయం; పృథ్వానాం
అరుంధతీప్రభృతీనాం వర్గః సమూహః;

గృప్తే! స్వయమేవ గత్వాభగవంతం ప్రాచేతసం పశ్యామః, ఇతి
నిష్క్రింతో వృద్ధవర్తః.

వటవః—(ప్రవిశ్య) (౧) పశ్యతు కుమారస్తదాశ్చర్యం.

లవః—దృష్టమవగతం చ నూనమాశ్వామేధికోఽయమశ్వ ఇతి.

వటవః—కథం జ్ఞాయతే?

లవః—(౨) మూర్ఖాః పఠితమేవ హి యుష్టాభిరపి తత్కాండం, కథం న
పశ్యథ! ప్రత్యేకం శతసంఖ్యాకాః కవచినో నిషంగిణో దండి
నశ్చ రక్షితారః, తత్ప్రాయమేవ బలమిదం దృశ్యతే, యదీహ
చనప్రత్యయః తత్ప్రచ్యుత.

వటవః—(౩) భోభోః కింప్రయోజనోఽయమశ్వః పరివృతః పర్యటతి?

లవః—(౪) సస్పృహమ్ (స్వగతం) అశ్వమేధఇతి నామవిశ్వవిజయినాం
క్షత్రియాణామూర్జస్వలస్సర్వక్షత్రపరిభావీమహానుత్కర్షనికమః.

(నేపథ్యే) ప. యోఽయమశ్వః పతాకేయమథవా వీరఘోషణా,

సప్తలోకై కవీరస్య దశకంఠకులద్విమః.

౨౭

౧. దృష్టం చక్షుషియ్యాశ్చతః; నూనమాశ్వమేధికోఽయమశ్వ ఇత్యవగతమను
మితం అశ్వమేధాయ ప్రభవత్యాశ్వమేధికః; తత్కాండమశ్వమేగప్రతిపాదకశ్రుతి
భాగః; బాలకాండం వా; తలాపి హ్యాశ్వమేధః ప్రసక్తః; కాండోఽస్త్రీఘ్నక్షే
క్షీబత్సం.

౨. ప్రత్యేకమిత్యాది. కవచినః శతం; నిషంగిణః శతం; దండిన శ్శతంచ రక్షి
తార ఇత్యేతన్నపశ్యథ కథమిత్యన్వయః; తత్ప్రాయమేవ కవచ్యాది ప్రచురమేవ;
ఇహ మద్వచసి ప్రత్యయో విశ్వాసో న యది;

౩. కింప్రయోజనః కింఫలకః; పరివృతః రక్షితృభిరితి కేమః; పర్యటతి పరితో
భ్రమతి;

౪. అనాగతే వస్తుని ఇచ్ఛా స్పృహ; సర్వక్షత్రపరిభావీ సకల రాజకులపరి
భవజనకః ఉత్కర్షనికమః ఉపాదేయవైలక్షణ్య భావకదృషద్విశేషః; ఉర్జస్వలః
బలిష్ఠః; ఆచిచ్ఛానిః ఇత్యర్థః;

౨౭. య ఇతి; యోఽయమశ్వః అశ్వమేధికోఽశ్వః ఇయమశ్వ ఇత్కర్థః; విధే
యప్రాధాన్యాత్ స్త్రీత్వం; పతాకాత్వం విధేయమి; సప్తాయువేషు లోకేషు ఏక

లవః—(౧) సగర్వమివ, అహో సందీపనాన్యక్షరాణి,

వటవః—(౨) కిముచ్యతే ప్రాజ్ఞః ఖలు కుమారః.

లవః—(౩) భోభోః కిమక్షత్రియా పృథివీ? యదేవముద్భవ్యతే.

(నేపథ్యే) అరే రే మహారాజం ప్రతి కుతః క్షత్రియాః?

లవః—(౪) ధిగ్జాల్నాన్.

ప. యది నోసంతి సంత్యేవ † కేయమద్య బిభీషికా?

కిముక్తైరేభిరధునా తాం పతాకాం హరామి వః. ౨౮

హే వటవః పరివృత్త్య లోష్టైరభిఘ్నంతోపనయతైసమశ్వం, ఏష

రోహితానాం మధ్యే చరతు.

వీరస్య; ఏకేషు ప్రధానేషు వీరయతిపరాక్రమత ఇత్యేకవీరస్తస్య; సప్తాకేశ్వత్ర మధ్యమపదలోపీ సమాసః; వీరైకఇత్యాపత్తివారణాయ ఏకేషు వీరయతీతివిగ్రహో ౨౦గీ కృతః; దశకంఠకులస్య రావణవంశస్యద్విట్ కాతయితా తస్య రామస్య పతాకా విజయ ధ్వజః; అథవాపూర్వోక్తాతిరేకేణ వీరఘోషణావీర ఇతి జగదాకర్ణనానుకూలవ్యాపారః.

౧. గర్వః పరోత్కర్హానాదరః; సందీపనాని గ్రోహసకాని; మనఃప్రస్వలనం గ్రోధ ఇత్యుక్తం.

౨. ప్రాజ్ఞఇతి. సర్వోఽపి స్వజనం ప్రశంసతీత్యంశజ్ఞ ఇత్యర్థః; *

౩. ఏవం పూర్వోక్తరీత్యాంత ఉద్భవ్యతే తస్మాత్ కిమక్షత్రియా పృథివీత్య న్వయః; మహారాజం ప్రతి తదాస్తుభ్యేన; కుతః కస్తాద్ధేతోః క్వవా;

౪. ధిక్ జాల్నాన్ అసమీక్ష్యకారి భవద్విషయక నిందేత్కర్థః.

౨౮. యది నో ఇతి. అత్ర క్షత్రియా ఇత్యనుషజ్యతే, క్షత్రియా న సంతీతి భవద్భిరుచ్యతే యది సంత్యేవేత్యవగంతవ్యం; అద్య క్షత్రియసత్తాధికరణేఽస్మిన్ దివసే. ఇయం బిభీషికా భయోత్పాదనం కా? కీదృశీత్యర్థః. రోహితానాం మృగ విశేషాణాం; దృప్తాం దృప్తవక్తృకాయాం దృప్తత్వోపచారః; నసహంతే శిక్షణా భావవత్ప్రే సభవంతీత్యర్థః; సోఽపి చంద్ర కేతురీతి యోజనా;

† యది తే సంతి సంత్యేవ, ఇతి ప్రాచీనః పాఠః; లేరామాదయః సంతి యది సంత్యేవ వర్తంతామేవ; తావతాన్యేహం కాక్షితి? ఇతి తదర్థః.

* ఆశ్వ ఆశ్వమేధికత్వస్య సత్యత్వాత్కుమారః ప్రాజ్ఞః విద్వాన్, ఇత్యర్థ వర్ణనం యుక్తమ్.

సక్రీధః పురుషః—(ప్రవిశ్య) (౧) ధిక్వాపలం కిముక్తవానసి? తీక్ష్ణత
రాహ్యాయుధీయశ్రేణయః శిశోరపి దృష్టాం వాచం న సహంతే,
రాజప్రతశ్చంద్రకేతు ద్ద్ధాంతః సోఽప్యపూర్వారణ్యదర్శనా
ఊర్జస్తవృదయో నపరాపతత్యద్యాపి, తత్త్వరితతరమనేన తరు
గహనేనాపసర్వత,

వటవః—(౨) కుమారకృతం కృతమనేనాశ్వేన. తర్జయంతి విస్ఫురిత
శస్త్రాః కుమారమాయుధీయశ్రేణయః దూరే చాశ్రమపదం,
తదేహి హరిణస్ఫుటైః పలాయామహే.

లవః—(౩) విహస్య, కిం నామ విఘ్నరంతి శస్త్రాణి? ఇతి ధను రారోపయన్
ప. జ్యాజిహ్వాయా వలయితోత్కటకోటిదంష్ట్రా
ము(ద్రుభా)ద్ధారిఘోరఘనఘర్షరఘోషమేతత్,

౧. దుర్దాంతః అమర్షణీః; ఆపూర్వారణ్యదర్శనేన అననుభూతవినిలౌకనేన
ఆఊర్జస్తవృదయో వ్యాసక్తమనాః; తదాగాం గహనేన దుర్గమనన్నివేశేన; అప
సర్వత పలాయథ్వమ్.

౨. కృతమశ్వేన అశ్వేన సాధ్యం కిమపి నాస్తీత్యర్థః; గర్హాయాం ద్విరుక్తిః
అజ్ఞానాదేవాశ్రవయం ప్రవృత్తా ఇతి భావః. విస్ఫురితశస్త్రాః ఘోషవదాయుధాః; తర్జ
యంతి భయముత్పాదయంతి; ఆశ్రమపదం చ ఆశ్రమస్థానంచ దూరే విప్రకృష్టే;
హరిణానాం యాని ప్లుతాని ఆభూస్వర్గమనాని తత్సదృశగమనైరిత్యర్థః; పలాయా
మహే పరాగతాభవామః; ఆయగతో; తస్య పరేత్యుపసర్గపూర్వకత్వం; ఉపసర్గస్యా
యతావితి లత్యం.

౩. విఘ్నరంతి ఘోషయంతాని భవంతి; ధనురారోపయన్, జ్యామితి శేషః.

౨౯. జ్యాజిహ్వయేత్యాది. జ్యా హార్షీనైవ జిహ్వ రసనా తయా వలయితా
వేష్టితా ఉత్కటకోటిరేవ ఉత్తుంగాగ్రభాగవేవ దంష్ట్రా యస్య తత్తథోక్తమ్; ఉద్రుభా
రయః ఆనంభ్యాకాఘోరా భయజనకా ఘనా స్సంద్రా ఘర్షరఘోషా యస్యతత్త
థోక్తం; ఏకచ్ఛాపం, క్షీటత్వం విచారణీయం; సామాన్యే నపుంసకత్వం వా † గ్రానే
కటకే ప్రసక్తముద్యుక్తం హవోహేనయుక్తంయదంతకవక్త్రయంత్రం వ్యాఘ్రాదిమా
రణయంత్రసదృశకృతాంతాన్యకుహరం తస్య జృంభావిదంబితదీయజృంభానకారివిక
టం విషమం ఉదరం మధ్యం యస్య తథావిధం అస్త; అస్య చాపస్య తథాభవనం

గ్రాసప్రసక్తహసదంతక వక్త్రయంత్ర
జృంభావిడంబి వికటోదరమస్తువాపమ్.

౨౯

ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్మరేష్వ.

ఇతి చతుర్థో ౭ జ్ఞః.

ప్రాప్తకాలమిత్యర్థః; జ్యోజిహ్వోవ జ్యోజిహ్వోత్సుపమాలంకారో వ్యాఖ్యేయః; కోటి
దంత్రమిత్యర్థః తు కోట్యాత్తకం దంత్రాసనృశమితి వ్యాఖ్యేయం. విశేష్యవిశేషణ
భావస్య కామచారత్వాన్నదోష ఇత్యాహుః.

వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,
ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానామవసితస్తుతీయో ౭ జ్ఞః.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావశలస్పర్శినీ
సమాఖ్యానాం ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం
చతుర్థో ౭ంకః.

సమరశిరసి చంచత్పంచచూడశ్చమూనా
ముఁరి శరతుమారం కోఽవ్యయం వీరపోతః.

౨

ఆశ్చర్యం౨.

ప. మునిజనశిశురేక స్పర్వత స్సంప్రకోపా
న్నవభవరఘువంశస్యాప్రసిద్ధి(ద్ధి)ప్రరోహః,
దళితకరికపోలగ్రంథి టంకారఘోర

జ్వలితశరసహస్రః కౌతుకం మే కరోతి.

౩

సుమంత్రః—అయుష్షః.

ప. అతిశయితసురాసుర ప్రభావం
శిశుమవలోక్యతదైవతుల్యరూపమ్,
† కుశికసుతమఖద్విషం ప్రమాధే
ధృతధనుషం రఘునందనంస్తరామి.

౪

గుంజంత్యో అమృతశబ్దం కుర్వంత్యో కోటిఅగ్రే యస్య తథోక్తేన కార్తుకేణ, కరణత్వా
త్ప్రతీయా; సమరశిరసి యుద్ధరంగే చమూనాముపరిశరతుమారం బాణవర్షంకిరతి; తుమ
రోఽలిసూక్ష్మసలిలవృష్టిః; అత్ర రజ్యస్తఖిన్రి కార్తుకేణ చంచత్పంచచూడ ఇత్యేతైః
శరతుమారమిత్యనేన చ తటిత్వతః శక్రచాపయుక్తస్య మేఘశిరోస్య సామ్యం వ్య
జ్యతే.

౩. మునిజనేత్యాది. ఏకః అనవాయః సంప్రకోపాత్ ప్రకృప్తకోపాత్; లవ
కోవస్య తద్దృష్ట్యావృత్తేఽసి చంద్రకేతుబుద్ధ్యా మహత్త్వాదదోషః; సర్వతస్సమంతాత్
దళితానాం కరికపోలగ్రంథీనాం టంకారేణ దళనధ్వనినా ఘోరం భయజనకం జ్వలి
తం శరాణాం సహస్రం యస్య సతథోక్తః; అనంత్యవాచీ సహస్రశబ్దః; నవః స్రవ్య
గ్రీ రఘువంశస్యాప్రసిద్ధిప్రరోహ ఇవ స్థితః అపఖ్యాత్యంతురవత్ స్థితః మునిజన
శిశుః మునిజనాః శమప్రధానాః లేష్వసి బాల ఇత్యర్థః; మే కౌతుకం వార్షం కరోతి
ఉత్పాదయతి.

౪. అతీతి. తదైవ తుల్యరూపం యథా రామేణ తుల్యప్రభావః తదైవ
తుల్యాకారఇత్యర్థః. తథావిధం; కుశికసుతమఖద్విషం సుబాహువ్రభృతీనాం; అత్ర
స్త్రుతిమదలంకారః.

† అత్ర, తదైవ తుల్యరూపమితి ప్రాచీనపాఠ ఏవ యుక్తః; అన్యథాఽన్యమే
క్షేకాత్.

చంద్రకేతుః—(౧) మమత్వేకముద్దిశ్య భూయసా మారంభ ఇతి హృ
దయమపత్రపతే.

ప. ఆయం హి శిశురేకకో మదభరేణ భూరిస్ఫుర

త్కరాశ కరకందలీజటిల శస్త్రజాలైర్భవైః;

క్వణత్కనక కింకిణీర్ఘణఝణాయితస్యందనై

రమందమదదుర్దిన ద్విరదదామరై రావృతః.

౫

సుమంత్రః—(౨) వత్స ఏభిస్సమస్తైరపి నాలమస్య. కింపు నరన్యస్తైః.

చంద్రకేతుః—(౩) ఆర్య త్వర్యతాం. అనేన మహానాశితజనప్ర

మాథోఽయమారంభః.

తథాహి—ప. ఆగర్జద్విరికుంజకుంజరఘటాని స్తీర్ణకర్ణజ్వర

జ్య నిర్ఘోషమమందదుందుభిరవై రాధ్ధాత ముజ్జృమ్భయన్,

వేల్లదైర్భవరుండఖండనికరైర్వీరో విధత్రేభువం

తృప్యత్కాలకరాశవక్త్ర విఘనవ్యాకీర్యమాణామివ.

౬

౧. అపత్రపతే లజ్జతే.

౫. ఆయమితి. ఆయమేకక శ్శిశుః ఏకాశీ బాలః మదభరేణ వీరపానసముపజ
నితమదాలికాయేన భూరి అధికం స్ఫురంతీషు చలంతీషు కరాళాను క్రూరాను కరకంద
లీషు కరాగ్రేషు జటిలాని నిబిడాని శస్త్రజాలాని యేహం తైస్తథోక్తైః, క్వణంతీభి
శ్శబ్దం కుర్వంతీభిః కనకకింకిణీభిః హేమమయక్షుద్రఘంటికాభిః ఝణఝణాయితాశ్శబ్ద
విశేషయంతాః స్యందనాః యేషు తైస్తథోక్తైః, అమందం మదదుర్దినం మదోదకపృష్టి
ర్యేషు తైస్తథోక్తైః ద్విరదైర్గజైః డామరైః భయంకరైః బలైః సైన్యైః రావృతః.

౨. సమస్తైః సమస్తైః నాలం నపర్యాప్తిరీత్యర్థః; వ్యస్తైః పృథక్స్థితైః.

౩. ఆశ్రితజనానామపడివిజనానాం ప్రమాథో మారణం.

౬. ఆగర్జదీతి. వీరః ఆయం లవః అమందదుందుభిరవైరలితయిత భేరిశబ్దైః ఆధ్ధాతం
ద్విగుణీకృతం, ఆగర్జతాం భయపకాల్ గాఢగర్జనం కుర్వతాం గిరికుంజకుంజరాణాం
కుర్వతగుహావర్తికానాం ఘటాయై పక్తాయే నిస్తీర్ణః దత్తః కర్ణజ్వరో యేన తథో
క్త్యాసౌ జ్యోతిర్ఘోషశ్చ, తమజ్జృంభయన్ ఉల్బణయన్ పక్వేల్లద్భిర్గుఢ్గదృష్టిః
భైరవైర్భయంకరైః రుండఖండానాం శిరఃకపాలానాం నికరైస్సమూహైః ఘనం

సుమంత్రః—(౧)(స్వ)కథమీదృశేన సహ వత్సస్య చంద్రకేతోద్వంద్వ
సంప్రహారమనుజానీమః. (విచింత్య) అథవా ఇత్వైకుసులవృద్ధాః
ఖలు వయం, ప్రత్యుపస్థితే చ కా గతిః?

చంద్రకేతుః—(౨) సవిస్తయలజ్ఞాసంభ్రమం. హంత ధిగపావృత్తాన్యేవ
సర్వతస్సైన్యాని.

సుమంత్రః—(౩) కథవేగం నిరూప్య అయం పృష్టేషా తే వాగ్విషయస్సవీరః.

చంద్రకేతుః—(విస్తృతి మభినీయ) (౨) ఆర్య కింనామధీయ ఆఖ్యాత
అహ్వయకైః.

సుమంత్రః—లవ ఇతి.

చంద్రకేతుః—ప. భోభో లవ మహాబాహుః కిమేభిస్తవనైన్తికైః?

ఏవోహమేహి మామేవ తేజస్తేజసి శామ్యతు.

౭

సుమంత్రః—కుమార.

ప. వినివర్తతపష పశ్యబాలః పుత్రనానిర్వధనాత్త్వయోపహూతః,

స్తవయిత్తురనాదిభావో నామవమద్దాదివదృష్టసింహశాటః. ౮

(౪) తతః ప్రవిశతి ధీరోద్ధత పరాక్రమో లవః ౨. సాధు రాజపుత్ర

తృప్యతః పిపాసితస్య కాలస్య మృత్యోః కరాళవక్త్రస్య విఘ్నైర్భుక్తశ్చైః వ్యాకీర్య
మాణామివ సంస్తీర్యమాణామివ విఘ్నే కరోతి; తృప్యదిత్యనేన పిపాసాపరేణ మృత్యు
సాధర్మ్యగమక్తా ఇతి వ్యుజ్యతే.

౧. ద్వంద్వం ప్రహరం ద్వంద్వయుద్ధమ్; అనుజానీమః అంగీకర్తః; ఇత్వైకు
కులవృద్ధాః ఖల్విత్యనేన విమృశ్య కారిత్యమావశ్యకమితి వ్యుజ్యతే.

౨. అపావృత్తాని పరాజ్ఞుభీభూతాని.

౩. ఆహ్వయకైరాహ్వనం కుర్వద్భిః.

౪. తేజఃకార్యం తేజసి శామ్యతు నిర్వాణం భవతు.

౮. విసీతి. పుత్రనా నిర్వధనాత్ సేనాప్రహారాత్ అపాదానే పంచమీ;
ఉపహూతః ఆహూతః స్తవయిత్తురవాల్ మేఘర్షణేః సింహశాటః సింహశిశురివ
వినివర్తతే ఇత్యేతత్పశ్యేత్కర్థః.

౪. ధీరోద్ధతస్య యుద్ధ్యిష్టటస్య పరాక్రమాయస్యేత్కర్థః; ధీరోదాతాదయశ్చ
త్వారో నాయకాః ప్రసిద్ధాః; తేషు ప్రాయేణ భటానామేవ ధీరోద్ధతత్వమ్;

సాధు ౨. సత్యమైత్వైకః ఖల్వసి, తదహం పరాగతవవాన్తి.
(నేపథ్యే) మహాన్ కలకలః.

లవః—(సావేగం పరావృత్త్య) (౧) ఆః కథమిదానీం భగ్నాఽపి పునః
ప్రతినివృత్తాః పృష్టానుసారిణః పర్యవప్తభృంతి చమూపతయః
ధిగ్దాల్తాన్.

ప. ఆయం శైలాఘాత తుభితబడబావక్త్రహుతభు
కృచిండ్రోధార్పి ర్నిచయకబళత్వం వ్రజతు మే,
సమంతాదుత్సర్వస్వ సతుములనేనా కలకలః
పయోరాశే రోఘః ప్రళయపవనాస్ఫాలిత ఇవ.
(పరిక్రామతి).

చంద్రకేతుః—భో భో కుమార.

ప. అత్యద్భుతాదసిగుణాతిశయాత్ప్రియోమే
తస్మాత్సఖాత్వమసి యన్తమ త త్తవైవ,
తత్కిం నిజే పరిజనే కదనం కరోషి?
సన్వేష దర్శనికష స్తవ చంద్రకేతుః.

౧౦

లవః—(సహర్షసంభ్రమం పరావృత్త్య) (౨) అహో మహానుభవస్య ప్రస
న్నకర్కశావీరవచనప్రయుక్తిర్వికర్తనకులకుమారస్య, తత్కిమే
భిరేనమేవ తావత్సంభావయీమి, (నేపథ్యే పునః కలకలః.)

౧. ఆ ఇతి గర్వే; భగ్నాఽపి ఆపజితా ఆపి పర్యవప్తభృన్తి సమీపస్థితా
భవంతి; ఆవాచ్ఛాలంబనా విదుర్యయోరితి షత్వం.

౯. ఆయంతైలేశ్యాది. సమంతాదుత్సర్వస్వ వ్యాఘ్నవన్ ఆయం ఘనతుములనేనా
కలకలః శైలాఘాతేన మందరసంఘట్టనేన తుభితో విపర్యస్తో యః బడబావక్త్రహుత
భుక్ బడబాముఖ్యాః తద్వత్ప్రచండస్య తీక్షణ్య క్రోధార్పిర్నిచయస్య రోపాస్మిన్వా
లాసమూహస్య కబళత్వం భక్త్యత్వం వ్రజతు ఇవ, పయోరాశేరోఘః ప్రవాహఇవ.

౧౦. ఆతీతి. మమత్వం సఖాసితస్సాన్వదీయం యద్వస్తు తత్త్వదీయ మేవ తన్నిజే
పరిజనే కిమర్థమేవం కదనం యుద్ధం కరోషి; తవ దర్శపరీక్షాస్థాన మేష చంద్రకేతు
రిత్యర్థః.

౨. ప్రసన్నాప్రసాదవతీ కర్కశా కఠినా చ; ఆపాతతోరమ్యాపర్యాః

లవః—సక్రోధనిర్వేదం, ఆః కదర్థీకృతోఽహమేభి ర్విరసంవాదవిష్ణు
కారిభిః పాపైః, తదభిముఖం పరిక్రామతి.

చంద్రకేతుః—ఆర్య ద్యశ్యతాం ద్రప్తవ్యం.

ప. దర్పేణ కౌతుకవతా మయి బద్ధలక్ష్యః

పశ్చాద్భలైరనుసృతోఽయ ముదీర్ఘధన్వా,

ద్వేషా సముద్గతమరు త్తరళస్య ధత్తే

మేఘస్య మాఘవతచాపధరస్య లక్ష్మీం.

౧౧

కుమార ఏనం ద్రష్టుమపిజానాతి, కేవలం వయం తు పరవంతో
విస్తయేన.

చంద్రకేతుః—భోభో రాజానః.

ప. సంఖ్యాతీతైర్ద్విరదతురగస్యందసస్థైః పదాతా

వత్రై కస్తిక్ కవచనిబిడై ర్నదచర్తోత్తరీయే,

చనే తు కఠినేత్కర్థః; వీరవచనప్రయుక్తిః వీరవాదప్రయోగః; సంభావయామి పుర
స్కరోమి.

కదర్థీకృతః అనుచితవ్యాపారవాక్ కృతః వీరసంవాదస్య చంద్రకేతోరుక్తి
ప్రత్యుక్తికాయాః;

౧౧. దర్పేతి; కౌతుకవతా సామర్థ్యదర్శనే చ్ఛాయుక్తేన దర్పేణ బలేన మయి
బద్ధలక్ష్యో దత్తచక్షుః మయి వ్యవసిత లక్ష్యత్వవాన్వా; ఉదీర్ఘధన్వాఽస్తి ప్రచాపః
ఆయం లవః ద్వేషా సముద్గతపవనచలితస్య మఘవత్సంబంధి చాపధరస్య వర్షకఘనస్య
లక్ష్మీం శ్రియం ధత్తే.

౧౨. సంఖ్యాతీతైర్త్యాది. సంఖ్యాతీతై రసంఖ్యేయైః ద్విరదతురగస్యందసే
తివంతీతి ద్విరదతురగస్యందసస్థాః తథావిధైః కవచనిబిడైర్వారవాణః హితైః అపరవ
యసి వార్ధకే † ఖ్యాతికామై ర్విజయప్రశస్తికామనావద్భిః కాలశ్యేష్టైర్వయోధిభిః

† నవిద్యతే పరముత్కృష్టం పయో యస్య సః అపరవయాః బాలః తస్మిక్
ఇత్కృద్ధమంగీకృత్యాస్య పదస్య లవవిశేషణత్వం యుక్తంకాలశ్యేష్టైర్త్యస్య ప్రతినిధేశ
త్వాత్; అన్యథా; సంఖ్యాతీతైర్త్యాదీనా మేకస్మిన్నిత్యాది ప్రతినిధేశవత్కాలశ్యేష్ట
రిత్యస్య ప్రతినిధేశకాథావా న్మూలనతాస్యాత్.

కాలజ్యేష్ఠైరపరవయసి ఖ్యాతికామైర్భవద్భి

ర్యోఽసౌబద్ధో యుధి(సమభ)పరికరస్తేన ధిగ్వోధిగస్తాః. ౧౨

లవః—(సోస్తాదం) (౧) కథ మనుకంపతే నామ? (విచింత్య) భవతు కాల
హరణప్రతిషేధాయ జృంభకాస్త్రేణ తావత్సంస్తంభయామి
సైన్యానీతిధ్యానం నాటయతి.

సుమంత్రః—(౨)తత్కిమకస్తాదుల్లోలానై న్యన్యనిర్ఘోషాః ప్రశామ్యంతి?

లవః—(౩) పశ్యామ్యేనమధునా ప్రగల్భం.

సుమంత్రః—(౪) వత్స మన్యే కుమారేణ జృంభ కాస్త్రమామంత్రితమితి.

చంద్రకేతుః—(౫) కస్సందేహః?

ప. వ్యతికరణవ భీమస్తామసో వైద్యుతశ్చ

ప్రణిహితమపి చతుర్ద్వస్తముక్తం హినస్తి,

అథ లిఖితమివైతతై న్యమస్పందమాస్తే

నియతమమితవీర్యం జృంభతే జృంభ కాస్త్రం.

౧౩

భవద్భిరేకస్మిన్నసహాయపదా తౌపాదచారిణి నద్ధచర్మోత్తరీయే ఆత్ర అస్తిక్ శిశౌ విష
యేయోఽయం సమభరః ఏకాఘీభావః బద్ధః తేన వః ధిక్; అస్తాంశ్చధిక్; యుష్మాకమ
వ్యవధానేన నిందా ఆస్తాకం తు యుష్మద్వాదా.

౧. అనుకంపతే మమ దౌర్బల్యమాశంక్య మద్దుఃఖం పరిజహీర్షతి. కాలహర
ణప్రతిషేధాయ కాలయాపననివృత్తయే; సంస్తంభయామి నివృత్తవ్యాపారాణి
కరోమి;

౨. ప్రశామ్యంతి విరమంతి;

౩. ప్రగల్భం ప్రాధం;

౪. ఆమంత్రితం ఆహూతం;

౫. కస్సందేహః ఆమంత్రితమిత్యత్ర క స్సంశయఇత్యర్థః; మన్య ఇత్యన్య
సంభావనానాచిత్వాత్తస్యాశ్చోత్కటకోటికసంశయరూపత్వాత్ ;

౧౩. వ్యతికర ఇతి; తమస్సంబంధితామసః విద్యుత్సంబంధీవైద్యుతశ్చ; తథావిధో
వ్యతికర స్సంబంధః ప్రణిహితమపి ప్రతిహితమపి ప్రయత్నేన విక్షిప్తమపి; గ్రస్తం చ
తస్ముక్తం చ; ఖంజకుష్టాదివత్సమాసః; తమసా గ్రస్తం జ్యోతిహముక్తం; తమస్యన

(౧) ఆశ్చర్యం.

ప. పాతాళోదరకుంజపుంజితతమశ్శ్యామైర్నభోజ్యంభకై
రుత్తప్తస్ఫురదారకూటకక్షిజ్యోతిర్జ్వలద్దీప్తిభిః,
కల్పాక్షేపకతోరభైరవమరుద్వ్యస్తైరభిస్తీర్యతే
లీనాంభోదతటిత్కడారకుహరైర్వింధ్యాద్రికూటైరివ. ౧౪

సుమంత్రః—(౨) కుతః పునరస్య జ్యంభకాణామాగమస్యత్?

చంద్రకేతుః—భగవతః ప్రాచేతసాదితి మన్యే.

సుమంత్రః—(౩) నైతదేవమస్త్రేషు విశేషతో జ్యంభకేషు.

ప. కృశాశ్వతసయాహ్యేతేకృశాశ్వాత్కాశికం గతాః,
అభ తత్సంప్రదాయేన రామభద్రే స్థితా ఇతి. ౧౫

చంద్రకేతుః—(౪) అపరేఽపి ప్రచీయమానప్రకాశాస్త్వయమేవ
సర్వమంత్రదృశః పశ్యంతి.

కల్పాత్వాద్భీష్టత్వమ్; జ్యోతిషి చ కార్యకర్తత్వతో ముక్తత్వం; చక్షుః పాపై
బాధతే; నియతం నిశ్చితం. అజితేతిపాతే అసభిభూతేశ్వరః.

౧. ఆశ్చర్యం అభూతపూర్వం;

౧౪. పాతాళేతి. పాతాళోదరమేవ కుంజః గుహః తస్మిన్ పుంజితాని సంఘాత
భావం ప్రాప్తాని యాని తమాంసి తద్వచ్చ్యామైః; ఉత్తప్తం అగ్నితప్తం స్ఫురత్ లేజ్యం
చ యదారకూటం ధాతువిశేషః తస్య యత్కషితం పింగం జ్యోతిః తద్వజ్జ్వలద్దీప్తిభిః
అతపివకల్పాక్షేపేకల్పావసానే కతోరేణ దృఢేన భైరవేణ భీతిజననీన మరుతావృస్తై
ర్విక్షిప్తైః; లీనాంభోదాని తటిత్కడారాణి చ కుహరాణి యేషాం తథోక్తేః; కడారం
కషితం; వింధ్యాచలశృంగైఃవ స్థితైః జ్యంభకైర్నభః అభిస్తీర్యతే ఆచ్ఛాద్యతే.

౨. కుతః పునః కస్తాత్పురుషాత్పునః అస్య లవస్య;

౩. అస్త్రేషు విషయే ఏతత్ ఆగమనం ఏవం న; త్వత్తతరిత్యాన ఘటతే;
జ్యంభకాస్త్రేషు విషయే ఏతత్ప్రాచేతసాదధిగమ ఇత్యేతద్విశేషత ఏవం న నతమాం
ఘటతే;

౧౫. కృశాశ్వేతి; ఏతే అస్త్రదేవతావిశేషాః కృశాశ్వతసయాః కృశాశ్వమునినా
ఆదౌ జనితాః; హీతిప్రసిద్ధాః; కాశికం విశ్వామిత్రం; అభ అనంతరం తత్సంప్రదాయేన
విశ్వామిత్రోపదేశేన.

౪. అపరేఽపి భవదుక్తేభ్యోఽన్యేఽపి ప్రచీయమానప్రకాశాః వ్యాఘ్నవత్సం
విత్ప్రకాశాః మంత్రదృశః స్వయమేవ సుప్రదాయేన నివాపి;

సుమంత్రః—(౧) వత్స సావధానో భవ పరాగతస్తేప్రతివీరః.

(౨) కుమారావనోన్యన్యప్రతి.

(స్వగతం.) అహో ప్రియదర్శనః, (సన్నేహానురాగనిర్వర్ణ్య).

ప. యదృచ్ఛాసంవాదః కిముగుణగణానామతిశయః

పురాణో వాజస్తాంతరనిబిడబద్ధః పరిచయః,

నిజో వా సంబంధః కిము విధివశాత్కోఽప్యవిదితో

మమైతస్మిన్ దృష్టేహృదయమవధానం రచయతి. ౧౬

సుమంత్రః—(౩) భూయసా జీవినాం ధర్మ ఏషః, యత్స్వరసమయీ కస్య
చిత్కల్పచిత్ప్రీతిః, యత్ర తాకేకానాముపచారస్తారామైత్రీ చ
క్షూరాగ ఇతి, త(ద)మప్రతిసంభేద్యనిబంధనం (ప్రప్రే)మా
ణమామనంతి.

౧. సావధానోఽనన్యమనాః;

౨. కుమారాలవచంద్రకేతూ; ప్రియం సుఖజనకం దర్శనం యస్య సతథోక్తః
స్నేహోమైత్రీ; అనురాగః భోగ్యతాజ్ఞానం.

౧౬. యదృచ్ఛతి. యదృచ్ఛయాదైవేన సంవాదస్సమాగమో యస్య సతథోక్తః;
యదృచ్ఛయా దైవేన సంవాదవికారాప్యం యస్య స తథోక్తః వా; రామాదిగుణగణై
రేకరూప ఇతి హృదయం † తథావిఘ్నో గుణగణానామతిశయః కిము? పురాణః పురా
తనః జస్తాంతరేషు అన్యేషు జన్తసు నిబిడబద్ధః దృఢారూఢః పరిచయః వాసనా కిము?
విధివశాత్ దైవేచ్ఛయా అవిదితః నిజః కోఽపి సంబంధః జననసంబంధః కిము? యతః
ఏవంతతః హృదయం కర్తృ; అవధానం వ్యాపారాంతర రహితతాం రచయతి కరోతి;
అపా వితస్మిన్ దృష్టే సతి, మమ హృదయంకర్తృ; గుణాతిశయాదిషు త్రిష్వన్యత
మోఽవిదితః అనవధారితః అవధానమవహితం కరోతీత్యర్థః; కృత్యల్పబోధహులమి
త్యుక్తే కర్తృణి ల్యుడిత్యప్యాహుః.

౩. భూయసేత్యాది. యత్ర యస్యాం ప్రీతౌ తారామైత్రీ మైత్రతారా
కసీనికాప్రేమవా; చక్షూరాగః ఆదరాద్వీక్షణం “చక్షుఃప్రీతిర్భవేత్” ఇత్యుక్తః
చక్షూరాగ ఇతి చతాకేకానాం జనానాం ఉపచారో వ్యవహారః; తాదృశీ కస్యచిత్సు

† ఆస్యార్థస్య చంద్రకేతువిషయే సంగతత్వేఽపి లవవిషయేఽకించిత్రరతావీ
త్ప్రకృతానమగుణోఽయమ్.

ప. అహేతుః పక్షపాతో యస్తస్య నాస్తి ప్రతిక్రియా,
సహి స్నేహాత్మక స్తంతురంతర్భూతాని సీవ్యతి. ౧౭
కుమారావనోన్యస్య ముద్దిశ్య.

ప. ఏతస్మి న్తస్యణిత రాజపట్టకాంతే
మోక్షవ్యాః కథమివ సాయకాశ్శరీరే,
యత్ప్రాప్తా మమ పరిరంభణాభిలాషా
దుస్త్తిలత్పులకకదంబమంగమాస్తే. ౧౮

ప. కించాక్రాంతకఠోరతేజసి గతిః కా నామశాస్త్రం వినా?
శస్త్రేణాపి హితేన కింనవిషయో జాయేత యస్యేదృశః?
కింపక్ష్యత్యయమేవ యుద్ధవిముఖం మాముద్యతేఽప్రాయుధే!
ఏరాణాం సమయోహి దారుణరస స్నేహాక్రమం బాధతే. ౧౯

రుచస్య క్వచిత్పురుషే స్వర సమయా ఆకూతరసా ఆకృత్తిమా వా ప్రీతిరితి యత్
ఏవః; విధేయప్రాధాన్యాత్ పుంస్త్వం; భూయసాబాహుల్యేన జీవినాం ప్రాణవశాం
ధర్మః స్వభావః; అప్రతిసంఖ్యేయనిబంధనం అచారణీయమూలం, తత్ ప్రేమక్రమా
ణంయథార్థానుభవవిషయం; ఆమనంతి ఆసక్యద్వందతి;

౧౭. అహేతురితి. యః అహేతుః నిష్కారణకః పక్షపాతః ఆత్మీయత్వప్రతి
సంధానం తస్య అహేతుక పక్షపాతస్య ప్రతిక్రియానివర్తకవ్యాపారః నాస్తి న సంభ
వతి; స్నేహాత్మకః ప్రేమమయః సతంతః భూతాని ప్రాణినః అంతస్సీయతి అంతస్సన్యసి
తాని కఠోరితి.

౧౮. రాజపట్టం నీలపట్టవస్త్రం తద్వత్కాంతే కమనీయే ఏతస్మిన్ శరీరే లభే
చంద్రకేతాచ; పరిరంభణాభిలాషాత్ ఆలింగనేచ్ఛయా ఉస్త్తిలత్పులకకదంబం ఉద్య
త్రోమాంచనికురుంబం.

౧౯. కించేతి. కించ పూర్వోక్తాదనన్యత్; ఆక్రాంతకఠోరతేజసి ఆక్రాంతం
ప్రాప్తం కఠోరం పూర్ణం లేజః పరాభిభవనసామర్థ్యం యేన తస్మిన్విషయశస్త్రం వినా
కాగతిః; శస్త్రసాధనకయుద్ధాతిరిక్తేన కర్తవ్యం న కిమపీత్యర్థః; తస్మిన్ శరీరసౌభాగ్యాను
రోధేన శస్త్రన్యాసః క్రియతా మిత్యత్రాహ—శస్త్రేణేతి. యస్య శస్త్రస్య ఈదృశో
మహావీరః విషయో న జాయేత లేన శస్త్రేణాపి కిం నకిమపీత్యర్థః; తస్మిన్సౌకుమార్య
వీర్యయోః ప్రాబల్యదౌర్బల్య విచారణ సౌకుమార్యానుసారేణ శస్త్రన్యాసః క్రియతా

సుమంత్రః—(లవం నిర్వర్ణ్య, సాస్రమ్, స్వగతమ్) (౧) హృదయ కిమ
న్యథాపరిష్లవసే?

ప. మనోరథస్య యద్భీజం తద్దైవేనాదితో హృతమ్,

లతాయాం పూర్వలూనాయాం ప్రసవస్యోద్భవః కుతః? ౨౦

చంద్రకేతుః—ఆర్య సుమంత్రస్యందనాదవతేరామి.

సుమంత్రః—కస్య హేతోః?

చంద్రకేతుః—(౨) ఏకస్తావదయం వీరపురుషః పూజితో భవతి, అపిఖ
ల్వార్యక్షత్రధర్మః పరిపాలితో భవతి, నరధినిః పాదచర మభి
యుం జత ఇతి శాస్త్రవిదః పరిభాషంతే.

సుమంత్రః—(స్వ) కష్టాం దశా మనుప్రపన్నోఽస్మి.

ప. కథంన్యాయ్యమనుష్ఠానం మాదృశః ప్రతిషేధతు?

కథంవాభ్యనుజానాతుసాహస్రైకరసాం క్రియాం? ౨౧

మిత్యత్రాహ—ఉద్యతేఽప్యాయుధే యద్ధవిముఖం మామయమేవ కిం వత్సలి; యత
ఏవం తతః దారుణరసః క్రౌర్వైకవేషః కూరాణాం సమయఆచారః స్నేహక్రమం
స్నేహవ్యాపారపరిపాటిం బాధతే నివర్తయతి.

౧. అన్యథా ఆసంభావ్యవిషయానుసారేణ; పరిష్లవసే చంచలీభవసి; రామ
సాదృశ్యాత్తదపత్యం లవ ఇతి కిం శంకస ఇతి భావః.

౨౦. మనోరథస్యేతి. మనోరథస్య అభిలష్యమాణలవనిష్ఠరామపత్యత్వస్య యద్భీ
జం సీతారూపం తదాదితోహృతంగర్భిణీదశాయామేవ నష్టం; లూనపూర్వాయామితి
పాతే పూర్వం లూనాచ్ఛిన్నా లూనపూర్వా తథావిధాయాం; భూతపూర్వ ఇతి
నిర్దేశాత్ లూనశబ్దస్య పూర్వనిపాతః; పూర్వలూనాయామితి పాతే తు పూర్వస్మిన్
కాలే లూనాయామిత్యర్థః; ప్రసవస్య పుష్పస్య.

౨. తావత్ ప్రథమం వీరపురుషః లవః పూజితః భవతి; ద్వయో రవతరణ
ప్రయోజనయోః ప్రథమం వీరపురుషపూజా భవతి; క్షత్రధర్మః ఖల్వపి పరిపాలి
తోఽపిమితీతో భవతి; పాదచరం పదాతిం రథినో నాభియుంజత ఇతి తేన న యు
ధ్యంత ఇతి శాస్త్రవిదః క్షత్రియధర్మప్రతిపాదకార్థశాస్త్రజ్ఞాపరిభాషంతే వదంతి.

౨౧. కథమితి. న్యాయ్యం శాస్త్రవత్తత్వనష్టానం రథాదవతరణం ప్రతిషేధతు

చంద్రకేతుః—(౧) యత్తాతమిశ్రాఅపి పితుః ప్రియసఖం త్వామర్థసంశ

యేషు పృచ్ఛంతి, తత్కిమాలోక్య విమృశతి?

సుమంత్రః—(౨) ఆయుష్షస్య థాధర్మమనురుధ్యసే.

ప. ఏష సాంగ్రామికో న్యాయ ఏష ధర్మ స్సనాతనః.

ఇయం హి రఘుసింహానాం వీరచారిత్రపద్ధతిః.

౨౨

చంద్రకేతుః—(౩) అప్రతిరూపం వచనమార్యస్య.

ప. ఇతిహాసం పురాణం చ ధర్మప్రవచనానిచ,

భవంతఏవ జానంతి రఘూణాం చ కులస్థితిం.

౨౩

సుమంత్రః—(సన్నేహోస్తం పరిష్వజ్య).

ప. జాతస్య తేపి తురపీంద్రజితో నిహంతు

ర్వత్సస్య వత్సకలినామదినాస్యమాని?

నిషిధ్యాత్ నివర్తయేదిత్యర్థః; సాహచైకరసాం సహసాప్రవృత్త్యైకవేషాం క్రియామ నుష్ఠానం ఆభ్యసజానాతు అనుమన్యేత.

౧. తాతమిశ్రా అపి, మిశ్రశబ్దః పూజ్యవాచీ; రామాదయోఽపి ఆర్థం సంశ యేషు అనుష్ఠేయాననుష్ఠేయసందేహేషు పితుః దశరథస్య ప్రియసఖం త్వాం పృచ్ఛం తిజ్ఞాసాం బోధయంతి;

౨. యథా ధర్మం క్షత్రియధర్మానతిక్రమేణ.

౨౨. ఏషఇతి. ఏషః వీరపురుషపూజారూపః సాంగ్రామికః సంగ్రామే భవః న్యాయః కల్పః; ఏషః సనాతనః చిరంతనః క్షత్రియధర్మః; ఇయం పూరోక్తద్వయా వీరచారిత్రపద్ధతిః వీరవ్యాపారపరిపాటీ.

౩. అప్రతిరూపం నిస్తుల్యం.

౨౩. ఇతిహాసః రామాయణభారతాదికం; పురాణం, సర్గశ్చప్రతిసర్గశ్చేత్యా ద్యుక్తలక్షణకం; ధర్మాః నిత్యనైమిత్తికాదయః పోచ్యంతే ప్రకాశ్యంతేవిభిత్త్యర్థే కరణాధికరణయోజ్యేతి ల్యుటి ధర్మప్రవచనాని మన్వాదిస్తుతయ ఇత్యర్థః; కులస్థితిం కులమర్యాదామ్.

౨౪. జాతస్థితి. వత్స చంద్రకేతో వత్సస్య అస్తచ్చిశోః ఇంద్రజితో నిహం తుః తే పితుః లక్షణస్యాపి జాతస్థిత్వన్నస్య సతః అమాని దినానివితావాన్ జీవన కాల ఇతి యావత్; కలినామ కియంతి నామ; యద్వా వత్సస్య జాతస్య అమాని

తస్యాస్యపత్యమనుతిష్ఠతి వీరధర్మం

దిష్ట్యాగతం దశరథస్య కులం ప్రతిష్ఠామ్.

౨౪

చంద్రకేతుః—ప. అప్రతిష్ఠే కులజ్యేష్ఠేకా ప్రతిష్ఠాకులస్య నః,

ఇతి దుఃఖేన తప్యంతేత్ర యో నః పితరోఽపరే.

౨౫

సుమంత్రః—హృదయమర్త్యచ్ఛేదదారుణాని ఏతాని చంద్రకేతోర్వ
చనాని.

లవః—హంత మిశ్రీకృతో రసక్రమో వర్తతే.

ప. యథేందావానందం వ్రజతి సముపాహ్న కుముదినీ

తదైవాస్తిక్ దృష్టిర్నమ కలహకామః పునరయం,

ర్షణాత్కారరూరకవణితగుణగుంజద్గురుధను

ర్థతప్రేమా బాహుర్వికటవికరాలోల్బణరసః.

౨౬

చంద్రకేతుః—అవతరణం నిరూపయత్, ఆర్య సావిత్రశ్చంద్రకేతురభి
వాదయతే.

దివాని కలిసామేత్యన్వయః; వత్సస్య లక్ష్మణస్య యజ్ఞాశంజన్త తత్సంబంధిదినాని
జన్తప్రభృతిదినానీత్యర్థః; తస్యాస్యపత్యం; కర్తృ; వీరధర్మమనుతిష్ఠతిఅనుసరతి;
ప్రతిష్ఠాంశీలిం మాహాత్మ్యం వా ఆగతం ప్రాప్తం; 'ప్రతిష్ఠాంశీలిమాహాత్మ్యే' ఇతి
యాదవః. దిష్ట్యాగతం.

౨౫. కులజ్యేష్ఠే రామే అప్రతిష్ఠేతిహాన్యే అనవశ్యే సతీతి యావత్ +
త్రయః పితరో లక్ష్మణ ధరతశత్రుహ్నాః.

† ఆయం భావః; అక్లాదక్లాత్సంభవసి హృదయాదధిజాయనే, ఆత్మావైపుత్ర
నామాసి" ఇతి శ్రుతేః, "అథాప్యస్య ప్రజాలిమమృతమామ్నయతాప్రజామను
ప్రజాయనే తదులేమర్త్యామృతమితి అథాపి సనివాయం విరూఢః భృగోక్ ప్రత్యక్షే
ణోపలభ్యతే దృశ్యతేచాపి సారూప్యం దేహత్వమేవాన్యత్" ఇత్యాపస్తంబస్మై
లేశ్వ పితైవ పుత్రరూపేణోత్పద్యతే ఇతి సిద్ధత్వాత్పితుఃస్థితిః పుత్రరూపేణైవేత్యప్రతి
ష్ఠిత్యనేనాయమర్థస్సంబద్ధత ఇతి.

సుమంత్రః—(౧) అహితస్యైవ పరాభవాయ మహానాదివరాహః కల్పతామ్ + అపిచ.

ప. దేవస్తావం సవితా ధినోతు సమరే గోత్రస్య యస్తే పతిః
త్వాం మైత్రావరుణోఽభినందతు గురుర్యస్తే గురూణామపి,
వింద్రావైష్ణవమాగ్నిమారుతమథో సావర్ణమోబోఽస్తు తే
దేయాదేవ చ రామలక్ష్మణధనుర్వ్యాఘోషమంత్రో జయం. ౨౭
లవః—(౨) కుమార ౨ అతిహి నామ శోభనే రథస్థపవ, కృతం కృత
మత్యాదరేణ.

చంద్రకేతుః—(౩) తర్హి మహాభాగోఽవ్యవ్యం రథమలంకరోతు.
లవః—(౪) ఆర్యప్రత్యారోపయ రథం రాజపుత్రం. [చనం.
సుమంత్రః—(౫) కుమారత్వమవ్యనురుధ్యస్వవత్సస్య చంద్రకేతోఽవ్య

౧. అహితస్యైవ ఆనభిమతస్యైవ పరాభవాయ అవమతయే అవమతయే
అదివరాహః ప్రళయార్థవమగ్నభూమేరుద్ధర్తా పరాహరూపేణావస్థితో భగవాన్
కల్పతాం తస్మిన్ సమర్థోభవతు;

౨౭. దేవభిః, సవితా సూర్యః త్వాం ధినోతు ప్రీణయతు మైత్రావరుణః
పసింః; ఇంద్రస్య విష్ణోశ్చైవ మైత్రావైష్ణవమ్; దేవతాష్టం ద్యౌచేత్యానజః; అగ్నిర్వారుతస్య
చేదమాగ్నిమారుతం; ఇన్ద్రియాధిపతిః; సావర్ణం గరుడదైవత్యం; ఓజః
పరాక్రమః; జ్యాఘోషనిమంత్రః జయంసరాభిధవం దేయాద్దద్యాత్; ఈద్యతీ
త్యేత్వం.

౨. శోభనే హృద్యోభవసి; ఆత్యాదరేణ కృతం ఆలం, అవరోహణం స
కార్యమితి భావః;

౩. తర్హి మదవరోహణే అనిష్టేనతి.

౪. ప్రత్యారోపయ పున రావోపయ, రాజపుత్రం చంద్రకేతుః;

౫. త్వమవ్యనురుధ్యస్వేతి; యథా చంద్రకేతుస్తవ్యవ్యవం రథాదనవరోహణే
నానురోధితవాన్ తథా త్వమపి తద్వచనం రథారోహణేనానుసర;

+ పుస్తకాంతరే ఏతద్వాక్యస్థానే “అజితం పుణ్యమూర్ధ్వకమత్స్థనైవరే
మహః; శ్రేయసే శాశ్వతో దేవో పరాహః పరికల్పతామ్” ఇత్యయం శ్లోకో దృశ్య
తే; ఆయమేవ పాఠక్రమో యుక్తః-ప్రకృతవాక్యస్య చంద్రకేతుద్దేశ్యకారీరూప
త్వాభావేనానుపయుక్తత్వాత్.

లవః—(౧) కోవిచారస్నేహపూజకరణేషు? కింత్యరణ్యసదోవయమనభ్య
స్తరథచర్యాః.

సుమంత్రః—(౨) జానాసి వత్స దర్శసౌజన్యయోర్యదాచరితం, యది
పునరైత్వాః రాజా రామభద్రః త్వాం పశ్యేత్తదాస్యన్నే
హేన హృదయమభివ్యంజేత.

లవః—సుజన ఆర్యస్య రాజన్వి శ్శూయతే, (సలజ్జమివ)

ప. యదిచ వయమప్యేవం ప్రాయాః క్రతుద్విషతామరా

కథివ నగుణైస్తం రాజానం జనో బహుమన్యతే *

తదపి ఖలు మే సవ్యాహారస్తురంగమరక్షిణాం

వికృతిమఖిలక్షత్రాక్షేప ప్రచండతయాఽకరోత్.

౨౮

చంద్రకేతుః—కిం నుభవతస్తాత ప్రతాపోత్కర్షేఽవ్యమర్షః.

౧. ౧ స్నేహస్వీయేషు ఉపకరణేషు రథాదిషు అరణ్యే నీడంతి వసంతీత్యరణ్య
సదః. సూ. సత్కుద్విషేత్యాదినాన్విష్; అనభ్యస్తరథచర్యాః అపరిచితరథగతయః.

౨. దర్శసౌజన్యయోర్యదాచరితం మాత్రమనజ్జనత్వామగుణో య ఆచారస్తం
జానాసీత్కర్థః; అస్య రామభద్రస్య అభివ్యంజేత ద్రవేత్.

౨౮. యదీత్యాది. వయం అహం, క్రతుద్విషతాం యజ్ఞవిఘాతకానాం ఆరా
శాసితరి రామభద్రే విషయే విపంప్రాయా యది ప్రేమపాత్రభూతాశ్చేత్ కథివ కోవా
రాజానం రంజకం తం రామభద్రం గుణైశ్శిలాదిభిర్హేతుభిః న బహుమన్యతే? సర్వోఽపి
తం సంభావయతీత్యర్థః; సౌజన్యస్య కో విరోధ ఇత్యుక్తాహ—తదపి తథాపి అఖిలక్ష
త్రాక్షేపః సకలరాజతిరస్కారః తేన ప్రచండతయా స్తురంతయా తురంగమరక్షిణాం
అశ్వమేధాశ్వరక్షకాణాం వికృతిం మన్యుం; వ్యాహరశ్చ 'తాం పతాకాం హరామి
మ' ఇత్యాదికః †.

* "వయమపి నఖిల్యేవంప్రాయాః క్రతుప్రతిఘాతినః కథివాచగుణైస్తం రాజా
నం నవా బహుమన్యతే" ఇతి ప్రాచీనః పాఠో యుక్తః.

† ఏకత్వద్యస్య వ్యాఖ్యా త్సర్వోత్తరవాక్యానమగుణా,

లవః—(౧) అస్త్యమర్షో మావా, ఏతత్తు పృచ్ఛామి, దాంతం రాఘవం
రాజాన మనుశుశ్రుమ, సకీల నాత్మనా దృష్వతి, నాస్యప్రజా
వా దృష్టాజాయంతే తత్కిమత్ర మనుష్యా రాక్షసీం వాచం
వదంతి?

ప. ఋషయో రాక్షసీమాహు ర్వాచమున్నత్తదృష్టయోః,

సా యోనిస్సర్వవై రాణాం సా హి లోక్య నిర్మతిః. ౨౯

(౨) ఇతి హస్త తాం నిదంతి. ఇతరామభిష్టువంతి.

ప. “కామం దుగ్ధే విప్రకర్షత్య లక్ష్మీం

కీర్తిం సూతే దుర్హృదో నిష్ప్రహంతి,

శుద్ధాం శాంతాం మాతరం మంగళానాం

ధేనుం ధీరాస్సునృతాం వాచమాహుః.” ఇతి. ౩౦

సుమంత్రః—(౩) పరిపూతస్వభావోఽయంకుమారః స్త్రాచేతసాం తేవాసీ

వదత్యభ్యుపవన్నా మర్ష సంస్కారేణ.

లవః—(౪) యత్పునశ్చంద్ర కేతో వదసి “కింనుభవత స్తాత ప్రతాపో

త్కర్తేఽప్యమర్షః” ఇతి, కిం వ్యవస్థితవిషయః క్షత్రధర్మః?.

౧. దాంతమనహంకృతం అనుశ్రుమ శ్రుతవంశస్థస్య; ఆత్మనా స్వయం న
దృష్వతి నాహం కరోతి; ప్రజా వా దృష్టాన జాయంతే; రాక్షసీం వాచం దృష్ట
వాచం;

తదాహ—౨౯. ఋషయఇతి. యోనిః కారణం నిర్మతిః పరిభవహేతుః.

౨. ఇతరాం వక్ష్యమాణాం.

౩౦. కామమితి. కామమభిలషితం దుగ్ధే ప్రపూరయతి; అలక్ష్మీం విప్రకర్షతి
దురీకరోతి; కీర్తిం గుణవత్తాప్రథాం సూతే జనయతి; దుర్హృదః శత్రుక్ నిష్ప్రహం
తి; అతిశయేనాశయతి; సూనృతా వాగితి శేషః; శుద్ధాం దోషశూన్యాం శాంతాం
కార్మశ్యరహితాం మంగళానాం మాతరం హేతుం ధేనుం స్వరూపేణ భోగ్యాం
సూనృతాం సత్యప్రియాం ధీరాః ధ్యానశీలాః; ధీరాస్సునృతాం శుద్ధామాహురితి
యోజ్యం; ఇతీతరామభిష్టువంతీతి పూర్వేణాన్వయః.

౩. అభ్యుపవన్నా మర్ష సంస్కారేణ ఆత్మశ్చాసహన వాసనయా;

౪. తాతప్రతాపోత్కర్తేఽప్యమర్ష ఇతి యద్వదసి క్షత్ర పృచ్ఛామితి శేషః;

సుమంత్రః—(౧) వత్స నైవ జానాసి తం దేవమైత్వాకం తద్విరమాతి
ప్రసంగాత్.

ప. సై నికానాం ప్రమాథేన సత్యమోజాయితం త్వయా,
జామదగ్న్యస్య దమనేనాతినిర్వక్తుమర్హసి. ౩౧

లవః—(సహసం) ఆర్య! జామదగ్న్యస్య దమన ఇతి కోఽయముచ్చై
ర్వాదః?

ప. సిద్ధం హ్యేతద్వాచి వీర్యం ద్విజానాం
బాహ్వోర్వీర్యం యత్తు తత్ శ్చత్రియాణాం,
శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణో జామదగ్న్య
స్తస్త్రిదాంతే కాస్తుతి స్తస్య రాజ్ఞః. ౩౨

చంద్రకేతుః—(సోన్మాధమః) ఆర్య సుమంత్ర! కృతం కృతముత్త
రోత్తరేణ.

ప. కోఽప్యేష సంప్రతి నవః పురుషావతారో
వీరో నయస్య భగవాన్ భృగునందనోఽపి,

వ్యసీతవిషయః రామభద్రమాత్రనియతాధికరణః శ్చత్రధర్మః శ్చత్రియాసాధారణ
పరాక్రమాతిశయాదిః;

౧. అతిప్రసంగాత్ అనిష్టప్రసంజనాత్ విరమ విరతో భవః; జగుప్సావిరా
మేతి పంచమి;

౩౧. ప్రమాథేన ప్రకృష్టనిలోడనేన; ఓజాయితం ఓజస్వినేవాచితం; భావే
క్రః; జామదగ్న్యస్య దమనే పరశరామజేతని రామభద్రే విషయే నిర్వక్తుం యాతం
వత్తుం.

౩౨. ద్విజానాం విప్రాణాం వాచి వీర్యం పరాభిభవసామర్థ్యమితి యత్
శ్చత్రియాణాం బాహ్వోర్వీర్యమితి చ యత్ ఏతత్ ఉభయం సిద్ధం ప్రసిద్ధం కిల;
జామదగ్న్యః శస్త్రగ్రాహీ బ్రాహ్మణః తస్త్రిదాంతే సతి తస్య రాజ్ఞస్తద్దమకరామ
భద్రస్య స్తుతిః గుణాభిధానం కా? న కావీత్యర్థః.

౩౩. కోఽపీతి. యస్య పరశురామశ్చవీరో న; యదీయజ్ఞానావిషయవీరత్వవాన్
భృగునందనః; యః పురుషః సప్తానాం భువనానాం సమాహర స్పృక్షభువనం; తస్య
భయం భయనివారణం తదేవ దక్షిణాప్రత్యుపకారనిరపేక్షం స్వాభ్యుదయముద్దిశ్య
దానం సావర్యాప్తాపరిపూర్ణా యేష తథోక్తాని తాతచరితాని పుణ్యాని రామభద్ర

పర్యాప్తసప్తభువనాభయదక్షిణాని

పుణ్యాని తాతచరితాని చ యో న వేద.

33

లవః—(౧) కోహి రఘుపతేశ్చరితం మహిమానం చ న జానాతి? యది నామకించితస్తి వక్తవ్యం, అథవా శాంతం.

ప. వృద్ధాస్తేహ్యవిచారణీయ చరితాస్తిష్ఠంతు(కింవర్ణ్య)హుంనర్తతే సుందస్త్రీదమనేఽవ్యకుంతయశసో లోకేషహంతో హి యే, యాని త్రిణి కుతో ముఖాన్యపి పదాన్యాసక్ ఖంయోధనే యద్వా కౌశలమింద్రసూనుమథనే తత్రావ్యభిజ్ఞో జనః. 3౪

చంద్రకేతుః—(౨) ఆః తాతాపవాదిక్ భిన్నమర్యాద! అతిహి నామ వికత్తనే.

లవః—(3) ఆః మయ్యేవ భుక్తుటి (ముఖ) ధర) స్సంవృత్తః.

సుమంత్రః—స్ఫురితనునయోః కోపేన.

వృత్తలక్షణశుభకర్తాణి; 'పుణకర్తాణి శుభే' ఇతి ధాతుః, నవేద నజానాతి విష నవః పురుషావతారః కోఽపి; డేపేఽయం కింశబ్దః; అత్ర రామచరితలక్షణక్రతూనాం జగదభయదానమేవ దక్షిణేత్యవగమశా ద్రూపకాలంకారః.

౧. యదినామకించితస్తివక్తవ్యం; వక్తవ్యం కించితస్త్యేవేత్యర్థః.

3౪. వృద్ధాఇతి. అవిచారణీయచరితాస్తే వృద్ధాస్తిష్ఠంతు వయోమాత్రం తేషాం గౌరవహేతురితి భావః; సుందస్త్రీదమనే తాటకావధేఽపి ఆకుంతయశసః అప్రతిహత కీర్తయః; కుతోముఖాని పరాజ్ఞుఖాని పదాని పాదవిన్యాసాః, పరాజ్ఞుఖానీతి వాచా వక్త్రమపి జుగుప్సయా కుతో ముఖానీత్యుక్తం; ఖరయోధనేఽత్యంతమాసన్నో భూత్వా ఖరస్థితిః తదా రామభద్రశ్చాపాకర్షణార్థం పదత్రయం నివృత్త్య తం జహా నేతి ప్రసిద్ధిః; ఇంద్రసూనుమథనే నాలివధే యత్యేకశలం నైపుణ్యం అంతర్ధానపూర్వ కత్వరూపంతత్రావ్యభిజ్ఞోజనోవర్తతే; హుమిలిపరిహాసే.

౨. ఆః తాతాపవాదిక్ రామభద్రవిషయకదోషవాదిక్; భిన్నమర్యాదఅతి క్రాంతసముదాచార.

3. భుక్తుటిముఖః క్రోధప్రయుక్తభూభంగయుక్తవనసః; అనయోర్లవచంద్ర కేవోఽపి.

ప. కోపేనోద్ధతధూతకుంతలభర స్పర్శంగజోవేషః

కించిలోకనదచ్చదస్య సదృశే నేత్రే స్వయం రజ్యతః,

ధత్తేకాంతిమిదంచ వక్త్రమనయోర్భంగేనభీమం బ్రువో

శ్చంద్రస్యోద్భటలాం ధనస్య కమలస్యోద్భాంతభృంగస్యచ. ‡ 3౫

లపః—కుమార ఏహ్యహివిమర్దనక్షమాం భూమిమవతరావః.

(ఇతి నిష్క్రాంతాస్సర్వే)

పంచమోఽఙ్కః.

3౫. కోపేనేతి. ఉద్ధతాఉద్ధతాధూతాశ్చలంతకుంతలభరాకేశభరాయస్త్రిం
స్తథోత్తః; కోకనదచ్చదస్యరక్తారవిందపత్రస్య; రజ్యతఃరక్తీధవతః; భువోర్భంగేనభీమ
మనయోరిదంవక్త్రంచ ఉద్భటలాంధనస్యప్రకటలక్షణఃచంద్రస్య ఉద్భాంతభృంగస్య
కమలస్యచ కాంతిం ధత్తే; వక్త్రమితి ఏకవచనోక్తిస్సంతానైక్యప్రయక్తాత్మంతసారూ
ప్యద్యోతినాయ; నిదర్శనాలంకారః.

వాఘాలవంశజనుయో భూసారనివాసిరాఘవార్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యాయాం పంచమోఽఙ్కఃకోఽపసితః.

ఇతి వాఘాలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శిణి

నమాఖ్యాయా ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యాయాం

పంచమోఽఙ్కః.

‡ ఆస్య పద్యస్య ప్రథమస్థానే “చూడామండలబంధనం తరలయత్యాకూతజో
వేషః” ఇతి, తృతీయపాదస్థానే దత్తేకాంతిమకాండతాండవితయోర్భంగేన వక్త్రం
భువోః” ఇతి చ ప్రాచీనః పాఠః.

శ్రీరామాయనము.

శ్రీమదుత్తరరామచరిత నాటకమ్.

పాట ౭ జ్ఞాః.

తతః ప్రవిశతి విమానేనోజ్జ్వలం విద్యాధరమిథునం

విద్యాధరః— (౧) అహో నుఖిల్వినయోర్వికర్తన కులకుమారయోర
కాండకలహచండయోరుద్యోతితక్షత్ర లక్ష్మీకయోరత్యద్భుతో
ద్భాంత దేవాసురాః విక్రాంత విలసితాని, తథాహి, ప్రియే
పశ్య ౨.

ప. రణాత్కరణం యుగ్మాత్కృజిత కింకిణీకంధను

ర్ధ్వనద్దురుగుణాటనీకృతక రాశికోలాహలం,

వితత్యకిరతో శ్శరాన విరతం (పురశ్శూర) స్ఫురచ్ఛూడయో

ర్విచిత్ర మభివర్ధతే భువన శ్రీమమాయోధనమ్.

౧

౧. యుద్ధస్య “దూరాధ్వానం వధం యుద్ధం” ఇతి దృశ్యత్వప్రతిషేధాత్తతః
ప్రవిశతీత్యాదివా విష్కంభేన తదాహ—వికర్తనస్సూర్యః; అకాండకలహేనఉభ
యోరప్యేకపంశస్థిత్యేన వాస్తవహేతురహితయుద్ధేన ప్రచండయోః పూరయోః
ఉద్యోతితా షత్రులక్ష్మీర్యయోస్తథోక్తయోః అద్భుతేన విస్తయేన ఉద్భాంతాస్సం
భ్రాంతా దేవాసురా యుస్తథోక్తాని; విక్రాంతస్య విక్రమస్య విలసితాని అహో విస్త
యసియాసీత్పర్యః.

౧. రణాదితి. రణాత్కరణేనరణాదితి శబ్దహేతుమార్వాస్థ్యాలనేన యుగ్మం
గాత్కారకృజితయుక్తక్షుద్రఘంటికాయుక్తం, ధ్వనకో గురుద్గుణో జ్యా యస్యాః
తథోక్తయా అటన్యా ధనుష్కోట్యా కృతః కరాశో భీషణః కోలాహలా యేన
తథోక్తం ధనుర్వికృత్య మండలీకృత్య విస్తార్య వా శరానవిరతం కిరతోర్వర్షతో శూర
యోర్లవచంద్రకోవ్యః.

విజృంభితం చ దివ్యసృమంగళాయ ద్వయోరపి,
స్తనయిత్నోరివామందం దుందుభే ధ్ధంధుమాయితం. ౨.

(౧) తత్ప్రవర్త్యతామనయోః ప్రవీరయోరనవరత మవిరళమిళితవిక
చకనకమయకమలకమసీయ సంహతిరమరతరుతరుణమణిమయము
కుళనికరమకరందసుందరః పుష్పనిపాతః.

విద్యాధరీ—(౨) 'కింతిపురోజితసంతండ్ విదుద్దండతరళతడిచ్చఢాకడా
రం అవరంవిఅర్పుత్తిసంపుత్తం?

విద్యాధరః—(౩) తత్కింసు ఖల్వద్య.

ప. త్వష్ట్రయంత్రభ్రమిభ్రాంత + మార్తండజ్యోతిరుజ్జ్వలః,
పుటభేదో లలాటస్థసీలలోహితచక్షుషః.

3

భా. 1 కింతిపురజకాశం తాండవిత్తోద్దండ తరళతడిచ్చటాకడామవరమివర్పుడి
లిసంపుత్తం?

౨. విజృంభితమితి. స్తనయిత్నోరివ గర్జనైశ్చ సేవ అమందం దుందుభేధంధు
మాయితం ధమధమశబ్దః విజృంభితం ప్రవృత్తం చ.

౧. ఆనయోర్లవచం ద్రకేతోష్విః; తదర్థమిత్యర్థః; అవిరళమిళితాకమలకమసీయ
సంహతిర్యస్త్రి సతథోక్తః పుష్పనిపాతః పుష్పవృష్టిః.

౨. తడిచ్చటయా విద్యుజ్జాలేన కడారంకపిశం ఆకాశం అన్యదివజాతమిత్యర్థః.

౩. తత్కింసు ఖల్వద్య. కింను ఇతి పదద్వయం; అన్య చ వక్ష్యమాణ వాక్య
ద్వయే క్రమాదన్వయః;

౩. త్వష్ట్రీతి. త్వష్ట్రకాణచక్రభ్రమిభ్రాంత మార్తండజ్యోతిఃకిం? ఉజ్జ్వలః
లలాటస్థసీలలోహితచక్షుషః రుద్రలలాటనేత్రస్య పుటభేదోను ఉన్తిలనంను? ఆధవా;
కిన్త్విత్యేకమేవ పదం; మార్తండజ్యోతిరుజ్జ్వల ఇత్యేకం పదం పుటభేదవిశేషణం;
జ్యోతిరిహోజ్జ్వల ఇతి తదర్థః.

† విశ్వకర్తాభ్యున్నతాకాశ్యాకద్వీపే వివస్వతా; భ్రమిమారోఽన్యతలేజశ్శాత
యామాన చ క్రమాదితి మార్కండేయః.

(౧) ఆ జాతక్షోభేణ చంద్ర కేతునా ప్రయుక్తమస్త్రమాగ్నేయమ్,
యస్యాయమగ్నివచ్ఛరసంపాతః, తథాహి.

ప. అవదగ్ధబర్హరిత కేతుచామనై
రపయాతమేవ హి విమానమండలైః,
దహతి ధ్వజాంశు కపటావలీమిమాం
నవకింశుకద్యుతి సవిభ్ర మశ్శిభి.

౪

(౨) ఆశ్చర్యం ౨. ప్రవర్తతపవాయ ముచ్చండవజ్రఖండావస్థోట
పటురటాస్ఫులింగగురుత్తాశతుములలేలిహానో జ్వాలాసంభా
రభైరవోభగవానుషర్భుధః, ప్రచండశ్చాస్యసర్వతస్సంపాతః,
తత్ప్రియామంశుకేనాచ్ఛాద్య సుదూరనుపసరామితి,
(తథాకరోతి.)

౧. జాతక్షోభేణ ప్రకృతివివర్యానవతా; ఆగ్నేయమగ్నిదైవత్యం; శరసంపాతః
ఇషుధారా;

౪. అవేతి; అవదగ్ధాని ప్రాయేణదగ్ధాని బర్హరితాని శ్లఘితాని దాహజబర్హరధ్వని
యుక్తాని వా కేతవః క్షుద్రధ్వజాః చామరాణి వాలవ్యజనాని చ యేషాం ప్రైస్త్యోక్షైః
విమానమండలైః ఆపయాతం; భావే క్తః; నవపలాశకుసుమకాంతి సప్తశః శిఖి అగ్నిః
ధ్వజా మహాకేతవః లేహమంశుకాని చీనాంశుకాని తాన్యేవ పటాః; సామాన్యవిశేష
శబ్దయోః కర్తృధారయః; లేహమావళిం; ధ్వజలక్షణకాంతివ్యాజపుంజానితి వార్థః;
అత్రధ్వజాశ్చ లే అంశుకపటాశ్చేతి విగ్రహః; వ్యాజవర్యాయః కపటశబ్దః అంశవనివ
ధ్వజవ్యాజేన వర్తంత ఇతి లాభా లేజివత్వం ధ్వజానాం లభ్యలే; కించాయమాగ్నే
యాగ్నిరగ్నిమపి దహతీత్యసంబంధే సంబంధాతిశయోక్తిరిత్యవహ్నవేన సహ సంకరః;
యద్వా; గోబలీవర్దన్యాయో బోధ్యః.

౨. పజ్రఖండస్య ఆశనిశకలస్య ఆవస్థోటః స్ఫుటనం తద్వల్ పటుతీక్షణం
యథా తథా రటా; స్ఫులింగగురుః కణబహుళః; ఉత్తాలతుములం యథా తథా అతి
శయితసంకులం యథా తథా లేలిహానః భృశంకటశనవరః; లిహాధాతోర్యజ్ఞుకిశానచ్;
జ్వాలాసంభారేణ జ్వాలాతిశయేన భైరవో భయంకరః ఉషర్భుధః అగ్నిః; అస్మాగ్నేః
సంపాతస్సమ్యక్పతనం ప్రచండః అతితీక్షణః;

విద్యాధరీ—(౧) ¹దిట్టాపదదేణవిమలమోత్తాసేలసీ అశసిణిధమసిణమ
సశేణానాహదేహస్థం నేణ ఆణందసందళిద విఅణోఅడ్డోదిదో
ఎవ్వఅందరిదోమేసందావో.

విద్యాధరీ—అయి కిమత్ర మయా కృతం? అథవా.

ప. నకించిదపి కుర్వాణ స్సౌత్వైర్దుఃఖాన్యపోహతి.

తత్తస్య కిమపి ద్రవ్యం యోహి యస్య ప్రయోజనః. ౫

విద్యాధరీ—(౨) ²కహంఅవిరళవిలోలఘుమ్మంత విజ్వలదావిలాస మంస
లేహిం మత్తమోరకంఘసామలేహిం ఒత్థరియదిణహం కణంజల
హరేహిం.

విద్యాధరీ—(౩)కుమారలనప్రయుక్త వారుణాస్త్ర ప్రభావః ఖల్వేషః,
కథమవిరళప్రముక్తవారిధారాసంపాతైః ప్రశాంతమేవ పాప
కాస్త్రం?

ధా. ¹దిష్ట్య ఏతేన విమలముక్తాశైల శీతలస్థిగమస్పృణమాంసలేన నాథదేహస్ప
ర్యేన ఆనందసందళితవేదనః ఆర్థోదికపివాంతరితో మే సంతాపః.

ధా. ²కథమవిరళవిలోలఘూర్ణమాన విద్యుల్లతావిలాసమాంసలైః మత్తమయూర
కంతశ్యామలైరవస్తీర్యతే నభోంకణం జలధరైః?

౧. విమలముక్తాశైలవత్ నిర్దోషమాక్తికపర్వతవత్ శీతలేన స్థిగేన స్నేహాయు
క్తేన మస్పృణేన చాకచక్రవతా మాంసశేన స్థితేన; సర్వత్ర విశేషణసమాసః. ఆనందేన
సందళితా నివర్జితా వేదనాయుస్తిక్ సత్యోక్తః; అంతరితప్రిరోహితః; అడ్డో దిదో
ఇత్యుక్త ధోర్ధర్థిత్యాదినా సరేఫథకారస్పృశః; మయా కిమత్ర కృతం? నకిమవీత్యర్థః;

౫. నకించినవీత్యాది; పూర్వం వ్యాఖ్యాతం.

౨. విలోలావేపమానాః ఘూర్ణమానావేప్తమానాః; అవస్తీర్యతే ఆచ్ఛాన్యతే;
ఆవతీర్వత ఇతి చ పాదః; ఆగ్నేయాస్త్రప్రతిద్వంద్విత్యాద్వాదనాస్త్రం ప్రయు
క్తం; మోరేశ్యత్రతు మయూరేశ్యాదినా పరేణ సాఙ్ఖిలాసహజేరచపీత్వం;

౩. ధారాసంపాతైర్ధారాణాం సమ్యక్సతతైః ప్రశాంతం నిర్వాణం ప్రమాణాతి
క్రాంతం దోషాయ; కల్పత ఇతి శేషః; ప్రళయవాతేన కల్పాంతమాయతేన ఉత్తోభా
అతిశయితక్షోభయుక్తా గంభీరా అనల్పా గుళగుళాయమానాః గుళగుళిత్యాకారక
వర్షధ్వనియుక్తా యే మేఘాః తైర్చేదురితేన సాంద్రితేన అంధకారేణ నీరంధ్రం అవి

విద్యాధరీ—¹పిఱంమే ౨.

విద్యాధరీ:—హంతభోస్సగ్వమతిమాత్రం దోషాయ, యత్సృలయ
వాతోత్తోభగుళగుళాయమాన మేఘమేదురితాంధకార సీరం
ధ్రునధమివవకవారవిశ్వగ్రసన వికచవికరాళ కాలవక్త్రకందర
వివర్తమానమివ యుగాంతయోగనిద్రానిరుద్ధసర్వద్వార నా
రాయణోదరనివిష్టమివ భూతజాతం విపద్యతే. సాధు చంద్ర
కేతో సాధు, స్థానే వాయవ్యస్సమీరితం, యతః.

౪. విద్యాకల్పేన మరుతా మేఘానాం భూయసామపి,

బ్రహ్మణీవ వివర్తానాం క్వాపి విప్రలయఃకృతః.

౬

ఛా. ¹ప్రియంమే ౨.

రళం నధమివ; ఏకేన వారేణ విశ్వస్య గ్రసనే కబళినే; ఏకవార ఇహానావృత్తిః;
వికచం వికసితం వికరాళం విశేషేణ భీషణం యత్కాలవక్త్రం మృత్యుముఖం తస్మిన్
వివర్తమానమివ విఘూర్ణమానమివ; యుగాంతే కల్పాంతే యోగనిద్రయా ధన్యనాత్మ
కస్యప్సేన నిరుద్ధాని సర్వాణి ద్వారాణి యస్య తత్తోక్తం యన్నారాయణోదరం
సమస్తవస్తాధారభూత లక్ష్మీనాయకోదరం తస్మిన్ నివిష్టమివ స్థితమివ భూతజాతంప్రా
ణిసంఘః విపద్యతేవిపత్తిం ప్రాప్నోతి; వాయవ్యం వాయుదైవత్యం; వాయ్వైత్వతి
యత్ప్రత్యయః; ఈరితం ప్రేరితమితి యత్ తత్ స్థానే యుక్తం; యతః యస్తాత్,

౬.విద్యేతి. విద్యాకల్పేన తత్త్వమస్యాది వాక్యజనిత తత్త్వజ్ఞానసదృశేన మరు
తానాయునా కర్తా. భూయసాం బహుతరాణాం మేఘానాం క్వాపి క్వచిదపి బ్రహ్మణీ
నిర్విశేషే సన్నాతే హుటభ చైతన్యే వివర్తానామివ అధిష్టానవిషమసత్తాకవ్యావహారిక
ఘటపటాది వికల్పానామివ విప్రలయః నివృత్తిః కృతః; ఇదం చాద్యైతమతప్రక్రియ
యావ్యాఖ్యాతం; (పరమార్థస్థ విద్యాకల్పేన దర్శనసమానాకారాచిచ్ఛన్న స్వప్రతిసం
తానాత్మక సద్విద్యాది సదృశేన మరుతా బ్రహ్మణి నిఖిలచేతనాచేతనశరీరకే సమస్త
కల్పాణగుణాకరే శ్రీమతి నారాయణే వివర్తానామివ విశేషణీభూత చిదచిద్ద్వారక విల
క్షణవికారభూత దేహేంద్రియాదీనామివ విప్రలయః కృతః జగదుపాదానస్య బ్రహ్మ
ణః కార్యత్వనియతనామరూప ప్రహేణలక్షణాత్మ్యం కలయపివ తదవ్యగచ్ఛిద్ధ విశేష
ణీభూతజీవస్య మోక్షః; 'సచ తమేపందిత్యాది మృత్యుమేతీ'త్యాది శ్రుతిభిర్భక్తిసాధ్య
ఇత్యేవ ముక్తిః; 'బ్రహ్మేవ సత్ బ్రహ్మేతీ'త్యుక్తే.)

విద్యాధరీ—(౧) ¹కాహణోదాణిం ఏసోససంభముక్తి త్తకరభృమిదుత్తరి
జ్వంచలోదూరదోఏవ్వ ముహరసిణిద్ధవఅణపడిసిద్ధజ్జ్వావా
రోఏదాణం కుమారాణం అందరేవినుమాణం ఓదారావేది.

విద్యాధరః—ఏష శంబూకవథాత్ప్రీతి నివృత్తో రఘుపతిః.

ప. శాంతం మహాపురుషసంగదితం నిశమ్య
తద్గౌరవా త్సముపసంహృతసంప్రహారః,
శాంతో లవః ప్రణతఏవ చ చంద్రకేతుః
కల్యాణమస్తు సుతసంగమనేన రాజ్ఞః.

2

తదితస్తావదేహీతి (నిష్క్రాంతా.)

(౨) మిశ్రవిష్కంభః.

(తతః ప్రవిశతి రామో లవః ప్రణతశ్చంద్రకేతుశ్చ.)

రామః—పుష్పకాదవతరత్.

భా. ¹నాగకణ్డదానీమేష ససంభ్రమైతి భక్తరభ్రమితోత్తరీయాంచలూదూరత
ఏవ ముఖరస్సిగ్ధవచన ప్రతిషిద్ధయ్యధవ్యాపార ఏకయోః కుమారయోరంతరే విమానమ
వతారయతి?

౧. ప్రతిషిద్ధః నివర్తితః యద్ధవ్యాపారోరణ వ్యాపారో యేన సతథోక్తః.
అంతరే మధ్యే ప్రతిషేధవాక్యేనశయోర్ముద్ధాదవిరతయోస్సతోః మధ్యే రథస్థాపనేన
శన్నివర్తయతి భావః; ఓదారావేదికత్వత్రణిజ దేదానావేదికత్వనేనిచఆవేదిత్యా
దేశః; అవేద్యస్య'తోద్వదనాపోతా'ఇతి ఓదిత్యాదేశశ్చ;

2. శాంతం కార్మశ్యరహితం మహాపురుషస్య రామస్య సంగదితం వచనం
నిశమ్య తద్గౌరవాత్ రామవిషయకగరీయ స్త్వబుద్ధ్యాసముపసంహృతః నివర్తితః సంప్ర
హారో యద్ధం యేన సతథోక్తః లవః శాంతః నివృత్తవ్యాపారోఽఘాత్; చంద్రకేతు
శ్చ ప్రణతఏవ; యతఏవం తతః సుతాభ్యాం లవచంద్రకేతుభ్యాం సంగమనేన సమా
గమేన రాజ్ఞోరామస్య కల్యాణమస్తు; విద్యాధరేణ జ్ఞాతత్వాత్సుతేత్యుక్తం.

౨. మిశ్రవిష్కంభః—లక్షణం తూక్తం ప్రాక్.

ప. దినకరకులచంద్ర చంద్రకేతో

సరభసమేహి దృఢం పరిష్వజస్య,

తుహినశకలశీతలై స్తవాంగై

శృమముపయాతుమమాపి చి త్తదాహః.

౮

(ఉత్థాప్యసన్నేహాస్త్రం పరిష్వజ్య) (౧) అప్యనామయం దివ్యాస్త్రా
యోధనస్య?

చంద్రకేతుః—(౨) కుశలమత్యద్భుత ప్రియవయస్య లాభాభ్యుదయేన,
తద్విజ్ఞాపయామి మామివ విశేషేణ వా పశ్యతుస్నిగ్ధేన చతు
షాఽముం ప్రవీరమనంశ సాహసంతాతః.

రామః—(లవంనిర్వర్ణ్య) (౩) దిప్త్యాతిగంభీరకల్యాణాకృతరయం వయ
స్సోవత్సస్య. ఆయంహి.

ప. త్రాతుం లోకానివ పరిణతః కాయవానస్త్రవేదః

త్రాత్రో ధర్మశ్శీత ఇవ తనుం బ్రహ్మకోశస్య గుప్తైః,

౮. దినకరేతి. దినకరకులచంద్ర సూర్యేణ సహ శబ్దీయస్యాస్త్రద్వంశస్య ఆహ్లా
దకః ప్రసిద్ధచంద్రస్య సూర్యంప్రతి చంద్రత్వాభావేనాస్య తంప్రత్యసి చంద్రత్వ
మాధిక్యే పర్యవస్యతి; ఆతపివ మయాపి చిత్తదాహః ఇత్యుక్తిస్సంగచ్ఛతే; మమాపి
విమత్యంతతప్తస్యాసి; అనేన సహస్రభానుతాపాపేక్షయాసి స్వతాపస్య భూయ
స్త్వం గమ్యతే; శమంనిర్వాణం ఉపయాతు ప్రాప్నోతు.

౧. దివ్యాస్త్రా యోధనస్య అమానుషాస్త్ర కరణకయుద్ధస్య; దివ్యాస్త్రైరామో
ధనం యస్యేతి బహుప్రీహిః; తవేతి శేషః; అనామయమారోగ్యం;

౨. అత్యద్భుతస్య ఆశ్చర్యకరస్య ప్రియవయస్యస్య లాభవివాభ్యుదయస్తేన;
స్నిగ్ధేన స్నేహవతా; అనరాశసాహసం అతుటిలయద్ధాదివ్యాపారం అముంశవం;

౩. అతిగంభీరా అత్యధ్యాకల్యాణామంగళావహా ఆకృతి రాకారో యస్య
సతతోక్తః; దిప్త్యేత్యానందే;

౯. త్రాతుమిత్యాది. లోకాన్ చతుర్దశభువనాని త్రాతుం రక్షితుం కాయవాన్
మూర్తిమాన్ పరిణతః యః ఆస్త్రవేదః ఆస్త్రమంత్రభాగః తద్వత్ స్థితః; బ్రహ్మకో
శస్య బ్రహ్మాండస్యగుప్తై రక్షణాయ తనుం మూర్తిశ్రితః ప్రాప్తః త్రాత్రో ధర్మశ్శీత
స్థితః కార్యవీర్యాది రూపక్షత్రియ గుణభావ ఇవ స్థితః; సామర్థ్యానామరంభ కార్యనిర్వ

సామర్థ్యానామివ సముదయస్సంచయో వా గుణానా

మావిర్భూయ స్థిత ఇవ జగత్పుణ్యనిర్మాణరాశిః.

F

లపః—(స్వగతం)(౧)అహోపుణ్యానుభావదర్శనోఽయం మహాపురుషః.

ప. ఆశ్వాసఇవ భక్తీనామేక మాయతనం మహత్,

ప్రకృష్టస్యేవ ధర్మస్య ప్రసాదో మూర్తిసుందరః.

౧౦

ఆశ్చర్యం ౨.

ప. విరోధో విశ్రాంతః ప్రసరతి రసో నిర్వృతిఘనస్తదా

ధృత్యం క్వాపి వ్రజతి వినయః ప్రహ్వయతి మాం,

హాశక్తీనాం సముదయ ఇవ సమూహాఇవ స్థితః గుణానాం హైర్యాదీనాం సంచయో
వా సమూహా ఇవ స్థితః; 'వాస్యాద్వికల్పావమయోరతి' కోశః; ఆవిర్భూయ ప్రత్యక్షీ
భూయస్థితః జగత్పుణ్యనిర్మాణానాం జగత్పుణ్యనుష్ఠానానాం రాశివ స్థితోఽయం
వత్సస్య నయస్య ఇతి పూర్వేణ సంబంధః; అభూతోపమోపక్రమోత్పేక్షా.

౧. పుణ్యే ఆనుభావదర్శనే యస్య సత్యక్షః; ఆనుభావః ప్రభావః; దర్శనం
సాక్షాత్కారః.

౧౦. ఆశ్వాసఇవేతి. భక్తీనాం స్నేహపూర్వకముధ్యానానాం ఆశ్వాసఇవ
దుఃఖాన్మరణపూర్వకాష్టంబ ఇవ స్థితః; భక్తయోఽన్యత్రహి క్రియమాణాభిః విష
యదోషేణ దుఃఖయంతి; తాభిః రామే క్రియమాణాభిః విషయసౌమ్యేన ఆహ్లాదో
జాయతే; తద్ధేతో శత్రువరోహః; ఏకమద్వితీయం మహద్విపులం భక్తీనామాయతనం
స్థానం; ఆశ్వాసస్నేహభక్తీనామేకమాయతనం మహదితి సాతాంతరం; ఆశ్వాసో
ద్యేషాభావః; స్నేహః ప్రణయః; భక్తిస్సేవ భావనాప్రకర్షణ ప్రత్యక్షసమానా
కారతామావస్థః; ఏతాసాం ముఖ్యవిషయభూతఇత్యర్థః; ప్రకృష్టస్య లోకోత్తరస్య
ధర్మస్య సుకృతస్య మూర్తిసుందరః ప్రసాద ఇవ స్థితః మహాపురుష ఇతి పూర్వేణా
న్వయః; ఉక్తం చ 'రామో విగ్రహవాక్ ధర్మ' ఇతి; ప్రసాద ఇహ ఫలప్రదానోస్తు
భూతా.

౧౧. విరోధఇత్యాది విరోధః వైరం విశ్రాంతః విరతః; నిర్వృతిఘనః ఆనంద
సాంద్ర్య రస్య తే చర్మ్యత ఇతి రసః అపరోక్షావభాసరూపః ప్రసరతి వ్యాప్నోతి,
తద్విపులం బౌద్ధత్యం దర్పహేతుకాత్మసంభావనారూపం క్వాపి వ్రజతి; వినయః మ
హాజనసన్నిధౌస్వేత్కర్తౌననుసంధానరూపః మాం ప్రహ్వయతి నమయతి; ఆస్తిక్
మహాపురుషే దృష్టే సతి సాక్షాత్కృతే సతి కిమితి పరవాసన్తికస్తాద్ధేతోః పరతం

రుచిత్యస్థిః దృష్టే కిమితి పరవానస్తి యది వా

మహారఘ్నీర్థానామివ హి మహతాం కోఽవ్యతిశయః ౧౧

రమః-(స్వగతం) (౧)తత్కిమయమేకపదమేవ దుఃఖవిశ్రామం దదాత్సు
పన్నేహయతి చ కురోఽపి నిమిత్తాదంతరాత్తానం. ఆశ్చర్యం. ౨.
అథవా న్నేహశ్చ నిమిత్తసవ్యపేక్షశ్చేతి విప్రతిషిద్ధమేతత్.

౪ వ్యతిషజతి పదార్థానాంతరః కోఽపి హేతు

ర్షుఖలు బహిరుపాధీక్ ప్రీతయస్సంశ్రయంతే,

వికసతి హి పతంగస్యోదయే పుండరీకం

ద్రవతి చ హిమరశ్చా సుదృఢే చంద్రకాంతః.

౧౨

లవః—చంద్రకేతో క ఏతే?

చంద్రకేతుః—ప్రియవయస్య నను తాతపాదాః.

లవః—(౧)మమాపి ధర్మతస్యైవయతః ప్రియవయస్యేతి భవతోక్తం,
త్రోఽస్తి, యదివా అథా తీర్థానామివ గంగాదిపావనసలిలానామివ మహతాం మహా
పురుషాణాం మహారఘ్నః ఆమూల్యః శ్లఘ్యుః ఇతి యావత్. అతిశయఉత్కర్షః కోఽపి
అన్యదృశ ఇత్యర్థః; ఇయం శ్లోకం బహవో బహుమన్యంతే.

౧. ఏకపదవివ ఏకక్షణవివ దుఃఖవిశ్రామం దుఃఖనివృత్తిం దదాతి; తతోఽపి
నిమిత్తాత్ అనిర్ధారితాదేతోః అంతరాత్తానం ఉపన్నేహయతి న్నేహయుక్తం కరోతి
చ; అథా పూర్వోక్తపక్షాభావే నిమిత్తసవ్యపేక్షః హేతుసాపేక్షః న్నేహశ్చ
నిమిత్తసవ్యపేక్షశ్చేతి యత్ ఏతత్ న్నేహత్వనిమిత్తసవ్యపేక్షత్వరూపం విప్రతి
షిద్ధం వ్యాహతం.

౧౨. వ్యతిషజతీత్యాది. కోఽపి హేతుః భవితవ్యతారూపః; తస్మాంతరత్వమ
తాకికత్వం; పదార్థాక్ అంతఃకరణప్రభృతి వస్తుజాతం వ్యతిషజతి అన్యోన్యలగ్నాక్
కరోతి; అంతర్భావకణ్యర్థోఽయం ధాతుః; (కర్తవ్యతపోరాభావాన్నాత్మనేపదం);
ప్రీతయః ఆశ్చంతామకూలత్వజ్ఞానరూపస్నేహః బహిరుపాధీక్ బాహ్యహేతుక్
నసంశ్రయంతే ఖలః; స్వోత్పాదకత్వేన నాపేక్షంత ఇతి ప్రసిద్ధం; దృష్టాంతమాహ.
వికసతిత్యాది. పతంగస్య సూర్యస్య; చంద్రకాంతశ్శిలవిశేషః.

౨. ధర్మతః పుణ్యాత్ మిత్రస్య పితృస్వస్త్వాపితేతి శాస్త్రస్థాయమర్థః;
స్వపితృపితౄయే యాదృశమనువర్తనం తాదృశం మిత్రపితృవిషయకమనువర్తనం మహా

చత్వారః ఖలు భవత ఏవం వ్యవదేశభాగినస్తత్రభవంతో రా
మాయణకథాపురుషాః తద్విశేషం బ్రూహి.

చంద్రకేతుః—జ్యేష్ఠతాతశ్చత్యవేహి.

లవః—(సోల్లాసం) (౧) కథం దేవో రఘునందనఏవ, దిష్ట్యా సుప్రభాత
మద్యయదయం దేవో దృష్టః (సవినయకౌతుకం నిర్వర్ణ్య)
తాతప్రాచేతసాంతేవాసీ లవోఽభివాదయతే.

రామః—అయుష్ష స్నేహ్యహీతి (సన్నేహమాలింగ్య) అయి వత్స
కృతమత్యంతవినయేన, అంగేన మామపరిశ్లఘం పరిరభస్వ.

ప. పరిణతకతోరపుష్కరగర్భచ్ఛదపీనమస్మణసుకుమారః,

నందయతి చంద్రచందననివ్యందజడస్తవస్పర్శః.

౧౩

లవః—(స్వగతం) (౨) ఈదృశోమాం ప్రత్యమిషామకారణస్నేహః,

మయా పునరేభ్యవవాభిద్రోగ్ధుమజ్జేన వృథాయుధపరిగ్రహః

తేశ్రేయసే కల్పత ఇతి; ఏవం చ మద్ధర్మహేతుకవిశృత్సవానిశ్చర్ధః; ఏవం వ్యవదేశస్య
తాతపాదశబ్దస్య భాగినః స్వామినః; భాగో హి స్వం, భాగీ స్వామి; తాతపాదశబ్దస్య
వాచ్యతయా స్వామినః; ఆర్థప్రత్యాయనార్థత్వాచ్ఛబ్దస్య వాచ్యకేపత్వం వాచకస్య;
తత్రభవంతః పూజనీయాః; రామాయణకథాపురుషాః రామాయణసామకకావ్యప్ర
బంధప్రధాననాయకాః; తద్విశేషం తాతపాదత్వవ్యాప్యరామత్వాద్యన్యతమత్వధర్మ
విశిష్టం బ్రూహి బోధయ.

౧. ప్రాచేతసాంతేవాసీ వాల్మీకిశిష్యః.

౧౩. పరిణతేశ్యాది. పరిణతస్య వికసికస్య కతోరస్య సమగ్రస్య పుష్కరస్య
వర్తస్య గర్భచ్ఛదవత్ ఆవదనభిహతాంతరపత్రవత్ పీనః మాంసః; మస్మణః దంతు
రతారహితః సుకుమారః మృదుః, చందననివ్యందవత్ చందనప్రవవజ్జడః శిశుః
అత్ర వికమాత్రకష్టవృణస్థానే ప్రయుక్త ఇత్యయమార్యాభేదః.

౨. ఆమిషం రామస్యేత్యర్థః; ఈదృశః వికల్పాలికస్నేహః; ఆకార
ణః ప్రతిబంధకాభావరూపకారణేనాపి శూన్యఇతి భావః; † ఏభ్యఏవద్రోగ్ధం

† చింత్యమిదం - ప్రతిబంధకాభావరూపకారణశూన్యత్వే సప్రతిబంధకత్వ
ప్రతీత్యా ప్రకృతాననుగుణత్వాత్, కింతు, ఆకారణః లాకృత్యాత్మకపుత్రత్వాది
కారణరహితః ఇతి వత్తం యుక్తం.

కృతః. (ప్రకాశం) మృష్యంతామిదానీం లవస్య బాలిశతాం
తాతపాదాః.

రామః—(౧) కిమపరాధం వత్సేన?

చంద్రకేతుః—(౨) అశ్వానుయాత్రి కేభ్యస్తాతప్రతాపానిష్కరణ ము
వశ్రుత్య వీరాయితమనేన.

రామః—(౩) నన్వయమలంకారః క్షుత్రస్య.

ప. నతేజస్తేజస్వీ ప్రసృతమఃపరేషాం విషహలే
సతస్యస్వో భావః ప్రకృతినియతత్వాదకృతకః,
మయూఢైరశ్రాంతం తతియది దేవో దినకరః

కిమాగ్నేయోగ్రావానికృత ఇవ తేజాఃసి వమతి! ౧౪

చంద్రకేతుః—(౪) అమర్షోఽవ్యవైవ శోభతే మహావీరస్య, వశ్యంతు
తాతపాదాః, ప్రియవయస్య వినియుక్తేన జృంభకౌస్తేణ నిక్ర
మ్యసం స్తంభితాని సర్వసైన్యాని.

ఏతద్విషయవివాచకత్వం. క్రుధక్రూపేతి చశ్శీర్షీ; బాలిశతాం మూర్ఖతాం; మృష్యం
తాం సహంతాం.

౧. కిమపరాధం కోఽనిష్టాచారః.

౨. అశ్వస్య మేధాశ్వస్య అనుయాత్రికాః అనుయాయానాం నియుక్తా
స్తేభ్య ఇతివంచనా, అనిష్కరణం ప్రకాశనం ఉపశ్రవ్య ఆకిర్ణ్యవీరాయితం వీర
వదాచరితం.

౩. ఆయం వీరాయితం; విధేయప్రాధాన్యాత్ పుంస్తవం; అలంకారః
శోభాకరః.

౧౪. నేత్యాది. ప్రసృతం అపరేషాం లేజః పరాభిధవసానిర్భ్యం నవిషహలే
ససహత ఇతి యత్ సః ప్రకృతినియతత్వాత్ ఉపాదానకారణవ్యాప్తత్వాత్ అకృ
తకః అనాగంతుకః స్వోభావః ధర్మః; సత్కార్యవాదే కారణగుణాః కార్యేఉపల
భ్యంతే; మయూఢైః కిరణైః అశ్రాంతమవీరతం; అగ్నేయోగ్రావా అన్యుత్పాదక
సూర్యకాంతశిలా నికృత ఇవ వజ్రభూత ఇవతేజాఃసి కిం కస్తాత్ వమతి ఉద్గిరిః;
దృష్టాంతాలంకారః.

౪. అమర్షోఽసి; నకేవలం లేజః కింతు మన్యురసి; శోభతే స్ఫుడ్యో భవతి;
స్తంభితాని నిర్వాప్తపారాణి కృతాని.

రామః—(౧) వత్స లవ! సంహ్రియతామస్త్రం, త్వమపి చంద్రకేతో
నిర్వాప్యపారవిలతౌణి సాంత్యయ బలాని.

లవః—(౨) (ప్రణిధానంనాటయతి)

చంద్రకేతుః—యదాదిష్టమితి (నిష్క్రమింతః)

లవః—తాత! ప్రశాంతమస్త్రం.

రామః—(౩) వత్స జృంభకాస్తాణి సరహస్యప్రయోగసంహారాణి సంప
ద్యంతే.

ప. బ్రహ్మదయో బ్రహ్మహితాయతప్తా

పరస్పహస్తం శరదస్తపాంసి,

ఏతాన్యదర్శ్య గురవః పురాణాః

స్వాన్యేవ తేజాంసి తపోమయాని.

౧౫

(౪) తేభ్యః కృశాశ్వస్యాగతాని అగ్రైతామస్త్రమంత్రపాఠాయణో

పనిషదం భగవాన్ కృశాశ్వః పరస్పహస్తపరివత్సరాంతేవాసి

నే కాశికాయ ప్రోవాచ, సచ భగవాన్ నహ్యమిత్యేవైష పూ

ర్వానుక్రమః, కుమారస్య కుతస్సంప్రదాయ? ఇతి పృచ్ఛామి.

లవః—(౫) స్వతః ప్రకాశాన్యావయో రస్తాణి.

౧. సంహ్రియతాం ఆకృష్యతాం; జృంభకాస్త్రప్రయుక్తపీడాయాననుభూ
తత్వాన్నిర్వాప్యపారతయా విలతౌణి విస్తయాన్వితాని బలాని; సాంత్యయ మధు
రోక్షిభిర్దోదయ.

౨. ప్రణిధానం ధ్యానం.

౩. ప్రయోగో నియోజనం; సంహర ఆకర్షణం; సరహస్యో అంగన్యాసాద్య
నుష్ఠానసహితో ప్రయోగసంహారో యేషాం తథోక్తాని సంపద్యంతే స్థితాని భవంతి.

౧౫. బ్రహ్మదయ ఇతి; వ్యాఖ్యాతం.

౪. అస్త్రపారాయణోపనిషదం అస్త్రమంత్రమయీముపనిషదం సహస్రాధిక
సంవత్సరపరిచర్యానిరతాయ కాశికాయ విశ్వామిత్రాయ; సచ భగవాన్ విశ్వామిత్రః;
పూర్వేషాం గురూణాం అనుక్రమః పరిపరా; సంప్రదాయః గురుముఖోపదేశః;
కుతః కస్తాత్.

౫. స్వతః ప్రకాశాని గురుపదేశేన వినాఙ్గాతాని.

రామః—(విచింత్య) (౧) కిం న సంభాష్యతే, ప్రకృష్టపుణ్యోపాదానకః
కోఽప్యేషమహిమా స్యాత్, ద్వివచనం తు కథమ్?

లవః—భ్రాతృరావావాం యమా.

రామః—తర్హి ద్వితీయః క్వ? (నేపథ్యే) భోదాండాయన౨.

ప. ఆయుష్షతః కిల లవస్య నరేంద్రనైవైస్య
రాయోధనం నను కిమాత్థ సఖే కిమాత్థ!
అద్యాస్తమేతు భువనేష్యధిరాజశబ్దః
క్షత్రస్య శస్త్రశిఖనశ్శమమద్యయాంతు.

౧౬

రామః—ప. అథకోఽయమింద్రమణిమేచకచ్చవి

ర్థస్యనివైవబద్ధపులకంకరోతి మాం,
నవనీలనీరధరగర్జితక్షణ

ప్రతిబద్ధకుట్టలకనంబజంబరం.

౧౭

లవః—(౨) అయమసౌ జ్యాయానార్యః కుశో నామ భరతాశ్రమా
త్పృతినివృత్తః.

రామః—(౩) (సకౌతుకం) తర్హి వత్స ఇతఏవాహ్వయైతమాయుష్షంతం.

లవః—ఏవమితి (పరిక్రమతి) (తతః ప్రవిశతి కుశః౨.)

(౪) (సక్రోధం కృతదైర్యం చ ధనురాస్ఫాల్య)

౧. కింన సంభాష్యతేనర్వం సంభాషమేవేతి భావః; ప్రకృష్టపుణ్యోపాదానకః
అలిశయితసుకృతకారణకః; ద్వివచనం తు ఆవయోతి షష్ఠీద్వివచనం తు.

౧౬. ఆయుష్షత ఇత్యాది. ఆయుష్షతః, అనుజతయా తస్మాక్కి; నరేంద్రనైవైస్య
రాజనైవైకైః ఆయోధనం నను యుద్ధం కిం; భువనేషు అధిరాజశబ్దః అస్తం నాశం
ఏతు ప్రాప్నోతు; క్షత్రస్య క్షత్రియజాతేః శస్త్రాణ్యేవ శిఖినో వన్నయః శమం
నిర్వాణం యాంతు ప్రాప్నువంతు.

౧౭. అథేతి. ఇంద్రమణిమేచకచ్చవిః ఇంద్రనీలనీలచ్చవిః.

౨. జ్యాయాన్ అగ్రజః.

౩. ఇతఏవ అత్రైవ; ఏతం కుశం.

౪. సక్రోధం కృతదైర్యం చ యథాకథా,

ప. దత్తేంద్రాభయదక్షిణైర్భగవతో వైవస్వతాదామనో
 ద్విప్తానాం దమనాయ దీపితనిజక్షత్రప్రతాపాగ్నిభిః,
 ఆదిత్యైర్వది విగ్రహో నృపతిభిర్ధన్యం మమైతత్తతో
 దీప్తాస్త్రస్ఫురదుగ్రదీధితిభిఖానీరాజితజ్యం ధనుః.

౧౮

(౧) (వికటం పరిక్రామతి)

రామః—అహో ను ఖలు కోఽప్యస్తిక్ ఉత్రియపోతే పారుమాతిరేకః.

ప. దృష్టిస్తృణీకృతజగత్త్రయసత్త్వసారా
 ధీరోద్ధతానమయతీవగతి ర్ధరిత్రీమ్,

౧౮. దత్తేంద్రాది. ఆభయమేవ దక్షిణా ఆభయదక్షిణా ఇంద్రస్యాభయదక్షిణా
 దత్తా యైరితి బహుప్రీహిః; భగవతః హేతుజ్యవతః వైవస్వతాత్ వివస్వత్పుత్రాత్
 ఆమనో; మమమారభ్య ద్విప్తానాం దమనాయ శిక్షణాయ దీపితః జ్వలితః నిజః ఆసా
 ధారణః ఉత్త్రప్రతాపవివాగ్నిరైర్వ్యస్తాః; దమనాయేత్యపిపాతః. ఆదిత్యైర్వసృజ్య
 వంశైః; దిశ్యదిత్యైర్వః; నృపతిభిర్విగ్రహో యది విరోధశ్చేత్ తతస్తదా
 దీప్తామాస్త్రాణాం స్ఫురంత్యః తలఁగా ఉగ్రాస్త్రా యా దీధితయః తాసాం శిఖయా
 బాహ్య సీరాజితా సారాత్రికృతా హర్షీయస్య తత్తపోక్తం; మమ పితృధనుః
 ధన్యం ప్రశస్తం; నీప్రేత్యత్ర నమికంపిత్యాదినారః.

౧. వికటం విషమం.

౧౯. దృష్టిరితి. తృణీకృతః నిరాకృతః అనాదృతః జగత్త్రయసత్త్వసారః లోక
 త్రయబలాత్కర్షో యయా సా; ధీరోద్ధతా, ధీరాచ సా ఉద్ధతా చేతి విగ్రహః;
 కౌమారకేఽసి బాల్యేఽసి గిరివత్సర్వతప్తవ, గిరిస్త్వా ఉత్పత్తిప్రభృతి గురుత్వవాక్ వృ
 థాదయస్తు నైవం కింతు పరిణామనిశేషేణ గురుత్వవంతో భవంతి; * కింపిరో రసఇతి;
 శత్రుకృతాపరాధాదినామనః ప్రజ్వలనరూపక్రోధస్థాయికః | స్వసంవేద్యప్రకాశవిశేషః
 కిమేతి; రసాలంబనీ రసత్వారోపాత్, హేత్వలంకారః; దర్శ్య యుద్ధకంఢూలతా.

* ఆత్ర కేచిత్. “ఆత్ర” పీరోరసఇతి శత్రుకృతాపరాధాదినా ప్రజ్వలనరూప
 క్రోధస్థాయికస్వసంవేద్యప్రకాశవిశేషః” ఇతి కేచిదలంకారకాస్త్రసరణావహార్యంపా
 టవముద్గిరంతి; సర్వైరప్యాలంకారైశ్చైకైశ్చైవోత్సాహస్యైవపీరరసస్థాయిభావత్వేన
 గీకారాత్తవత్కంఠముపేక్షణీయ”మితిస్వా శయముద్ఘాటయన్తి.

† చింశ్యుమిదం. పీరరసం ప్రత్యుత్సాహస్యైవ స్థాయితేన రసకాస్త్రప్రసిద్ధేః;
 క్రోధస్తు కాదరసం ప్రతి స్థాయీ.

కౌమారకే౭పి గిరివద్దురుతాం దధానో

వీరో రసః కిమయమేత్యుత దర్శనవ.

౧౯

లవః—(ఉపసృత్య), జయత్వార్యః.

కుశః—(౧) ఆయుష్షక్ కిమియం వార్తా యుద్ధం యుద్ధమితి?

లవః—(౨) యత్కించిదేతత్. ఆర్యస్తృ దృష్టం భావముత్సృజ్య వినయేన వర్తతామ్.

కుశః—కిమర్థం?.

లవః—(౩) యదత్ర దేవో రఘునందనః. సరామాయణకథానాయకో బ్రహ్మకోశస్య గోపాయితా.

కుశః—(౪) ఆశంసనీయపుణ్యదర్శన స్సమహాత్మా, కింతు సకథమస్తాభిరుపగంతవ్యః? ఇతి సంప్రధారయామి.

లవః—(౫) యదైవ గురు స్తథైవోపసదనేన.

౧. ఆయుష్షక్ ఇతి లవం ప్రతిసంబోధనం; యుద్ధం యుద్ధమితి వార్తా ప్రవృత్తిః యుద్ధమాసీదితి జనవాదశ్చూయితే; సకిం సత్యఇత్యర్థః.

౨. ఏతత్ యుద్ధం యత్కించిత్ అల్పకం న ప్రశ్నార్థమిత్యర్థః; ఆర్యస్తృ, క్షేవబ్రాతృత్వప్రయుక్తపూజ్యతాద్యోతనాయ యష్టచ్ఛబ్దాప్రయోగః; దృష్టం భావం దర్శాత్మకస్వభావం ఉత్సృజ్య త్యక్తాః; దృష్టమిత్యతభావేక్షః; వినయేన నికర్షప్రతిసంధానేన; ఉపలబ్ధే తృటియా.

౩. యత్ యస్తాత్ దేవః పూజ్యః రఘునందనః రామః ఆత్ర స్థితః తస్మాత్ వినయేన వర్తతా మితి పూర్వేణాన్వయః. బ్రహ్మకోశస్యబద్ధాందస్య; గోపాయితా రక్షకః.

౪. మహాత్మా అనన్యసామాన్యస్వభావః సః రామః ఆశంసనీయం అభిలషణీయం పుణ్యం సుకృతమూలం దర్శనం సాక్షాత్కారో యస్య సత్యోక్తః. భవతీలికేషః; 'అస్తీర్భవంతీపరో౭ప్రయోజ్యమానో౭వ్యస్తీ'లి మహాభాష్యోక్తే; అప్రాప్తస్య ప్రయోజనస్య ప్రాప్తిమిచ్ఛా ఆశంసా; కింతు ఏకంసత్యపి అస్తాభి ర్తయా కథముపగంతవ్య ఇతి సంప్రధారయామి కేన ప్రకారేనోపసాతవ్య ఇతి మీమాంసే.

౫. యదైవేతి. యథా గురుః పితా ఉపసదనేన సమీపానుభవనేన, ఉపగంతవ్యఇతి. పూరణీయమ్, తదైవ ఉపసదనేన, అప్రాప్త్యుపగంతవ్య ఇత్యస్య సంబంధః; ఏతత్ గురువదుపసదనీయత్వం.

కుశః—(౧) కథం నామైతత్?

లవః—(౨) అత్యుదాత్తస్సుజనశ్చంద్రకేతు రార్చితేయః ప్రియవయ
స్యేతి సఖ్యేన మాముపతిష్ఠతే తేన సంబంధేన ధర్మతస్సాత ఏ
వాయం రాజర్షిః.

కుశః—(౩) సంప్రత్యవచనీయో హి రాజస్యేఽపి ప్రశ్రయః.
(ఉభా పరిక్రామతః)

లవః—(౪) పశ్యత్వేన మార్యో మహాపురుషమాకారానుభావగాంభీ
ర్యసంభావ్యమాన వివిధలోకోత్తర సుచరితాతిశయం.

కుశః—(నిర్వర్ణ్య)

ప. అహో ప్రాసాదికం రూప మనుభావశ్చ పావనః,
స్థానే రామాయణకవిర్దేవీం వాచమవీవృధత్.

౨౦

౧. కథం కస్తాదేవోః.

౨. అత్యుదాత్తః అత్యుచ్చస్వభావః సుజనః సమీచినజనః సౌజన్యవానితి యా
వత్; కౌర్మితేయః ఉర్మిలాపుత్రః; ప్రిభ్యోధక్; సఖ్యేన సఖ్యేన మాముపతిష్ఠతే
సంబంధితః; ఉపాద్దేవేత్యాదిసాతప్; తేన సంబంధేన చంద్రకేతవ్యభుజగతమైత్రీ
రూపసంబంధేన.

౩. సంప్రతి ధర్మత స్తాతత్వేరాజస్యే రామేఽపి ప్రశ్రయో వినయః ఆవచ
నీయో నిర్దుష్టః.

౪. ఆకారః మహాపురుషలక్షణయుక్తవిగ్రహసన్నివేశః; అనుభావః ప్రభావః;
గాంభీర్యమత్యోభ్యత్వం; ఏతై స్సంభావ్యమానోఽనుమితమానః వివిధో నానాప్ర
కారః లోకోత్తరోవిశ్వాతిశయా సుచరితానాం సుకర్తణాం అతిశయ ఉత్కర్షోయస్య
సత్యోక్తస్తత్త్వం.

౨౦. అహో ఇతి. ప్రసాదః పారుష్యరాహిత్యం తస్మిన్ భవం ప్రాసాదికం
ప్రసాదగుణవివాస్య రూపస్య ఉపాదానకారణమితి భావః; రూపం విగ్రహః; పావనః
స్వసంబంధాదస్యేషామపి శుద్ధిహేతుః అనుభావః వ్యవసాయవిశేషశ్చ; అహో విస్త
యనీయావిత్యర్థః; రామాయణకవిః రామాయణప్రణేతా వాల్మీకిలక్షణకవిః దేవీం
వాచం వాద్యేవీం అవీవృధత్ అవర్ధయదితి స్థానే యుక్తం; 'వృధువృద్ధావ'తి ధాతో
ర్జివి బుజే జీచ ద్విత్వం; 'అపప్రద'తిపాతే 'ప్రప్రప్రఖ్యానే' ఇతి ధాతుః శేషం
తూర్వవత్.

తాతప్రాచేతసాం తేవాసీ కుశోఽభివాదయతే.

రామః—ఏహ్యాయుష్షా.

ప. అమృతాథ్వాతజీమూత స్నిగ్ధసంహననస్య తే,

పరిష్కంఘాయ వాత్సల్యా దయముత్కంఠ తే జనః.

౨౦

(పరిష్కంఘ) (౧) తత్కిమయం చదారకః?

ప. అంగాదంగాత్ప్రసృత ఇవ నిజస్నేహజో దేహసారః

ప్రాదుర్భూయస్థిత ఇవ బహిష్ఠేతనాథాతురేకః,

సాంద్రానందతుభితహృదయ ప్రస్న వేనాభిషిక్తో

గాఢాశ్లేషస్సహి మమ హిమశ్శ్చోతమాశంసతీవ.

౨౧

౨౦. అమృతేతి. అమృతాథ్వాతజీమూత ఇవ సుధాపూరితకాళమేఘవల్ స్నిగ్ధం సంహననం గాత్రం యస్య తక్ష్మాత్వస్య తే పరిష్కంఘాయత్వామాలింగితుం; ఉత్కంఠతే; సర్వేంద్రియసుఖాస్వాదో యత్రాస్తీకృతమస్య తే, తత్ప్రాప్తిచాఘం ససంకల్పముత్కంఠాం కవయో విదురిత్యుక్తాభిలాషవాన్ భవతీతి; ఆయం జనఇత్యుక్తేః దయసీయత్వరూపవస్తుభ్యని.

౧. కిమిత్యయం చ దారకః.

౨౧. అంగాదంగాదిత్యాది అత్ర గద్యస్థాయంబదస్య పద్యస్ససజ్జేనైవ సంబంధాద్దారకవిశేషణత్వం; ఏవం చ సోఽయం సమస్తవిషయో బుద్ధిస్థశ్చ దారకః బాలకః అంగాదంగాత్ సర్వభ్యోఽంగభ్యః! ప్రసృతఃక్షరితః స్నేహ ఏవ మైత్ర్యేన స్నేహాద్రవద్రవ్యం తస్మిన్ జాతః; అశ్లేభ్యోఽపీతి ఉప్రత్యయః; నిజః నైస్సరికః దేహ రూపలావణ్యసౌందర్యసముదాయాత్తకశరీరే యస్సార ఉత్కంఠః రూపలావణ్యసౌందర్యసముదాయః సఇవ స్థితః; స్వరసగ్రాహిణో హి జలాదిద్రవద్రవ్యం సంయోజ్యైవ స్వరసం గృహ్లాంతి తద్వల్ ప్రకృతేఽపి స్నేహాలక్షణద్రవద్రవ్యసంబంధేన గాఢాశ్లేషరూపసంఘటనవశాత్ బహిస్సుతః స్వదేహసార ఇవేత్యుత్పేక్షా, స్నేహజిత్యుత్తల్లిప్తరూపకానుప్రాప్తితా చ; అత్ర అంగాదంగాదితి మంత్రార్థః ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే; ఏకః చేతనాధాతుః చైతన్యైకరనే ఆత్మవస్తుని ఏకోఽంశః బహిః ప్రాదుర్భూయస్థిత ఇవ సాక్షాత్కారార్హస్థా స్థిత ఇవ; సాంద్రానందతుభితస్య ఘనతరానందేన తోభం ప్రాప్తస్య హృదయస్య ప్రస్న వేన ప్రకృష్టవేనేన అభిషిక్తః ఆద్రీకృతః గాఢః దృఢః ఆశ్లేషః యస్య సత్యోక్తః; సోఽయం దారకః గాఢాశ్లేషస్సహి హిమశ్శ్చోతం హిమవర్షం ఆశంసతీవ నూచయతీవ; కిమితి విస్తయే.

లవః—(౧) లలాటంతప స్తపతి ఘర్తాంశు స్తదత్ర సాలపచ్చాయే ఆసన
పరిగ్రహం కరోతు తాతః.

రామః—యదభిరుచితం వత్సయ.

(సర్వేషరిక్రమ్య యథోచితముపవిశః)

రామః—(స్వగతం)

ప. ఆహో ప్రశ్రయయోగేఽపి గతిస్థిత్యాసనాదయః,

సామ్రాజ్యశంసినో భావాః కుశస్య చ లవస్య చ. ౨౩

వపురవియుతసిద్ధావవ లక్ష్మీవిలాసాః

ప్రతికలకమలసీయాం కాంతిముద్భేదయంతి,

అమలినమివ చంద్రం రశ్మయస్సేవై యథా వా

వికసిత మరవిందం బిందవో మాకరందాః. ౨౪

(౨) భూయఃప్రపంచ రఘుకులకౌమార) స్థాం చ రఘుకులకౌమార
చ్చాయా మనయోః పశ్యామి.

౧. లలాటంతప, లలాటంతపతీతి విగ్రహః; 'అమూర్తలలాటయోరి'తి ఖశ్వ) త్యయే ముమాగమః; మధ్యాహ్నసూర్యఇతి భావః; తదాహి సర్వాస్య దిక్షు లలాటతాప సంయోగోఽపరిహార్యః; అన్యదా తు నతథా; యథోచితం పితృత్వపుత్రత్వానుగుణం.

౨౩. ఆహో ఇతి. ప్రశ్రయయోగేఽపి విషయసంబంధేఽపి సామ్రాజ్యశంసినః సార్వభౌమత్వసూచకాః గతిస్థిత్యాసనాదయః; ఆదిశబ్దేన ఉక్తివీక్షణాదిపరిగ్రహః; భావాః క్రియాః సంభవంతి; ఆహో విస్తయనీయమ్.

౨౪. పురితి. అవియుతసిద్ధాః అపృగ్గన్ధాః లక్ష్మీవిలాసాః లావణ్యలికయాః ప్రతికలకమసీయామనుక్షణరమణీయాం కాంతిం చాయతాం వపుః శరీరంఉద్భేదయంతి ప్రావయంతీత్యర్థః; ద్వికర్తృకం; స్వే స్వీయా మయూఖాః అమలినం నిష్కళంకం చంద్రమివ మాకరందా మకరందసంబంధినః బిందవః కణాః వికసితం త్యక్తమురుగీభావ మరవిందమివ చ వపుః కాంతిముద్భేదయంతీతి యోజనా.

౨. అనయోఃకుశలవయోః భూయఃప్రపంచం అతిశయేన బహు రఘుకులకౌమారం రఘువంశనంబంధి బాలత్వం.

ప. కఠోరపారావత కంఠమేచకం

వపుర్వృషస్కంధసుబంధుకాంశమ్,

ప్రసన్నసింహస్తిమితం చ వీక్షితం

ధ్వనిశ్చ మాంగల్యమృదంగమాంసలః.

౨౫

(౧) (నిపుణం నిరూపయత్) అయే న కేవలమస్తద్వంశసంవాది
న్యాకృతిః.

ప. అపి జనకసుతాయాస్తచ్చతచ్ఛానురూపం

స్ఫుటమివ శిశుయుక్తే నైపుణో న్నేయమస్తి,

నను పునరివ తన్తే గోచరీభూతమన్యో

రభినవశతపత్ర శ్రీమదాస్యం ప్రియాయాః.

౨౬

౨౫. కఠోరేతి. వపుః కఠోరపారావతకంఠవత్ ప్రాప్తయావనకపోతగళవత్
మేచకం సింహం; వృషస్కంధవత్ వృషభకతువవత్ సుబంధుకాంశం సుందరా ఆంశౌ భుజ
శిఖరా యస్య తత్త్వోక్తమ్; వీక్షితం ప్రసన్నసింహవత్కార్మశ్యరహితసింహవీక్షిత
వత్ స్తిమితం ఆకరణం; ధ్వనిః మాంగళ్యమృదంగవత్ మంగళార్థమృదంగధ్వనివత్
మాంసలః స్పీతః; హితాధికారీయత్ప్రత్యయే ప్రజ్ఞాద్యణిచాదివృద్ధౌ మాంగళ్యశ
బ్దస్సిద్ధః.

౧. నిపుణం నిరూపయత్ సమ్యగ్విలాకయత్; అకృతిరస్తద్వంశసంవాదినీ
కేవలం న భవతి; అస్తద్వంశసంవాదః అస్తత్కులసాదృశ్యం సోఽస్యా అస్తితి
విగ్రహః.

౨౬. అసీతి. తచ్చతచ్చ అవయవాదికం గుణజాతం చ; ఏవం చ జనకసుతాయా
స్సీతాయా అనురూపం సదృశం తచ్చ అవయవాదికం ఇహ శిశుయుక్తే కుశలవయోః
స్ఫుటం వ్యక్తం; తచ్చ గుణజాతం చ నైపుణేన అవహితతయా ఉన్నేయం నిశ్చయార్హం
అస్తి విద్యతే; శ్రీయాద్వయాన్వయా వైకేశేషః; అభినవశతపత్రస్య నూతన
కమలస్య శ్రీరివ శ్రీరస్యాస్తితి తథోక్తం; ప్రియాయాస్తదాస్యం మే అన్యోః పునర్గో
చరీభూతమివ నను భూయోఽపి చక్షుర్విషయాభూతమివ సంభావ్యతే. ద్వాదశసంవ
త్సరేషు చక్షురగోచరం అద్య గోచరతాం గతమితి ద్విప్రత్యయేన లభ్యతే.

ప. శుక్లాచ్చదంతచ్చనిసుందరేయం నై వౌష్ణముద్రాసచకర్ణ పాశః,
 నేత్రే పునర్యద్యపి రక్తనీలే తథాపి సౌభాగ్యగుణస్సవ. ౨౭
 (విచింత్య) (౧) తదేతత్ప్రాచేతసాధ్యుషితమరణ్యం; యత్ర కిల
 దేవీ పరిత్యక్తా; ఇయం చాకృతిరనయోర్వయోఽనుభావశ్చ;
 యదపి స్వతః ప్రకాశాన్యస్తాణీతి తత్రాపి విమృశామి; అపిఖలు
 చిత్రదర్శనే ప్రాసంగికం శస్త్రాభ్యనుజ్ఞానం ప్రబుద్ధం స్యాత్?
 సహ్యాసాం ప్రదాయికాన్యస్తాణి పూర్వేషామపీతిశుశ్రుమ (య
 దయం విస్తయ పరిష్ట వమానస్సుఖదుఃఖాలితో యో హృదయస్య
 విప్రలంభః, యమావితచ భూయిష్ఠమాత్మ సంవాదః, జీవద్వ
 యాపత్యచిహ్నోఽపి దేవ్యాగర్భిణీ భావసీత్)

౨౭. శుక్లేతి. శుక్లాచ్చదంతచ్చని సుందరా ఇయం ఓష్ణముద్రా ఆధరోత్తరోష్ణ
 సన్నివేశః నైవ సీతాయా ఏవ; కర్ణ పాశః పాశాయుధసమృతకర్ణ సన్నివేశశ్చ + సవప
 సీతాసంబంధ్యేవ; నేత్రే పునః అనయోస్సీతాయాశ్చ దృశా తు రక్తనీలే యద్యపి
 అనయోరక్తే; సీతాయానీలే ఏవ తథాపి సౌభాగ్యగుణః సవపవకరూపఏవ.

౧. ప్రాచేతసాధ్యుషితం వాల్మీకికర్తృకవాసాధికరణం; యత్ర అరణ్యే.
 ఆకృతిరవయవసంస్థానవిశేషః ఇయం ఈదృశీ; వయః ఇదం ద్వాదశవత్సరమిత
 మిత్యర్థః; అనుభావశ్చ ప్రభావశ్చ అయం ఈదృశ ఇత్యర్థః; అస్తాణి జృంభకాణి
 స్వతః ప్రకాశాని గురువదేశేన వినా జ్ఞాతానీతి యత్ తత్రాపి చిత్రదర్శనే ప్రాసం
 గికం ప్రసక్తానుప్రసక్తం శస్త్రాభ్యనుజ్ఞానం సర్వథా త్వత్ప్రసవమపస్థాన్యంతీకృత
 కృతం ప్రబుద్ధం స్యాత్ ప్రకటం భవేదితి విమృశామిత్యన్వయః; హి యస్తాదనాం
 ప్రదాయికాని గురువదేశక్రమరహితాని అస్తాణి పూర్వేషామపి మనుప్రభృతీనామపి
 నేతిశుశ్రుమ; తస్మాత్ప్రబుద్ధం స్యాదితి తత్రాపి విమృశామితి పూర్వేణ సంబంధః;
 విస్తయే వ్యవమానః అమృజ్జ్ సుఖదుఃఖాలితయః హృదయస్య విప్రలంభః విప్రయోగ
 శృంగారః; ప్రాయేణ హి స్వరూపసంతాపేన ప్రియజనసంయోగవిప్రయోగౌ సుఖదుః
 ఖహేతూ భవతః; విస్తయే వ్యవమాన. ఇత్యనేన విస్తయస్య ప్రవాహాత్కత్వం ధ్వన్యతే;

+ చింత్యమిదమ్; కింతు, పాశస్తు మృగపక్ష్యాదిబంధనే; కర్ణాంతే శోభనార్థ
 స్సాన్నిత్యచాంతేనకరార్థకః, ఇత్యాదిశోశకాల్ ప్రశస్తః కర్ణ ఇత్యర్థవివరణం
 యుక్తమ్.

సాస్త్రమ్—ప. పరాం కోటిం స్నేహే పరిచయవికాసాదధిగతే

రహో విస్తృతాయా అపి సహజలజ్జాకులదృశః,

మయైవాదా జ్ఞాతః కరతలపరామర్శ కలయా

ద్విధా గర్భగ్రంథిస్తదను దివనైః కైరపి తయా.

౨౮

(గుడిత్వా) (౧) తత్కిమేతౌ పృచ్ఛామి కేనచిదుపాయేన?

లవః—కిమేతత్?

ప. బాష్పవర్షేణ నీతం వో జగన్తంగళమాననం,

అవశ్యాయావసీక్తస్య పుండరీకస్య చారుతామ్.

౨౯

అజలేష్టవనాసంభవాత్; యమావతి ద్వావతి ఆత్మసంవాదః ప్రకృతానుభూయమానః
యమత్వానుభవస్వపూర్వానుభవః భూయిష్ఠం బహుతరమిత్యర్థః; సామాన్యే క్లిబం;
జీవన్మయం యదవత్యం తస్య చిన్నం సూచకం యస్మిన్ సతతోక్తః. †

౨౮. పరామితి. స్నేహే పరిచయస్య సంతతసాక్షాత్కారస్య వికాసాదధిగతాయా
త్వరాం కోటిం అవకర్ణా సమానాధికరణోత్కర్షం ఆధిగతే ప్రాప్తే సతి రహో విస్తృ
తాయా అపి లజ్జావిరోధినై వ్యరస్థిత్యాపానకదశావిశేషార్థాయా అపి (అర్హేత్తః) సహ
జలజ్జాజడదృశః అపరిహరణీయ లజ్జాగుణాధీరణోచనాయాః; ఆదా ప్రళమం; కరతల
పరామర్శకలయా పాణ్యుదరపరిమార్జనవిద్యయా; కలాశద్దేన సూక్ష్మదర్శనం ధ్యన్యతే;
గ్రంథిః భస్మికా; ద్విధా అవత్యస్వయయాన ప్రకారవ్యయముక్త ఇత్యర్థః; జ్ఞాతః
నిష్పితః తదను మజ్జానానంతరం కైరపి దివనైః కలిపయదివనైః తయా జ్ఞాతః సీతయా
వ్యవగతః.

౧. కేనచిదుపాయేన అనిర్ధారణీయేన వ్యాజేన.

౨౯. బాష్పేతి. జగదభ్యుదయహేతు భూతం యః ఆననం అవశ్యాయేన హి మేన
అవసీక్తస్య పుండరీకస్య సితాంభోజస్య; విరహపాండిమ్నా పుండరీకతోవ్విక్షిః; చారు
తాం శోభాం నీతం ప్రాసితం; నిదర్శనాలంకారః.

† మూలే కుండలితగ్రనసానే ప్రాసితపాతనిసం దృశ్యతే—“అయంచ సంప్లవ
మానమాత్మానం సుఖాతిశయో హృదయస్య నిస్రంభయతే; భూయిష్ఠం చ మయా
ద్విధాప్రతివన్నో దేవ్యా గర్భభార ఆసీత్” ఇతి. ఆయమేవ పాతస్సరసత యాన్యేతి.

కుశః—ప. వినా సీతాదేవ్యా కి మివ నచ దుఃఖం రఘుపతేః

ప్రియానాశేకృత్స్నం కిల జగదరణ్యం హి భవతి,

సచ స్నేహస్తావానయమపి వియోగో నిరవధిః

కిమేవం త్వం పృచ్ఛస్యనధిగతరామాయణ ఇవ.

30

రామః—(స్వ) (౧) అయే తటస్థ అయే తటస్థ ఆలాపః కృతం ప్రశ్నేన, ముగ్ధహృదయ! కుతోఽయమాకస్తి కస్తే సంప్లవాధికారః! ఏవం వినిర్భిన్న హృదయో ద్వేషశ్శిశుజనేనాప్యనుకంపితోఽస్మి, భవతు తావదంతరయామి (ప్రకాశం) వత్స! రామాయణం రామాయణమితి శ్రూయతే వాల్మీకీస్సరస్వతీనిష్యందః ప్రశస్తిగాదిత్యవం శస్య తత్ర కాతూహలేన యత్కించోచ్చ్రేతుమిచ్ఛామి.

కుశః—(౨) కృత్స్నఏవ సందర్భోఽస్తాభి రావృత్తః, స్మృతిం ప్రత్యుజ్జితౌ కావదిమా బాలచరితస్యాంతే ద్వాశ్లోకౌ.

30. వినేతి. సీతాదేవ్యా వినా సీతావియోగే రఘుపతేః కింవా దుఃఖం న? సర్వం దుఃఖాత్తకం; కృత్స్నం జగత్ ప్రియానాశే ప్రియాయా అదర్శనే అరణ్యం భవతి హి; సచస్నేహస్థితావిషయకః ప్రణయః తావాత్ అపరిమితః; నిరవధిరవసాన శూన్యః; అనధిగతరామాయణ ఇవ అనధిగతరామాయణ ఇవ.

౧. తటస్థ అస్వజ్ఞానీతసీతాపుత్రత్వాస్పర్శనేన ఉత్తఃకృత్కః; ఆకస్మికః నిమ్మిరణకః సంప్లవాధికారిః ప్లుతగమనాన్వయః; దుర్లభవిషయమనోంఘాయాసః కిమర్థ ఇతి యావత్; అంతరయామి ఛాదయామి; సరస్వత్యా వాణ్యా నిష్యందః ద్రవః; అదిత్యవంశస్య ప్రశస్తిః ప్రఖ్యాతిహేతుః రామాయణం రామాయణమితి శ్రూయతే; శ్రవణబహుత్వాభిప్రాయకం ద్విరుత్తం; తత్ర యత్కించోచ్చ్రేతుమిచ్ఛామి; కాతూహలం హర్షః;

౨. కృత్స్నఏవ సకలఏవ సందర్భః గ్రంథః ఆవృత్తః ఉపాధ్యాయాసహకారేణ ఉచ్చారణానుకూలావృత్తి విషయః కృతః స్మృతిం ప్రత్యుజ్జితౌ అద్య స్మృతివిషయాభూత్ బాలచరితస్య బాలకాండస్య అంతే అంత్యసర్గాంతే ద్వాశ్లోకౌ ద్వీపద్యే;

రామః—(౧) ఉదీరయేతం వత్స.

కుశలవౌ. ష. “ప్రియా తు సీతా రామస్య దారాః పితృకృతా ఇతి,
గుణై రూపగుణై శ్చాపి ప్రీతి ర్భూయోఽభ్యవర్ధత.
తదైవ రామస్సీతాయాః ప్రాణేభ్యోఽపి ప్రియోఽభవత్,
హృదయం చైవ జానాతి ప్రీతియోగం పరస్పరం.” + ఇతి. *

రామః—(స్వగతం) (౨) కష్టమతిదారుణో హృదయ మర్శోద్ధాతః, హా
దేవి! ఏవం క్లితదాసీత్; అహో నిరన్వయ విపర్యాసవిప్రలంభ
స్మృతిపర్యసాయినస్తావ కాస్సంసారవృత్తాంతాః.

౧. వత్సావతి సంబోధనద్వీపచనం; ఉదీరయేతం వదేతం; విగ్రహిత్ మన్యుమర్ష
వచనం.

* ప్రియేతి. సీతా పితృకృతా దారా ఇతి రామస్యప్రియా; గుణైశ్చిలాదిభిః
రూపగుణైః ఆభూషితేష్వర్ణం కేష్వీతి లక్షణలక్ష్మితరూప ప్రభృతిగుణైః ప్రీతిర్భూయో
భ్యభ్యవర్ధత; తదైవేతి; తదైవ యథా రామస్య సీతాప్రియా తథారామ స్సీతాయాః
ప్రియోఽభవత్; హృదయంచైవ ఏవకారేణ సీతారామయోరపి స్వప్రీతిజ్ఞానవ్యాప్తు
తిః; ప్రీతియోగం ప్రీతే రుత్తరోత్తరవృద్ధిసన్నాహం; యోగస్సన్నహనేత్యాద్యుక్తేః;

౨. హృదయమేవమర్షతస్యోద్ధాతః ప్రహరః దారుణః దుస్సహః. హాదేవీత్యా
ది. ఏతత్ వక్ష్యమాణం ఏవమాసీత్, వక్ష్యమాణ ప్రకారేణాసీత్; యద్వా ఏతత్;
ప్రియాత్విత్వాది శ్లోకద్వయోక్తమ్ ఏవమాసీత్ యథోక్తవభూత్; హాదుఃఖ్యతే.
ఆహోఇత్యాది. నిరన్వయవిపర్యాసే నిరన్వయవిహాశే “ఆయం తు ప్రవీలయ” ఇత్యు
క్తేః విశేషస్యనిరన్వయవిహాశత్వోక్తిః; దీపస్య నిర్వాణజన్యోద్వంసః నిరన్వయవి
హాశః తస్యైవోత్తరోత్తర దశాసంక్రమణలింగానుమేయో ధ్వంసోఽన్వయః; సీతాయాః

+ ఇమా శ్లోకా ఉపలభ్యమానేషు ముద్రితరామాయణపుస్తకేషు కుత్రాపి
బాలకాండంతే నదృశ్యేతే.

“కలికాతా పురముద్రిత పుస్తకభః పాఠస్తు “ప్రకృత్యైవప్రియాసీతా రామ
స్యాసీన్నహత్తనః, ప్రియభావస్సరు తయా స్వగుణైరేవవర్ధితః” ఇతి; శ్రీమతి రామా
యణేతు. నైతద్వయమస్తి అపితు. “తస్యాశ్చ భర్తా ద్విగుణం హృదయే పరిపర్తతే,
అంతర్జాతమతి వ్యక్తమాఖ్యాతి హృదయం హృదా” ఇత్యేవాస్తీ. ఇత్యుక్తాయభార్గ
పాఠంకవిరేవ జానీయాది” అనేదిద్వారిత.

ప. క్వ తావానానందో నిరతిశయవిస్రంభబహుళః?

క్వ చాన్యోచ్యప్రేమ? క్వచనగహనాః కాతుకరసాః?,

సుఖే వా దుఃఖే వా క్వను ఖలు తద్దైక్యం హృదయయోః?

తథాప్యేష ప్రాణస్ఫురతి న తు పాపో విరమతి.

30

కష్టం భోః కష్టం.

మరణరూపేఽస్తి నిరన్వయవిసాశే విప్రలంభస్ఫురి పర్యవసాయిని విప్రలంభశ్చ స్ఫురిశ్చ విప్రలంభస్ఫురి; విప్రలంభో మంచం తచ్చవశేచ్ఛాదీనభ్రమః; స్ఫురి ర్భూతభూర్వవిషయకం భ్రమః; తత్పర్యవసాయిని తద్విషయతామాత్రమంతః జైవమంచనాన్మరణమాత్ర విషయాః. సంసారవృత్తంతాః ప్రణయభోగాదయః; నతు వస్తు సత్తావంత ఇతి భావః; యద్వా నిరన్వయవిపర్యాసాత్త కోయో విప్రలంభః అన్యతర నాశాత్తక విరహహేతుక విప్రలంభశృంగారః తస్మిన్ స్ఫురి పర్యవసాయిని స్ఫురి విషయతా మాత్రమతో భవంతీత్యర్థః; ఆభిలాషేర్మాత్రవాసవిరహశాపహేతుకత్వేన విప్రలంభశృంగారస్య సంపదితత్వాత్; “సంభోగో విప్రలంభశ్చ శృంగారో ద్వివిధో మతః; సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః” త్యాదిక మిచనుసంభోయమ్; యుక్తశ్చాయమేవార్థః. నాటకస్థవిప్రలంభపదస్య విప్రలంభశృంగారపరత్వ స్వారస్యాత్; కేచిత్తు అన్వయశ్చ విపర్యాసశ్చ అన్వయవిపర్యాసో అన్వయవృత్తిశే కావిత్యర్థః; తా న విద్యేతే యేషాం తే నిరన్వయవిపర్యాసాః; అన్వయవృత్తిశేక శూన్యాఇత్యర్థః; విప్రలంభే భ్రమంత్యేభిరితి విప్రలంభాః; కరణే ఘర్షోప్రత్యయః; అన్వయవృత్తిశేకశూన్యత్వేన సదవస్థిలక్షణతయా తుచ్చత్వేన విషయతాసంబంధేన భ్రమమాత్రహేతవః స్ఫురిపర్యవసాయినిస్ఫురిమాత్రవిషయాః అతీతఘటాదిపదార్థ క్రియాకారిత్య విధురా ఇతి యావత్ ఇతివ్యాచక్షతే.

30. క్వతి. నిరతిశయేన అనవకృష్టేన విస్రంభేణ భోగదశాయాం సైవరస్థిత్వం వపాదకలజ్జా విరోధిజ్ఞానవిశేషేణ బహుళః స్ఫూరః తావాన్ ఆపరిమేయః అనందః క్వః? గతఇతి శేషః; అన్యోన్యస్య ప్రేమ పరస్పరవిషయకం పరస్పరాధికరణకం చ ప్రేమ ప్రణయః క్వ? గహనా అగాధాః కాతుకరసాః భోగాభిలాషాః క్వ? హృదయయోః మమ తస్మాశ్చ మనసోః సుఖే వా దుఃఖేవా సుఖదుఃఖానుభవకాలే తత్ తాదృశం ఐక్యం అభిన్నత్వం క్వ? తచ్చక్షేన హృదయైక్యస్య దౌర్లభ్యం ద్యోత్యతే; తథాపి ఏలేషు సర్వేషు గలేష్వపి పాపః మరణప్రతిబంధక పాపవాన్; పాపగుణసాధకత్వాత్ పాప త్వవ్యవదేశః ఏషః ప్రాణః ఆత్మా స్ఫురతి నతు విరమతి న నశ్యతి.

ప్రియాగుణసహస్రాణాంక్రమోన్మీలనతత్పరః,
యవపదుస్సహః కాలస్తమేవ స్థారితా వయం.

3౨

ప. యదాకించిత్రుంచిత్రుతపదమహోభిః కలిపయై

స్తదీష ద్విస్తారి స్తనముకుళమాన్మగదృశః,
వయస్సేహకూత వ్యతికరఘనోయత్ర మదనః

ప్రగల్భవ్యాపారస్ఫురతి హృది ముగ్ధశ్చవపుషి.

33

లవః—(౧) అయం తు చిత్రకూటవర్షాని మందానీవనవిహారే సీతా
దేవీ ముద్దిశ్య రఘుపతేఃశ్లోకః.

3౨. ప్రియేతి. ప్రియాగుణసహస్రాణాం సౌందర్య సౌందర్యాద్యనంతగుణానాం;
సంఖ్యాయాం ద్విబహుత్వే స్త ఇత్యుక్తేర్బహువచనం; క్రమేణ ప్రకాశనానక్తః యః
కాలో దుస్సహః తమేవ స్థారితాః తద్విషయకస్తరణవంతః కృతాః.

33. యదేతి. కృతపదం సూచితరేఖాకారసన్నివేశం తత్ మృగదృశః
స్తనముకుళం కర్తృ; కలిపయైరహోభి ర్దీప్తై రీషద్విస్తారి యదా యన్తిక్ కాలే అభి
వత్ (యతస్సేహేలిపాతే స్నేహకూతయోరను రాగాభిప్రాయయోర్వ్యతికరస్య
సంపర్కస్య ఘనః మేదరతా యతః యాదృశకాలహేతుక ఇత్యర్థః); వయస్సేహో
కూతేలి పాతే తు యత్ర కాలే వయసః తారణ్యస్య స్నేహస్య అనరాగస్య ఆకూ
తస్య ఆభిప్రాయస్య చ వ్యతికరణ మనః సాంద్రః; ధర్మభరో ధర్మపరిచ్ఛాయం శబ్దః,
ఇదం చమదనవిశేషణం; మదనః మన్మథః కర్తా; హృది ప్రగల్భవ్యాపారస్ఫుక్ మనస్య
లిశయిత శరపాతనాది చేష్టాయుక్తస్ఫుక్ వపుషి ముగ్ధశ్చవపుష్ అప్రకటస్ఫుక్ స్ఫురతి
వర్తతే + తమేవ కాలం స్థారితావయ మిశ్యన్వయః; అనేన శ్లోకేన మృగాలక్షణం
స్ఫీరితం; పాదత్రయేణ ఉదయద్యౌవనేతి దశముక్తం; తురీయపాదేన చ లజ్జావినిత
మన్మథేతి దశముక్తం.

౧. చిత్రకూటవర్షాని చిత్రకూటపర్వతమార్గే మందానీవనవిహారే గంగాతీర
నీరక్రీడాయాం; సీతాముద్దిశ్య సీతాబోధేచ్ఛయా.

+ అత్ర, మదనః హృది ప్రగల్భవ్యాపారః ఉత్కటరిరంసాజనకః వపుషి
ముగ్ధః నవోధాత్వప్రయుక్తలజ్జావశాదాలింగనసంభాషణాదిబాహ్యవ్యాపార వికలశ్చే
త్యర్థవర్ణనం సరసతయా ప్రతిభాతి.

“త్వదర్థమివవిన్యస్తశ్చిలాః ట్టోఽయమగ్రతః,
యస్యాయనుభితః పుష్పైః ప్రవృష్ట ఇ వ కేసరః”. ఇతి.

రామః—(౧) (సలజ్జాస్థితేన్నహకదుణం) అతిహి నామ ముగ్ధశ్చితుజనః,
విశేషతస్తస్వరణ్యచరః, హాదేవి స్తరసి వా తస్య తత్సమయ
విస్రం భాతిప్రసంగస్య. భోః కష్టం.

ప. శ్రమాంబుశిశిరీభవత్ప్రసృత మందమందాకినీ
మరుత్తరళితాలకాకుల లలాటచంద్రద్యుతి,
అకుంకుమకళంకితోజ్జ్వలకపోలము త్రేప్రిత్యతే
నిరాభరణసుందరశ్రవణ పాశముగ్ధం ముఖం.

38

. త్వదర్థమితి. ఆయం కేసరః పకుళపృక్షః యస్యాభితః యదీయచతుః
పార్శ్వేషు ప్రవృష్ట ఇవ పుష్పకరణక ప్రవర్ణణకరైవేత్యుత్పేక్ష్యతే; సోఽయమా
యతశిలాపట్టః త్వదర్థం విన్యస్త ఇవేత్యుత్పేక్ష్యాద్వయం; (యద్వాఆయమభితః కేసరః
పరితో వర్తమానః కేసరపృక్షః యస్య ప్రవృష్ట ఇవ భవిష్యత్త్వదుపవేశ మూలకజ్ఞా
ఘామూలక యదధికరణక పుష్పవృష్టికరైవేత్యుత్పేక్ష్యతే); ఆయం త్వదర్థం
విన్యస్త ఇవ.

౧. లజ్జారహస్యప్రకాశనాత్ హృదయసంకాచః; స్థితం విస్తయాత్; శిశు
జనః అతిమగ్ధో హి నామేతి యోజ్యం; అరణ్యచరస్తు విశేషతో ముగ్ధః; తస్య పూర్వా
నుభూతస్య తస్మిన్ సమయే త్వదర్థమిత్యాది శ్లోకోక్తిసమయే యో విస్రంభః లజ్జా
ప్రతిఘాతేన స్వైర్విరగ్నిత్యాపాదకజ్ఞానవిశేషః తేన యః అతిప్రసంగః భోగాతిమా
త్రతా తస్య; తమిత్కర్థః; ‘అధీగర్థదయేశామి’తి కర్తృణి వష్టి.

38. శ్రమాంబుశిశిరీభవతితి భిన్నం పదం ముఖవిశేషణం; సుత
కాలజన్యేద సలితేన శీతశీభవత్; అలకాకులాహర్ష మంతత్రైర్వ్యక్తావృక్తాచంద్రసదృ
శలలాటద్యుతిర్యస్య తత్తథోక్తం; సంజాతః కళంకోఽస్య కళంకితః మంకుషేన కళం
కితో నభవతీత్యమంకుషకళంకితః అతివివోజ్జ్వలః లావణ్యతిరోధానేన ప్రకాశ
మానః కపాలో యస్య తత్తథోక్తం; మంకుషస్య కళంకత్వోక్త్యా నకేవలమాభరణ

అత్ర ‘భితః’ ఇత్యస్య ‘ఉభయతః’ ఇతి కైశ్చిద్వాక్యభ్యాతం. తస్మిజంతు.
“పర్యభిభాంచ” తిమాత్ర శేషతయా ప్రవృత్తేన “సర్వోభయార్థాభ్యామేవ” తివా
క్రీకేన విరోధోద్భావనమేవేతిజ్ఞేయమ్.

స్తంభితభవ స్థిత్యా (స కరుణం) అహో నుఖలు భోః.

ప. చిరంధ్యాత్వా ధ్యాత్వా నిహిత భవ నిర్తాయ పురతః

ప్రవాసే చాశ్వాసం నఖలు న కరోతి ప్రియజనః,

జగజ్జీర్ణారణ్యం భవతి చ కళత్రవ్యవరమే

కుకూలానాం రాశౌ తదను హృదయం పచ్యత భవ.

౩౫

(నేపథ్యే) ప. వసిష్ఠో వాల్మీకిర్దశరథమహిషోఽథ జనక

సృహైవారుంధత్యా శిశుకలహమాకర్ణ్యసఫయాః,

జరాగ్రస్తైర్గతై రథఖలు సుదూరాశ్రమతయా

చిరేణా గచ్ఛంతి త్వరితమనసో విశ్లథజటాః. †

౩౬

స్వాభరణం కింతు ఆభరణాసహమితి చ వ్యజ్యతే; నిరాభరణః తాటంకమాక్షిగుచ్ఛాది భూషణరహితోఽపి సుందరో యశ్యేవణపాశః కర్ణనన్నివేశః * తేన ముగ్ధం సుందరం; ఉత్ప్రేక్ష్యతే సంభాష్యతే.

౩౫. చిరంధ్యాత్వేత్యాది. అత్ర శ్లోకే స్థితస్యజనస్యేత్యధ్యాహార్యం; ప్రియ జనః కర్తా; ప్రవాసే దేశాంతరగమనే చిరం ధ్యాత్వా ధ్యాత్వా స్థితస్య జనస్య పురతో నిర్తాయ నిహిత భవ అనవరతభావనా ప్రకర్షయంతస్య జనస్య పురస్తాత్ తేన భావనాప్రకర్షేణ సృష్ట్యా స్థాపిత భవ ఆశ్వాసం నకరోతీతి న స్వస్య పునరాగమనేన సంతోషం కరోత్యేవ, ప్రియజనే ప్రోషితం ధ్యాయతి సతి తదాసీమాగతః ప్రోషితః తేన ధ్యానేన సృష్టభవేత్యుత్ప్రేక్ష్యార్హ ఇతి భావః; కళత్రవ్యవరమే చ కళత్రనాశే తు జగత్ కర్తృ; జీర్ణారణ్యం భవతి; తత్కల్పం భవతి తద్వచ్ఛాన్యం భవతీత్యర్థః; ప్రవాసవత్పునరాగమన ప్రత్యాకాఽభావేన భావనాప్రకర్షస్యాశీకత్వాన్నాశ్వాసహే తుత్వమితి భావః; తదను జగతో జీర్ణారణ్య త్వానంతరం హృదయం కర్తృ; కుకూ లానాం రాశౌ తుమ్మీనాం సముదాయే పచ్యతే పక్వంభవతి; కర్తృకర్తరి లకారో ఽయం; ఆతిదేశికా యగాదయః.

౩౬. వసిష్ఠఇతి. దశరథమహిష్యః కాసల్యాప్రభృతయః; శిశోః లవ చంద్ర కేతోః కలహం యుద్ధం; జరయా వార్ధకప్రయుక్తశిథిల్లేన గ్రస్తైః వ్యాఘ్రైః

† అత్ర యద్వక్తవ్యం తత్సూర్యం 'శుక్లాచ్చదంతచ్చవి' ఇతిశ్లోకవ్యాఖ్యాన టిప్పణ్యాముక్తమ్.

* త్వరితమనసోపి శ్రమజడా ఇతి సాంప్రయయికః పాదః,

రామః—(౧) కథం భగవత్పరుంధతీ వసిష్ఠోఽంబాస్తాతజనకశ్చాత్రైవ,
కథంనుఖలు ద్రష్టవ్యాః? (సకరుణం విలోక్య) అహహ తాత
జనకోఽస్యత్రై వాగత ఇతి వజ్రేణేవ తాడితోఽస్తి మందభాగ్యః.

ప. సంబంధస్పృహణీయతా ప్రముదితైర్బుష్టే వసిష్ఠాదిభి
ర్బృష్ట్యావపత్య వివాహమంగళవిధౌ తత్తాతయోస్సంగతం,
పశ్యన్నీదృశమీదృశః పితృసఖం వృత్తే మహావైశనే
దీర్ఘేకిం న సహస్రథా హమథవా రామేణ కిం దుష్కరం? ౩౨
(నేపథ్యే) కష్టం భోః కష్టం.

ప. అనుభావమాత్ర సమవస్థితశ్రియం
సహస్రైవ వీక్ష్య రఘునాథమీదృశం,

గాత్రై రుపలక్ష్మీతాః; సుదూర ఆశ్రమో యస్తా ద్రణరంగాత్ తత్తథోక్తం తస్య భావః
సుదూరాశ్రమతా తమా; చిరేణ బహునా కాలేన.

౧. కథం ద్రష్టవ్యాః కేన ప్రకారేణ ద్రష్టవ్యాః; తాతజనకోఽసీతి; భార్యాపి
కృత్యాన్ స్వపితృత్వోపచారః; వజ్రేణేవ ఆశనినిర్ఘాతేనేవ; తాడితోఽస్తి విధోఽస్తి.

౩౨. సంబంధేతి. సంబంధస్య అపత్యసంబంధస్య స్పృహణీయతయా జ్ఞాప్త్య
తయా ప్రముదితైః ప్రకృప్త మోదయైకైః వసిష్ఠాదిభిః ఆదినా గౌతమకౌశికాది
పరిగ్రహః; జుష్టేప్రీతివిషయాకృతే అపత్యవివాహమంగళవిధౌ మరు తస్యాశ్చ పాణి
గ్రహణకర్తృణి తాతయోః జనకదశరథయోః తత్ తథావిధం సంగమం దృష్ట్వా మహా
వైశనే వృత్తే సీతాత్యాగరూప మహాహింసాయాం జాతాయాం ఈదృశం అత్యంతదుః
ఖతం పితృసఖం జనకం ఈదృశః వైశసనిమిత్రభూతః పశ్యన్ అహం కిం కుతః సహ
స్రథా అనంతభాగతయా నదీర్ఘో విదీర్ఘో న భవామి, అథవా రామేణ దుష్కరం
కిం? నకిమపి రామేణ దుష్కరం; దరణాభావోవా ఇతిోఽప్యన్యద్వా సర్వం సుకర
మితి భావః.

౩౩. అనుభావేతి. అనుభావమాత్రేణ అనితరసాధారణ మహాపురుషత్వేన సమ
వస్థార్థా నిశ్చయార్థా శ్రీలైశ్వర్యం యస్యతం తథోక్తం (అర్హేత్త) ప్రథమప్రబుద్ధేన
కాన్యూద్యపేక్షయా త్రాలోప్యత్వన్న ప్రత్యభిజ్ఞానేన జనకేన ప్రబోధితాః ప్రత్యభిజ్ఞా
పితాః మాతరః అనుభావమాత్ర సమవస్థితశ్రియం ఈదృశం రఘునాథం వీక్ష్య సహసా

ప్రథమప్రబుద్ధజనక ప్రబోధితా

విధురాః ప్రమోహముపయాంతి మాతరః

3౮

రామః—(ఆకర్ణ్య)

ప. జనకానాం రఘూణాం చ యత్కృత్స్నం గోత్రమంగళం,

తత్రాప్యకరుణే పాపే వృథా వః కరుణా మయి.

3౯

(యావత్సంభావయామిత్వ్యత్తిష్ఠతి)

కుశలవౌ—ఇతఇతస్తాతః (ఇతి సకరుణాకులం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా
స్పర్షేః)

ఇతి షష్ఠో ౭ జ్ఞాః.

విధురా స్పర్ష్యః శూన్యకరణా స్పర్ష్యః ప్రమోహం ప్రకృష్టం మూర్ఛాం ఉపయాంతి
ప్రాక్షువంతీత్యన్వయః.

3౯. జనకానామితి. యత్ సీతారూపం వస్తు జనకానాం రఘూణాం చ
కృత్స్నం గోత్రమంగళం అఖండం కులశ్రేయః తత్రాపి తథావిధసీతాయామపి అక
రుణే తద్దుఃఖాధీనదుఃఖవత్త్వరూప కరుణారహితే మయి వః యష్టాకం కరుణా మద్దుః
ఖాధీన దుఃఖవత్తా వృథా. దయయా సర్వభూలేష్విత్వ్యక్తాదృష్ట విశేషరూప ప్రయో
జనేనాపి శూన్యేత్స్యర్థః. యావత్సంభావయామి; ఆభ్యుత్థానాభివాదనాదిభిః పురస్కరి
ష్యామి; “యావత్స్పరే” విభవిష్యదథే లట్; ఇత్వ్యత్తిష్ఠతి; ఉత్థానమభినయతి.

ఇతఇతస్తాత ఇతి. ఆగచ్ఛత్వితి శేషః; మార్గదర్శనపరమిదం వాక్యం; నిష్క్రాంతా
తాః; రంగస్థానాదితి శేషః; సర్వే వసిష్ఠాద్యైతదంకాభినయ భూమికాధారిణ ఇత్స్యర్థః.

(దాశరథి) వాధూలవంశజనుషో భూసారనివాసిరాఘవాద్యస్య,

ఉత్తరరామచరిత్ర వ్యాఖ్యానా మవసిరో ౭ంకకష్టః.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యానా ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాం

షష్ఠో ౭ జ్ఞాః.

శ్రీ రామాయనము.

శ్రీమదుత్తరరామచరిత్ర నాటకమ్.

సప్తమోఽఞ్కః.

తత్రాదౌ లక్షణః ప్రవిశతి ౧. భోః కింశుఖలు భగవతా వాల్మీకినా సబ్రహ్మక్షత్రపౌరజానపదాః ప్రజాస్పహాస్తాభి రాహురాయ కృత్స్నవవ సదేవాసురతిర్యగురగనాయకనికాయస్సచరాచరో భూతగ్రామః స్వప్రభావేన సన్నిధాపితః, ఆదిష్టశ్చాహమార్యేణ,

అగ్ర సమగ్రప్రయోజన త్రోడీకారరూప నిర్వహణసంధిం సప్తమేన వక్ష్యే చమత్కృతి విశేషలాభాయ పరిత్యాగానంతర భాసిం సీతాయాః దశామంతర్నాటకేన † వివక్షుః తదవత్యేసికాం లక్షణప్రవేశవలీం రచనామాహ-తతః ప్రవిశతి లక్షణ ఇతి; తతః పఠాంక ప్రయోగానంతరం; భోః కింశుఖవ్యుత్పాది. భోఇతి హృదయం ప్రతి సంబోధనం; కిన్నునస్మిధానిత ఇతి యోజనా; భగవతా షడ్గుణ్యవతా; బ్రహ్మ బ్రహ్మణాః క్షత్రం క్షత్రియాః పౌరాః అపరిహితాః పురవాసిజనాః; జానపదాః దేశవాసిజనాః ఏతైస్సహితాః ప్రజా అస్తాభిస్సహాహూయ కృత్స్నవవ ఆఖండవివ;

† అంతర్నాటకమితి లాకికం నామ లక్షణశాస్త్రే తు గర్భాంకఇతి వ్యవహారః- గర్భాంకలక్షణం తు సాహిత్యవర్షణే “అంకోవరప్రవిష్టో యః రంగద్వారాముఖా దిర్మాణ్, అంకోవరస్సగర్భాంకస్సబీజః ఫలవానసి” ఇతి, రసార్ణవమధాకరే చ “అంక ప్రసంగాదగర్భాంకలక్షణం వక్ష్యతే మయా, రసనాయకవస్తూనాం మహోత్కర్ణాయ కోవిదైః, అంకమధ్యే తు యోగంకస్సాన్యదయం గర్భాంక ఈరితః, వస్తుసూచకనాం దీక్షో దిక్షా త్రముఖసంగతః, ఆర్థోపత్యేవకైర్లీన శూచిలికాపరివర్జితః, ఆనేవ్యద్వస్తువిషయః పాత్రైః స్త్రీచతురైర్వృతః; నాటిప్రపంచలివృత్తస్సాన్యధారాంకాంగశోభితః, ప్రస్తుతార్థానుబంధీ చ పాత్రనిష్క్రమణాఽధి; ప్రళమాంకే న కర్తవ్య స్సోదయం కావ్యవికారదైః; సోదయముత్తరరామే తు రసోత్కర్ణాయ లక్ష్యతామ్, నేతురుత్కర్ణకోక్షేయో బాలరామాయణోత్సయమ్; ఆమోఘరాఘవే సోదయం వస్తూత్కర్ణైకకారణమ్” ఇతి.

వత్సలక్షణ! భగవతా వాల్మీకినా స్వకృతిమప్పరోభిః ప్రయుజ్య
మానాం ద్రష్టుముపనిమంత్రితాస్తస్యః, గంగాతీరమాతోద్య
స్థాన ముపగమ్య క్రియతాం సమాజసన్నివేశ ఇతి, కృతశ్చమ
ర్త్యమర్త్యస్య భూతగ్రామస్య సముచితస్థానసన్నివేశో మయా
అయం చ.

ప. రాజ్యాశ్రమనివాసేఽపి ప్రాప్తకష్టమునివ్రతః,
వాల్మీకిగౌరవాదార్యభివ్రతవాభివ్రతే.

౧

దేవా ఇంద్రాదయః; అసురాః నిర్భతిప్రభృతయః తిర్థంచః పక్ష్యాదయః; విలేహం
నికాయః పర్గః తేన సహితః సచరాచరః సస్థావరజంగమః భూతానాం ప్రాణీనాం
గ్రామః సమాహః స్వప్రభావేన స్వతపశ్చక్త్యలిశయేన కిం ను సన్నిధాపితః; కిన్నితి
విస్తయే; ఆర్యేణ రామేణ; ఆదిప్తః ఆజ్ఞప్తః; స్వకృతిం స్వగ్రంథం; ఆప్పరోభిః
ఉర్వశీప్రభృతిభిః ప్రయుజ్యమానాం అభిసీయమానాం ద్రష్టుముపనిమంత్రితాస్తస్యః
ఆవశ్యకత్వేనాపూతాభివామః; గంగాతీరం గంగామాలం; ఆతోద్యస్య నృతగీత
వాద్యసముదాయస్య స్థానం ప్రవర్తనాధికరణం ఉపగమ్య ప్రాప్య సమాజస్య సదసః
సన్నివేశః యథోచితస్థానవిభాగః క్రియతామిత్యాదిప్తశ్చాహ మితి పూర్వేణాన్వయః;
సీతాయాః గంగాజలాదుద్గమనసౌకర్యాయ గంగాతీరస్య రంగత్వకల్పనం; 'సలిలా
దువైతీ'తిహి వక్ష్యతే; మర్త్యో మరణార్హః అమర్త్యస్తదన్తః (మర్త్యశ్చాసావమ
ర్త్యశ్చేతి విశేషణసమాసః; నిత్యానిత్యాత్మకస్యోత్పత్తయః; భూతగ్రామస్య పృథివ్యాది
భూతసముదాయస్య సముచితస్థానస్య అధికారామరూపస్థానస్య సన్నివేశః ప్రతిష్ఠా
వసం) † పూర్వమాజ్ఞాపనప్రకారకశనం అద్యత్వానుష్ఠానకశనమితి న పునరుక్తిః.

౧. రాజ్యేతి. రాజ్యం భూమిపరిపాలనరూపం రాజకర్త తదేవ ఆశ్రమః
నైవరచారప్రతిబంధక నియమాచరణస్థానవిశేషః; సుఖాల్పత్వదుఃఖభూయస్తావ్యభ్యా
మాశ్రమత్వరూపణం; ప్రాప్తం కష్టం దుఃఖరూపం మునివ్రతం యేన సతథోక్తః;
వాల్మీకీవాల్మీకేర్వా గౌరవాత్ గురుత్వప్రతిపత్త్యా పూజనీయత్వానుసంధానేన.

† కుండలితో వ్యాఖ్యానగ్రంథః ప్రామాదిక ఇతి ప్రతిభాతి, కింతు మర్త్యశ్చా
మత్త్యర్తశ్చానయోస్పమావరః, తద్రూపస్య భూతగ్రామస్య ప్రాణిజాతస్య సముచితః
తత్తదనుగుణః స్థానసన్నివేశః స్థానవిభాగః కృతః ఇతి వ్యాఖ్యానముక్తః.

విజయతామార్యః. (తతః ప్రవిశతి రామః)

రామః—(౧) వత్స లక్ష్మణ! అపిస్థితారంగ(ప్రేక్షకాః) ప్రాశ్నికాః?

లక్ష్మణః—(౨) అథకిం.

రామః—(౩) ఇమా పునర్వత్సా కుమారచంద్రకేతుసమాం ప్రతిపత్తిం
లంభయితవ్యో.

లక్ష్మణః—(౪) ఆర్య! ప్రభుస్నేహప్రత్యయాత్మభైవ కృతం, ఇదంచా
స్తీర్ణం రాజాసనం ఉపవిశత్వా ర్యః, (సర్వే యథోచితముపవిశంతి)

లక్ష్మణః—(౫) ప్రస్తూయతాం భోః.

ప్రవిశ్య సూత్రధారః—(౬) భగవాన్ భూతార్థవాదీ ప్రాచేతసః స్థా
వరజంగమం జగదాజ్ఞాపయతి, యదిదమస్తాభిరార్షేణ చక్షుషా

౧. రంగస్య నాట్యస్థానస్య ప్రాశ్నికాః సామాజికాః రంగస్థలే రాజ్ఞా సహ
ద్రష్టాభిత్కర్థః; కృత్నీం జ్ఞాతవార్థజ్ఞాసాం అర్హంతీతి ప్రాశ్నికాః; తదర్హంతీతిభిః;
నమస్తాస్త్రనిష్ఠాతమృదయాఇతి భావః;

౨. అథకిమత్సంగీకారే;

౩. ఇమా వత్స కుశలవాచిత్యర్థః; కుమారశ్వాసౌ చంద్రకేతుశ్చ లేన సమాం
ప్రతిపత్తిం లాఘీయత్వాదిధియం లఘ్నయితవ్యో ప్రావయితవ్యో;

౪. ప్రభోఃరాజాః! తవ స్నేహేన కుశలవచివయకప్రిత్యా యః ప్రత్యయః
తదైవ కార్యమితి వ్యవసాయః తస్మాత్తదైవ కృతమిత్యన్వయః; ఇదంచాస్తీర్ణం రాజా
సనం; సింహాసనస్యావరణా సంభవేఽపి అన్యత్తద్యోగ్యమాసనమాస్తీర్ణమితి మంతవ్యం;
కృత్నీవీవ సదేవాకురేత్యనేన ప్రప్తేంద్రాదీనామపి తత్ర సన్నిధాపితత్వోక్త్యా తదైక
యాచ్యాయ సింహాసనాచిరేకేణావరణార్థాననైవ యుక్తత్వాత్; ఏలేనాశ్రకతః
ప్రమాద ఇతి వచనం ప్రత్యుక్తం; అతఏవ; “సచాపి రామః పరిషద్గతశ్చనై ర్ముఖాప
యానక్రమనా బభూవహ” ఇతి బాలకాండశ్లోకే శనైః పరిషద్గత ఇతి సింహాసనాద
వరుహ్యో పరివది జనానాముత్థానాశంకయా శనైః సిత ఇతి వ్యాఖ్యాతమన్వదాచార్యైః;
సర్వే రామాదయ ఇత్యర్థః;

౫. ప్రస్తూయతాం; అభినయ ఆరభ్యతామిత్యర్థః;

౬. ప్రవిశ్య సూత్రధార ఇతి. అంతర్నాటకీయసూత్రధారః ప్రవిశ్యాహే
త్యర్థః; భగవాన్ జ్ఞానాదిషాద్గుణసంతూర్ణః. భూతార్థం సత్యమభిధేయం వదంతి
భూతార్థవాదీ; కుఠ్యతాతావతీనిః; ‘భూతంత్రాదావృతే’ ఇతి శోకః; ప్రచేతసా

సముద్వీత్య పావనం వచనామృతం కరుణాద్భుతరసం చ కించి
దుపనిబద్ధం తత్ర కావ్యగౌరవాదవధాతవ్యమితి.

రామః—(౧) ఏతదుక్తం భవతి, సాక్షాత్కృతధర్మాణో మహర్షయః
తేషామమృతంభరణి భగవతాం పరో రజాంసి ప్రజ్ఞానాని
క్వచిదపి నవ్యాహన్యంత ఇత్యనభిశంకనీయానీతి.

వరుణస్యాపత్యం ప్రాచేతసః స్థావరం చ జంగమం చానయోస్సమాహరః; తద్రూపం;
ఆజ్ఞాపయతి; అకరణీ దండప్రయోజకచిధిరాజ్ఞా; తాం కరోతీత్యర్థః; ఆర్షేణ ఆతా
కికేన చక్షుషా దృష్ట్యయోగజప్రత్యాసత్తిసహకృత పరిశుద్ధాంతఃకరణేన సముద్వీత్య
సమ్యగరిశయేన సాక్షాత్కృత్య, అత్ర “రహస్యం చ ప్రకాశంచ యథావత్సంప్రశ్య
సి” ఇత్యాదికం ద్రష్టవ్యం; పావనం స్వదర్శనాదస్యేషాం శుద్ధిజనకం; అనేన
కావ్యాలాపాంశ్చ వర్ణయేదితి నిషేధోఽన్యపరఇతి సూచితః; వచనాత్తకమమృతం
సుధా యస్మిన్ తత్తథోక్తం; భోగ్యతేన సాదృశ్యాద్రూపణం; కరుణాశ్చ అద్భు
తశ్చ కరుణాద్భుతౌ రసౌ యస్మిన్ తత్తథోక్తం; ఇష్టజనవియోగజన్య దుఃఖా
తిభూమిరూపశ్శోకః సహకారిభూతవిజ్ఞదేశకాలకావ్యనిపుణనటచేష్టేదివకాత్ సా
మాజితైర్భావ్యమానో నిరతిశయ స్వప్రకాశానందమయరసతాం ప్రతిపద్యత ఇతి
రసవిదాం సంప్రదాయః; అద్భుతశ్చ తథావిధో విస్తయః; గంగా ప్రవాహవతన తత్ర
త్యప్రసవవర్ణనాదిసాదృశతరసయుక్తత్వం; కించిత్ రూపకమిత్యర్థః; ఉపనిబద్ధంగ్ర
థితం; తత్ర రూపకే కావ్యగౌరవాత్ కావ్యస్య రూపకరూపస్య గౌరవాత్ మహానీ
యత్వాత్ ఆవధాతవ్యం మనసో విషయాంతరాసంచారూపమపధానం కర్తవ్యమి
త్యాజ్ఞాపయతీతి సంబంధః;

౧. సాక్షాత్కృతో ధర్మోఽతాకిశ్రేయస్సాధనరూపో యైస్తథోక్తాః; మహాం
తశ్చ తే ఋషయశ్చ మహర్షయః; ఋషయస్సత్యవచసః ఆమృతం భరాణీతి; ఇదం
చ పదద్వయం. విభక్తిరీభరః పచాద్యత్ త్రిలింగత్వాత్ సపుంసకబహువచనోత్పత్తౌ
భరాణీతి భవతి; ఆమృతమితి కర్తవ్యే ద్వితీయా; ఆమృతకర్తృభరణకర్తృణీత్యర్థః;
“కర్తృకర్తృణోః కృతీ” త్యస్యానిత్యత్వాన్నవక్షీ; తజ్జాపకం తు ‘తదర్థం’ అంతర్థాయ
సాదర్శనమిచ్ఛతి’ ఇతి నిర్దేశద్వయమితి స్పష్టం వ్యాకరణపరిశీలనకాలినాం; ‘ధామైరా
మోదముత్తమమి’భిర్బి ప్రయోగా న్నా ప్రయుక్తత్వంకా; ఏతేనామృతంభరాణీతి
కవేః ప్రచూద ఇతి పదక వ్యాఖ్యాతా నిరస్తా; ఆమృతభరణకర్తృత్వం చేనా మోక్ష

(నేపథ్య) (౧) ¹హాఅయ్యపుత్త కుమారలక్షణ ఏలఱిణింఅసరణం
ఆసణ్ణప్పసవవేలణం హదాసంసావదాలహిలసంతి, హాదాణింమం
దభామిణీభాఈరహీ ఏలత్తాణంణిక్కి వామి.

లక్ష్యణః—(స్వగతం) కష్టంబతాన్యదేవకిమపి.

సూతః—ప. విశ్వంభరాత్తజా దేవీ రాజ్ఞా త్యక్తా మహావనే,

ప్రాప్తప్రసవమాణానం గంగాదేవ్యాం విముంచతి. ౨

(ఇతి నిష్క్రింతః) (౨) ప్రస్తావనా.

రామః—(౩) (సావేగం) దేవి లక్ష్యణ మవేక్షస్వ.౨.

లక్ష్యణః—(౪) ఆర్య నాటకమిదం.

గా. ¹హాఅయ్యపుత్త కుమార లక్ష్యణ ఏకాకినీమశరణామాసన్నప్రసవవేదనాం
హతాశాం శ్వాపదా అభిలషంతి, హా ఇదానీం మందభాగినీ భాగీరథ్యామాత్తానం
నిక్షిపామి.

సాధనత్వరూపం; రజనః పరాణి పరోరజాంసి పరిశుద్ధానీత్యర్థః; 'శుద్ధమరజస్కంపరో
రజ' ఇతి కోశః; తాదృశాని తేషాం భగవతాం ప్రజ్ఞానాని ప్రమాదరహితాని జ్ఞానాని
నన్యాహన్యంతే అయథార్థాని సభవంతీత్యేతదుక్తం భవతీతి పూర్వేణాన్వయః; సహి
శంకనీయాని అప్రామాణ్యశంకానర్హాణీత్యర్థః.

౧. నేపథ్యఇతి. ఇదంచ అంకాభినేయనీతాప్రవేశాద్యుపక్షేపకం; ఏకాకినీం
ఏకికాం; ఆసన్నప్రసవవేదనాం; సమీపాగతప్రసూతివృథాం; హతాశాం వ్యర్థమనో
రథాం; శ్వాపదాః దుష్టమృగాః అభిలషంతి భక్షితుమిచ్ఛంతి; భాగీరథ్యాం గంగాయాం
నిక్షిపామి పాతయామి.

౨. విశ్వంభరేతి. విశ్వంభరాత్తజా భూమేస్సతా దేవీ కృతాభిషేకాః; రాజ్ఞా
లక్ష్యణేన; ప్రాప్తః ప్రసవోయం నః ప్రాప్తప్రసవః తం; గంగా చ సా దేవీ చ తస్యాం.

౩. ప్రస్తావనేతి. అంతర్నాటకీయ ప్రస్తావనా వృత్తేత్యర్థః;

౩. సావేగం సభయం లక్ష్యణమవేక్ష్య ౨. మయి సాపరాధేఽపి త్వత్పుత్రం
లక్ష్యణం దృష్ట్వా గంగాయాం న పతితవ్యమిత్యర్థః;

౪. నాటకమిదమ్; ఇదం ఉచ్యమానం గంగాపతనం నాటకం నాటకప్రయో
జ్యాభినయాత్తకం న వాస్తవమిత్యర్థః;

రామః—(౧) హాదేవి చండకారణ్యావాస ప్రియసఖి ఏష తే గామా ద్విపాకః.

లక్ష్మణః—(౨) ఆర్య ఆశ్వస్య దృశ్యతాం ప్రబం (ధస్తా వర్షః) (భాగః.)

రామః—(౩) ఏష సజ్జోఽస్మి వజ్రమయః.

(౪) (తతః ప్రవిశత్సుత్సంగితైశ్చైకదారకాభ్యాం గంగాపుష్పి భ్యామవలంబితాప్రముగ్ధా సీతా).

రామః—(౫) వత్స అసంవిజ్ఞాతపదనిబంధనే తమసివాహమాంధ్యం ప్రనిశామి ధారయ మాం.

దేవ్య—ప. సమాశ్వాసిహి కల్యాణి దిప్త్యా వైదేహి వర్ధనే,
అంతర్జలే ప్రసూతాసి రఘువంశధరౌ సుతౌ.

3

సీతాః—(౬) (ఆశ్వస్య) 'దిప్తిఆదారవపసూదమ్నా, హాఅయ్యన్త, (ఇతిమూర్ఛతి)

భా. 'దిప్త్యా దారకౌ ప్రసూతాస్మి, హా ఆర్యపుత్ర.

౧. రామాద్విపాకః రామహేతుతో దుఃఖానుభవ ఇత్యర్థః; చండకేతి విశేషణం సాభిప్రాయం-మత్సుఖం త్వదధీనం త్వద్యుఖం మదధీనమితి;

౨. ఆశ్వస్య దుఃఖం లఘూకృత్య; ఆర్షః ఋషిప్రణీతః; దర్శనాభావే మునిః కుప్యేదితి హృదయం;

౩. వజ్రమయః అత్యంతకఠినః; సజ్జోఽస్మి సీతావిపత్తినాటకం ద్రష్టం బద్ధపరికరోఽస్మీత్యర్థః.

౪. ఉత్సంగిత ఉత్సంగేన గృహీత ఏశైకోదారకోయాభ్యాం పుష్పోక్తాభ్యాం; అవలంబితా ధారితా; ప్రముగ్ధా ప్రకృష్టమూర్ఛావతీ;

౫. అసంవిజ్ఞాతం అవిదితం పదనిబంధనం స్థానసంబంధోపాదన్యాసో వాయస్మిన్ తథోక్తే; ధారయ పతనప్రతిఘాతం కురు.

౬. సమాశ్వాసిహి. కల్యాణి మంగళవతి; సుబుద్ధిరయం; వర్ధనే శ్రేయస్వినిభవసి; దిప్త్యా; అనందేఽయంశబ్దః; అంతర్జలే జలైః ప్రసూతాసి ఉత్పాదితవత్ససి; రఘువంశధరౌ రఘు (సంతానైకదేశౌ) మశప్రతిష్ఠాపకౌ.

౭. దిప్త్యా వైచేన దృష్టపాదసంపత్త్యభావేన ప్రసూతిప్రతిబంధకసద్భావో దైవమేవాత్ర కారణమితి భావః; సుందరకాండం దిప్త్యేతి పదస్య దైవసేత్యుదాలిసాధోవర్ణితః;

లక్ష్మణః—(౧) పాదయోర్ని పత్య ఆ ర్యార్యదిష్ట్యావర్ధామహే, కల్యాణ
ప్రరోహో రఘువంశః, (విలోక్య) హాకథం తుభితబాహ్వత్పీడని
ర్భగః ప్రముగ్ధవవార్యః, నీజయతి.

దేవ్య—వత్సే సమాశ్వసిహి॥

సీతాః—(సమాశ్వస్య) 'భవదీహికాతుమై.

పృథవీ—(౨) ఇయం తే శ్వశుర అదేవతా భాగీరథీ.

సీతాః—'భవదీహికామోదే.

గంగా—(౩) చారిశ్రోచితాంకల్యాణసంపదమధిగచ్ఛ.

లక్ష్మణః—(౪) అనుగృహీతాస్తన్యః.

గంగా—(౫) ఇయం తే జనని విశ్వంభరా.

సీతాః—(౬) 'అంబవరిసీతహంతువద్విహ.

పృథవీ—(౭) ఏహి పుత్రి ఏహి వత్సే (ఉభే ఆలింగ్య మూర్ఛతః)

లక్ష్మణః—(౮) సహర్షం, దిష్ట్యా గంగా పృథవీభ్యామభ్యవహన్నా' ర్యా.

భా. 'భగవత్య కే యువాం?

భా. 'భగవతి నమస్తే.

భా. 'అంబఈవృశ్యహం త్వయా దృష్టా.

౧. కల్యాణః శుభకరః ప్రరోహోఽంకురో యస్య సతతోక్తః;

౨. శ్వశురకులస్య పతితృపంశస్య దేవతాయోగజ్ఞేన నిర్వాహికా; భాగీరథీతి
సాభిప్రాయం నామేహ నిర్దిష్టం;

౩. చారిశ్రస్య పాతివ్రత్యరూపసచ్చరితస్య ఉచితామనురూపం కల్యాణసం
పదం శ్రేయస్సంపత్తిం;

౪. అనుగృహీతాస్తన్యః; సీతారామోఽహంచ తే మోపధాయకాగీర్విషయ
కృతా ఇత్యర్థః; సీతాజ్ఞేమే సర్వజ్ఞేన ఇతి హృదయం;

౫. జననీ మాతా విశ్వంభరేతి సాభిప్రాయం; పుత్ర్యాం త్వయి ఏవమశీక
వాదినోఽసి జనాన్ దిభర్తితి త్విమాతిశయప్రబలాత్;

౬. ఈద్యౌ ఏవమశీక పౌరవాదేన త్వం విపద్యమానా చ సతీ దృష్టా.

౭. ఉభే సీతాపృథివ్యా;

౮. అభ్యుపహన్నా అనుగృహీతా;

రామః—(నృప్త్యా), (౧) కరుణాంతరం ఖల్వేతద్వర్తతే.

గంగా—(౨) తత్ర భవతీ విశ్వంభరాపి వ్యథత ఇతి జితమవత్యన్నే హేన,
యద్వా, సర్వసాధారణో హ్యేష మనసో మోహగ్రంథిరాంత
రశ్చేతనావతా ముష్ణవస్సంసారతంతుః, సఖభూతధాత్రి! వత్సే
వై దేహీ! సమాశ్వసితం.

పృథివీ—(అశ్వస్య) దేవి సీతాం ప్రసూయ కథనూశ్వసమి?

ప. సోఢచ్చిరం రాక్షసమధ్యవాస

స్త్యాగో ద్వితీయ స్తుసుదుస్సహోఽస్యాః,

గంగా—కో నామ పాకాభిముఖస్య జంతు

ద్వారాణి దైవస్య విధాతుమిష్టే?

౪

౧. ఏతత్ మాతాపుత్రోర్విరాళింగ్య మూర్ఛారూపం వస్తు కరుణాంతరం మద్దుః
ఖాలిరిక్తం దుఃఖం;

౨. తత్ర భవతీ ఘోషాః; విశ్వంభరాక్షమాప్రధానా భూమి ర్వ్యోతే దుఃఖ్య
తీతి హేతో రవత్యన్నే హేన జితం అభిభవః కృతః; అవత్యన్నే హో బలవాన్ ధీరా
సవ్యభిభవతీత్యర్థః. యద్యేతి. పూర్వకల్పాలిగక్తకల్పద్యోతకమిదం; మనసో హృద
యస్య మోహగ్రంథిరోహత్వకో విభాగాభావప్రయోజకసంపర్కజనకః చేతనావ
తాం ప్రాణినాం అంతరఉపప్లవః ఆభ్యంతర ఉపద్రవః సంసారతంతుః సంసారసంధా
యకః ఏష అవత్యన్నే హః సర్వసాధారణః సకేవలం విశ్వంభరాయాః కింతు సర్వేషాం
సమానః; దధాతీతి ధాత్రీ పోషయత్రీత్యర్థః. భూతానాం ప్రాణినాం ధాత్రీ,
ఇదం చ సంబోధనం పృథివీప్రత్యభిప్రాయగర్భం; సీతాం ప్రసూయ కథనూశ్వసమి?
కథం కేన ప్రకారేణ ఆశ్వసమి క్షీణదుఃఖా భవామి; మత్సుతా సంపన్నప్రజేతి
వా స్వాధీనవతిశివీవా కేన హేతునా క్షీణదుఃఖా భవామిత్యర్థః.

౪. సోఢఇతి. రాక్షసమధ్యవాసః చిరం సోఢః భూయాంసం కాలమనుభూత
ఇత్యర్థః; సుదుస్సహఇతి; అస్యాః ద్వితీయః త్యాగస్తు అభీకజనవాదప్రయుక్తత్యాగస్తు
సుదుస్సహః పూర్వవత్సహనానర్హ ఇత్యర్థః; ఇదమంతం పృథీవీవక్యం అనంతరం గం
గావాక్యం;

గంగేతి; ఆహేతి శేషః; పాకాభిముఖస్య ఫలోపధానప్రవృత్తస్య దైవ
స్య సుకృతదుష్కృతాత్మకభాగ్యస్య ద్వారాణి అనుభవమార్గాన్ విధాతుం రోధం
కో నామ కో నా జంతుః ప్రాణీ ఈష్టే సమర్థో భవతి? న కోఽవీత్యర్థః.

పృథివీ—(౧) భగవతి భాగీరథి! యుక్తమేవైతత్సర్వం వో రామభద్రస్య.

ప. న ప్రమాణీకృతః పాణిర్భూత్యే బాలేన వీడితః,

నాహం నజనకో నాన్నిర్మచవృత్తిర్నసంతతిః.

౫

సీతా—(౨) 'హా ఆర్యపుత్రసుమరేసి?

పృథివీ—ఆకల్మషార్యపుత్రః?

సీతా—(సలజ్ఞానం) 'జహాంబాభణది.

రామః—అంబ పృథివి! ఈదృశోఽస్మి.

గంగా—(౩) క్రుశీదభగవతి వసుంధరే శరీరమసి సంసారస్య, తత్కిమ జానానేవ జామాత్రే కుప్యసి?

ప. ఘోరం లోకే వితతమయశో యా చ వసన్మావిశృద్ధి
ర్లం కాద్వీపే కథమివ జనస్సామిహ శ్రద్ధధాతు?

కా. 'హా ఆర్యపుత్రస్తరసి?

కా. 'యథాంబాభణది.

౧. వో రామభద్రస్య యుక్తత్వంబంధినో రామభద్రస్య; అనేన స్వసంబంధః పరివృత ఇతి ధ్వనితం; ఏతత్ వక్ష్యమాణం యుక్తం సంగతమ్.

౫. నేతి. బాల్యే సీతాసంబంధిని బాలేన స్వేనేతి శేషః, వీడితః ఉద్వాహ కర్తృణి గృహీతః పాణిః న ప్రమాణీకృతః యుక్తాయుక్తవిచారే నిర్ణయహేతుర్న కృతః; గృహీత ఇత్యుక్త్యా వీడితఇత్యుక్తే రయం భావః, సాముద్రికతంత్రవేత్తా స్వయం రామో మత్సుతా పాణిన్దం సాధ్వీత్వనిశ్చాయకం రేఖావిశేషం దృష్ట్వా నిర్దోషేయం చిరామభవార్హేతి సూచనాయ దృఢంపాణిం గృహ్లాన్నద్య తద్విసస్తారేతి; ఆన్యథా పాణిగ్రహణస్య దోషపత్త్యాస్త్రాగాప్రతిబంధకత్వాదితి మంతవ్యం; ప్రమాణీకృతః ఇత్యేతదుత్తరత్ర యథాలింగం విపరిణమయితవ్యం; వృత్తిస్థిలం; సంతతి ర్వంశః.

౨. యథాంబా భణతీతి; తథా నేతి శేషః; ఈదృశోఽస్మి అనార్యపుత్రోఽస్మి;

౩. సంసారస్య చంపతిమాతృపుత్రస్వస్పదుహిత్రాదికుటుంబసంబంధస్య శరీరమసి శరీరవత్ప్రవృత్తినివృత్తినిబంధనభూతాసి; కిం జామాత్రే కుప్యసి జామాతృవిషయక ప్రతికూల ప్రతిసంధానరూపమనప్రజ్వలనవతీ భవసి; క్రుధద్రుహేతిచతుర్థి.

౬. ఘోరమితి. ఆయశః దోషపత్తాక్రథా; లంకా చాసౌ ద్వీపశ్చలంకాద్వీప

ఇహ్వాహాణాం కులధన విదం యత్సమా రాధసీయః

కృత్స్నోలోక స్తదిహ విషమే కింసవత్సః కరోతు? ౬

లక్ష్యణః—(౧) అవ్యాహతాంతఃప్రకాశా హి దేవతాస్తత్త్వేషు.

గంగా—(౨) తథావ్యేషతేఽంజలిః.

రామః—(౩) అంబ భాగీరథ! అనువృత్తస్త్వయా భగీరథకులప్రసాదః.

పృథ్వీ—(౪) దేవి నిత్యం ప్రసన్నాస్మి తవ, కింత్వసావాపాతదుస్సహస్నే

హసంవేగః, న పునర్న జానామి సీతామ్నేహం రామభద్రస్య.

ప. దహ్యామానేన మనసా దైవాదవృణాం విహాయసః,

లోకోత్తరేణ సత్త్వేన ప్రజాపుణ్యైశ్చ జీవతి. ౭

తస్మిన్, ద్వితీతా ఆపాయస్మిన్ సద్విషయః; 'ద్వ్యంతరుషసర్గభ్య' ఇత్యకారస్య ఈకా

రః; లంకాద్వీపే యా పహ్నా విశుద్ధిస్తామిహ జనః కిమపి ప్రదధాతు ప్రత్యేక?

కృత్స్నోలోకః సమారాధనీయ ఇతి యత్ ఇదం ఇహ్వాహాణాం కులధనం కులక్రమా

గతం ధనం; తత్ తస్మాత్ ఇహ విషమే ఆస్మిన్ ధర్మసంకటేన వత్సో రామః కిం

కరోతు.

౧. అవ్యాహతః ఆకంఠితః అంతఃప్రకాశః ఆపరోక్షజ్ఞానరూపః యాసాం

తాస్తథోక్తాః. తత్త్వేషు పదార్థేషు; పృథ్వీ జానాత్యేవేతి భావః.

౨. తథాపి నివం సత్యం విహేఽంజలిస్తే "అంజలిః కరమా మద్రాక్షప్రం

దేవప్రసాదినీ" ఇతిన్యాయేన ప్రసాదన ఇత్యర్థః;

౩. అంబభాగీరథీతి సంబుద్ధిః; అనువృత్తః భగీరథప్రభృతిమత్సర్వంతం సంబం

ధితఇత్యర్థః.

౪. తవనిత్యం ప్రసన్నాస్మి; నిత్యంత్వదీయవిషయకమనఃకాలుష్యరహితాస్మి;

కిమర్థోఽంజలిరీత్యర్థః; కింతు నివం ప్రసన్నత్వేఽపి స్నేహస్య సంవేగ స్త్వరా ఆపా

లేశ్వవణోత్తరక్షణే దుస్సహా సోధుమశక్యః; దర్శనక్షణఆపాతస్తథైవాకర్ణనక్షణ ఇతి

కోశః; స్నేహేన పుత్రీవిషయక ప్రేష్టా సంవేగస్తరభత్వం వా; 'ఓవిజీభయచలనయో'

రిత్యస్తాద్భాషేషు తత్ప్రయోగః; చజోలితి మత్వం చ. రామభద్రస్య సీతావిషయకం

స్నేహంపునః ప్రేమ తు న జానామితి న ఆపితు జానామ్యేవ.

౫. దహ్యామానేనేతి. దహ్యామానేన భస్మీక్రియమాణేన మనసా కరణేన దైవా

ద్ధేవోః పత్నాం సీతాం విషయ త్యక్త్వా లోకోత్తరేణ సత్త్వేన దైర్ఘ్యేణ ప్రజానాం

పుణ్యైః సుకృతైశ్చ జీవతి స్రావాన్ ధారయతి.

రామః—(౧) సకరుణా హి గురవో గర్భరూపేషు.

సీతా—(రుదతీకృతాంజలిః) (౨) ¹జేదుమంఅ త్తణోఅం గేసువిలఅంఅంబా.

గంగా—(3) కింబ్రవీషి? శాంతం పాపం ౨, అవిలీనావత్సరసహస్రాణి
భూయాః.

పృథవీ—(౪) వత్సే అవేక్షణీయా తే వత్సా.

సీతా—²కింవదేహీంఅణాహేహిం?

రామః—(౫) హృదయ! వజ్రమసి.

గంగా—కథం వత్సోసనాథావశ్యనాథౌ?

సీతా—(౬) ³కహింవ్రణఅహణ్ణావసణాహత్తణం?

దేవ్యా—ప. జగన్తంగళమాత్మానం కథం త్వమవమన్యసే?

⁴వయోరపి యత్సంగాత్పవిత్రత్వం ప్రకృష్యతే.

౮

అక్షణః—అర్య శ్రూయతాం.

భా. ¹నయతు మామాత్మనోఽంగేషు విలయమంబా.

భా. ²కిమేతాభ్యామనాథాభ్యాం?

భా. ³కుత పునరథస్యాయాస్సనాశత్వం?

౧. గర్భాణామివ రూపం యేషాం తేషు తథోక్తేషు అస్తాస్త్వితిశేషః; గర్భస్య
యథాస్వరక్షణానర్హత్వం మాతృరక్షణీయత్వం చ తద్వద్దురూణాం పయమిత్యర్థః.

౨. విలయమదర్శనం.

౩. కింబ్రవీషితి. కిమితి క్షేపే; వత్సరసహస్రాణి; సహస్రశబ్దోఽనంతవాచీ;
అత్యంతసంయోగే ద్విత్వీయా;

౪. అవేక్షణీయా కటాక్షణీయా తదర్థంస్థాతవ్యమితి భావః.

౫. వజ్రమసి తద్వదలికతినమసి;

౬. అభివ్యాయాః పుణ్యరహితాయాః సనాశత్వం నాథవత్త్వం.

౮. జగదితి. జగన్తంగళం జగతాం మంగళం యస్తాదితి బహువ్రీహిః; ఆవమ
న్యసే పరిభవసి; యస్య త్వదాత్మనః సంగాత్సంపర్కాత్ ఆవయోరపి జగత్పవిత్ర
త్వేన ప్రసిద్ధయోరపి పవిత్రత్వం స్వసంబంధాదన్యేషామపి దోషావనోదకత్వం ప్రకృ
ష్యతే. స్వయమేవ పూర్వాపేక్షయా ఆలిశయితం భవతి; కర్తృకర్తరి తజ్జ్.

రామః—(౧) లోకశృణోతు.

(౨) (నేపథ్యే కలకలః.)

రామః—అద్భుతతరం కిమపి.

సీతా—(౩) ¹కింతిఅబద్ధకలకలంపజ్జలిదంవిఅలంతరికృం.

దేవ్యా—జ్ఞాతం౨.

ప. కృశాశ్వః కాశిణో రామ ఇతి యేషాం గురుక్రమః,

ప్రాదుర్భవంతి తాన్యేవ శస్త్రాణి సహ జృంభకైః.

(నేపథ్యే.) ప. దేవి సీతే నమస్తే౨స్తు గతిర్నః పుత్రకామితే,

ఆలేఖ్యదర్శనాదేవ యయోద్ధాతా రఘూద్వహః. † ౧౦

సీతా—(౪) ²దిట్టిఅలతదే వదాటవదాట, అయ్యపుత్తఅజ్జవిదేవసాదా
పరిష్కరంది. [తీతి,

లక్షణః—(౫)ఉ క్తమాసీదార్యేణ, సర్వత్ర తాని త్వత్ప్రసవముపస్థాస్యం

ఛా. ¹కింతిఅబద్ధకలకలం ప్రజ్వలితమివాంతరిక్షం.

ఛా. ²దిష్ట్యా౨స్తు దేవతా ఏతాః ఆర్యపుత్రాద్యాః తే ప్రసాదాః పరిష్కరంతి.

౧. లోకశృణోతు; మమ హి సీతాయాః శుద్ధతా వృక్తా కాలీనవాదీ జనవిప
శృణోత్విత్యర్థః.

౨. నేపథ్యే ఇతి. జృంభకాస్త్రాణాం ప్రయోగాయోగ్యత్వేన తదాగమనస్య
సూచనార్థం నేపథ్య ఇత్యుక్తం;

౩. ప్రజ్వలితం ప్రకాశవత్.

౪. కృశాశ్వ ఇతి. గురుక్రమః ఆచార్యానుపూర్వీ; జృంభకైస్సహ శస్త్రాణి
వారణాదీని ప్రాదుర్భవంతి ప్రకటిభవంతి.

౧౦. దేవీతి. పుత్రకానో గతిః ఆస్తాకం ప్రాప్త్యా; ఆలేఖ్యదర్శనాత్ ప్రథ
మాంకోక్త చిత్రదర్శనాత్ యయాః పుత్రయోః దాతా అస్తదాతా.

౪. దిష్ట్యేతి. ఏతా అస్త్రదేవతా ఆనందహేతవ ఇత్యర్థః; అద్యాపి ఏవం
దోషవాద ప్రయోక్తపరిత్యాగకారేఽపి తే ప్రసాదాః త్వదనుగ్రహః పరిష్కరంతి
ప్రకాశంతే.

౫. ఉక్తమాసీదితి; ప్రథమాంక ఇతి శేషః;

† 'ఆలేఖ్యదర్శనేదేవో యథాహ రఘునందనః' ఇతి ప్రాచీనః పాఠః.

దేవ్యా.

ప. నమోః పరమాస్త్రేభ్యో ధన్యాస్త్యపః పరిగ్రహాత్,

కాలే ధ్యాతై గుప్తస్థేయం వత్సయో ర్భద్రమస్తు వః. ౧౧

రామః—ప. తుభితాః కామసి దశాం కుర్వంతి మమ సంప్రతి,

నిస్తయానందసందర్భజ ర్న రాః కరుణోర్తయః. ౧౨

దేవ్యా—(౧)మోదస్య వత్స! రామభద్రతుల్యపుత్రావిదానం సంవృత్తే.

సీతా—(౨) 'దేవీకొవదాణం ఖత్తిచిదంపిహంకరిస్తుది?

ధా. 'దేవ్యా కవితయోః ఉత్రియోచితం విధిం కరిష్యతి?

౧౧. నమఇతి. వః పరిగ్రహాత్ యుష్మత్కర్తృకస్వీకారాత్ ధన్యాస్త్యః పః కేనులభాయుక్తాభవామః; కాలే యుద్ధాదిసమయే ధ్యాతై ఆగంతవ్యమితి చింతితైః వత్సయో గుప్తస్థేయం సన్నిధాతవ్యం; యష్టాభిలి శేషః.

౧౨. తుభితా ఇతి. తుభితాః త్వీభం ప్రాప్తాః; విస్తయః ఆశ్రుర్యస్తుదర్శన జన్మాంతకరణవికాసవిశేషః; సచాత్రగంగావతన తత్రత్వప్రసవశృంభక ప్రాప్త్యాది మూలకః; ఆనందః స్వసంబంధ సంభావనార్హతాప్రయుక్తస్థితివిశేషః; ఏతాభ్యాం సహ సందర్భసంబంధః తేన జన్మరాః వ్యాకులితాః కరుణస్య సీతావయోగజన్యదుఃఖా తిశయస్య ఊర్తయః తరంగాః కామసి దశాం అనిర్వాచ్యమవస్థాం కుర్వంతి ఉత్పాదయంతి; ఊర్తి పదేన కరుణస్య సముద్రత్వం వ్యుజ్యతే.

౧. మోదస్య మోదంప్రాప్నోహి; ఇదానీం జృంభకాస్త్రలాభే; సంవృత్తే సంజాతౌ;

౨. ఉత్రియోచితం ఉత్రియత్వజాత్యనురూపం విధిం ఉపనయనసంస్కారాది శాస్త్రార్థం.

కేచిత్పరమశబ్దస్య "పరోమా విభ్యః ఇతి. పరమాణి నిరతిశయోత్కర్షణశాలీని. ఇతి వ్యాఖ్యానియమాంకార్థే విప్రతి పద్యస్తే యథా—

"అమరసుధాదిప్రామాణ్యేన కేచిత్పరమశబ్దస్య పరం మాతీలి వ్యుత్పత్తి మాచక్షతే. తస్మి ఉచ్చైష్ఠవస్తుపరిచ్ఛేదకతా లక్షణస్య శక్యతావచ్ఛేదకస్య ప్రకృతేన సుప కద్యమానతయా లక్షణయోక్తార్హతాప్రయత్నం వాద్యమితి క్లేశః పూర్వప్రతిపాదితవ్యుత్పత్తి ప్రకారస్తు శ్రీపరాశరభట్టార్యైః భగవద్గుణదర్శణే. "పరస్థి పరమః" ఇత్యుక్తభాషితః ఇత్యుక్త" మితి.

రామః—ప. ఏహవసిష్ఠశిష్యాణాం రఘూణాం వంశవర్ధినీ,
కష్టం సీతాపి సుతయో స్సంస్కర్తారం నవించతి. ౧౩

గంగా—(౧) భద్రే కిం తవానయా చింతయా? ఏతో హి వత్సన్య
త్యాగాత్పరేణ భగవతో వాక్త్రీకేరర్పణమ్యయి.

౪. వసిష్ఠవివ వ్యచారోఽభ్యువంశస్య సంప్రతి,

సవ వ్యానయో బ్రహ్మ త్తత్రకృత్యం కరిష్యతి + ౧౪

ప యథా వసిష్ఠాంగిరసావృషీ ప్రాచేతసస్తథా,

జనకానాం రఘూణాం చ వంశయోరుభయోర్జునః. ౧౫

రామః—సువిచింతితం భగవత్యా.

లక్ష్మణః—(౨) ఆర్య సత్యం విజ్ఞానయామి, తైస్సైరుపాయైర్వత్స
కుశలవార్తప్రేక్షే.

౧౩. ఏషేతి. వసిష్ఠశిష్యాణాం రఘూణాం వంశస్య సంతతే ర్నర్ధినీ ఆవిచ్ఛేద
హేతుః ఏహ సీతాపి సుతయోః సంస్కర్తారం ఉపనయనాదిసంస్కారకార్యం
న వించతి న లభతే; కష్టందుఃఖ్యత ఇత్యర్థః.

౧. భద్రే మంగళవతి; ఏతో వత్స; ద్వితీయాంశం; వత్సత్యాగాత్పరేణ
పరస్తాత్ స్తన్యత్యాగకాలాంతరకాలే ఆర్పణమ్యయి, విద్యాదిప్రదానార్థమితి శేషః;
ఏతేన ద్వితీయాంశ విష్కంభస్థం వేనాపి దేవతావిశేషేణేతి వాక్యం వ్యాఖ్యాతం.

౧౪. వసిష్ఠవివేది. సవ వాక్త్రీకేరేవ; బ్రహ్మ చ త్తత్రం చ బ్రహ్మత్తత్రే తయో
రుచితం కృత్యం బ్రాహ్మణత్వజాత్యుగుత్త్రయధ్యాపనం త్రియలోచితధనుర్వే
దాధ్యాపనం చ.

౧౫. యథేతి. జనకానాం రఘూణాం చోభయోర్వంశయోః యథాక్రమాత్
వసిష్ఠాంగిరసా వసిష్ఠతానందా ఋషీ గురూ తథాప్రాచేతస ఋషిర్గురూః.

౨. తైస్సైరుపాయైర్బహుభిః; కుశలవార్తావభిసేయశిశువ్యయత్నేన సంభావ
యామి;

+ పుస్తకాంతరేవస్య పర్యవృత్తానే “సవితయోః త్తత్రకృత్యం కరిష్యతి”
ఇతి వాక్యమేవ దృశ్యతే, అయం వాక్యపాఠఏవ యుక్తః ప్రసిద్ధాతి, ఛార్వం సీతా
వాక్యే త్తత్రకృత్యవైవ ప్రస్తుతత్వేన తస్యైవకగనాచిత్యాత్, కుశలవయోర్బ్రహ్మ
కృత్యా వర్తత్యాచ్చ ఏతేన క్వాచిత్కం పద్యపాఠమాశ్రిత్య తనసుణం కష్టంవ్యా
ఖ్యానం ప్రామాదికం బోధ్యమ్.

ప. ఏతౌ హి జన్మసిద్ధాస్తౌ స్తాప్తప్రాచేతసావృభౌ,

ఆర్యతుల్యాకృతీ వీరౌ వయసా ద్వాదశాబ్దకౌ. †

౧౬

రామః- (౧) వత్స ఇత్యేవాహం పరిష్టవమానహృదయః ప్రముగ్ధోఽస్మి.
పృథివీ—(౨) ఏహి పుత్ర! పవిత్రీమదు రసాతలం.

రామః—(౩) హాస్తి యే లోకారంతరం గతాసి.

సీతా—(౪) ¹జేదుమంత త్తణోఅంగేసువిలలంతంబా, ఇసహిస్సంతిణు

హవిదుంజీవలోఅస్సహరిహవం.

లక్ష్మణః—(౫) కిము త్తరం స్వాత్?

పృథివీ—(౬) వత్సే మన్నియోగతస్తస్యత్యాగం యావత్పుత్రయో

భా. ¹నయతు మామాత్మనోఽంగేషు విలయమంబా, నసహిష్మేఽనుభవితం
జీవలోకస్య సరిభవం.

౧౬. హేతునాహ—ఏతౌ హి త్యాదినా. తంత్రేణాయం శ్లోకశ్చతుష్టయపరః;
అభినేయశిశ్నోః కుశలవయోశ్చ జన్మసిద్ధాస్త్రత్వాదికం సమానం యోజ్యం; వయసా
ద్వాదశాబ్దకౌ వయసా జీవనకాలేన హేతునా ద్వాదశాబ్దకౌ ద్వాదశసంఖ్యాకసంవ
త్సరయుక్తౌ; అభినేయశిశ్నోరప్యభినయకాలాపేక్షయా ద్వాదశాబ్దకత్వం బోధ్యం.

౧. ఇత్యేవ త్వదుక్తరీత్యేవ; పరిష్టవమానహృదయస్తరళహృదయః ప్రము
గ్ధోఽస్మి ముగ్ధోఽస్మి;

౨. రసాతలం ఆధోభువనం;

౩. లోకారంతరం ఆన్యం లోకం;

౪. విలయం తిరోహితత్వం; జీవలోకస్య పరిభవం జీవలోకార్త్యక తిర
స్కారమ్;

౫. ఉత్తరం పృథివ్యాః ప్రతివచనం కిం స్వాత్? ఉత్తర మనంతరభావి వా;

౬. మన్నియోగతః మదాదేశేన; స్తస్యత్యాగం యావత్ స్తస్యత్యాగమభివ్యా
ప్య పుత్రయోరపేక్షస్య పుత్రే పశ్యేత్సర్వః † పరేణతు పరస్తాత్తుతే యథా రోచిష్యతే
యేన ప్రకారేణ రుచిర్భవిష్యతి తథాహం కరిష్యామిత్యర్థః;

† ఆర్యపద్యస్య ద్వితీయతృతీయ చరణౌపుస్తకాంతరేషేషం దృశ్యేతే—“ఉభౌ
ప్రాచేతసాన్తు నేః, వీరౌ సంస్తాప్తసంస్కారౌ.” ఇ.

‡ అత్ర యోగక్షేమావిత్యధ్యాహృత్య పుత్రయోః యోగక్షేమా పశ్యేత్సన్య
యాయుక్తః.

రవేక్షస్య, పరేణతు తే యథా రోచిష్యతే తథా కరిష్యామి.

గంగా—(౧) ఏవం తావత్. (నిష్కాంతే దేవ్యాః తావత్.)

శామః—(౨) ప్రతిపన్న మే తావత్ హానారిత్ర దేవతే హాదంకారణ్య
వాసప్రియసఖి లోకాంతరేపర్యవసితాసి.

(ఇతి మూర్ఛతి)

లక్ష్మణః—(౩) హాభగవన్నహానుభావ వాల్మీకీచరిత్రాయస్య ఏ ఏషకీల
తే కావ్యార్థః.

(నేపథ్యే) (౪) అహం యతామాతోద్యం, భోభోజంగమస్థావరాః
ప్రాణభృతః మర్త్యామర్త్యైః పశ్యంత్యిదాం వాల్మీకినా ప్రతి
జ్ఞాతం పవిత్రమాశ్చర్యమ్.

౧. ఏవం తావత్ ఏవమేవ; దేవ్యా గంగాపుణివ్యా; నిష్కాంతే; రంగస్థా
నాదితి శేషః;

౨. లోకాంతరేపర్యవసితాసి; పర్యవసానం నిర్మాణం లోకాంతరమేవ గతాసీతి
ప్రతిపన్నం నిశ్చితమ్; ప్రవృత్త్యాగాత్పరీత్ర రసాతలగమనస్య పృథివ్యాఽభ్యనుజ్ఞాత
త్వాత్ అద్య చ ద్వాదశానాం వత్సరాణామతీతత్వాచ్చ లోకాంతరం గతా సీత్యే
తావన్నిశ్చితమితి భావః.

౩. ఏష తే కావ్యార్థః; పర్వాంతం దృష్ట ఇతి శేషః; ఇతః పరం నివర్తితవ్య
మితి హృదయమ్ ‡

౪. ఆతోద్యం నృతగీతవాద్యసమదాయః అపసీయతాం నివర్త్యతాం; మర్త్యా
మర్త్యాదేవమనుష్టాత్త కాః; జంగమస్థావరాత్త కాశ్చ ప్రాణభృతః; వృక్షాదీనామపి
ప్రాణిత్వాత్ స్థావరోక్తిరవిరుద్ధా; వాల్మీకినా ప్రతిజ్ఞాతం పూర్వం కరుణాన్యు
తరసమిత్యత్రాద్యుతరసపదేన ప్రకాశ్యత్యేన బోధితం పవిత్రం నిర్దోషమాశ్చర్యం
పశ్యంతు.

‡ తే కావ్యార్థః కావ్యప్రయోజనం ఏష కిల రామస్య మూర్త్యైవేలినంభావ
యామిత్యధః, ఉద్దేశ్యప్రాధాన్యవిషయావిషయిణి పుంస్త్యమ్, త్యాగానంతరకాలిక
సీతావృత్తాంతప్రదర్శనపూర్వకం తద్వివరహదఃఖస్యోద్బోధనేన రామవైరవంశిభావస్థా
సంపాదనార్థమేవ త్వయాయం దృశ్యప్రబంధః పరికల్పితః నరు తాదృశదుఃఖస్యైవ
నోదార్థ మిత్యహం సంభావనామితి తాత్పర్యవర్ణనం యుక్తమ్.

లక్ష్మణః—ప. మంథాదివ త్సుభ్యతి గాంగమంభో

వ్యాప్తం చ దేవర్షి భిరంతరిక్షమ్,

ఆశ్చర్యమార్యా సహ దేవతాభ్యాం

గంగామహీభ్యాం సలిలాదుదేతి.

౧౭

(నేపథ్యే) ౪. అరుంధతి జగద్వంద్యే గంగాపుణ్యౌ జుషస్వ నా,

అర్పితే యంతవావాభ్యాం సీతా పుణ్యవ్రతా వధూః.

౧౮

లక్ష్మణః—(౧) అహో ఆశ్చర్యం ౨. ఆర్యే ౨. ఆః కష్టమద్యాపి నో
చ్ఛవ్విశ్వాద్యః. (తతః ప్రవిశత్యరుంధతీ సీతాచ).

అరుంధతీ—ప. త్వరస్వ వత్సే వైదేహి ముంచ శాలీనశీలతాం,

ఏహి జీవయ మే వత్సం సౌమ్య స్పర్శేన పాణినా.

౧౯

సీతా—(ససంభ్రమం స్పృశంతీ) 'సమాససిదు అయ్యవుతో'.

రామః—(౨) (సమాశ్వాస్య) సానందం భోః కిమేతత్? (దృష్ట్వా సహ
క్షాద్భృతం) కథం దేవీ జానశీ? (సలజ్జం) అయే కథమంబా అరుం
ధతీ? కథమృశ్యశృంగాదయోస్తద్గురవః? [సన్నా.

అరుంధతీ—(౩) వత్స ఏహ భాగీరథీ రఘుకులదేవతా దేవీ గంగాసుప్ర

భా. 'సమాశ్వాసి త్వాద్యపుత్రః.

౧౭. మంథాది. గాంగమంభః మంథాదివ మథనాదివ త్సుభ్యతి లోభం ప్రాప్నో
తి; అంతరిక్షం దేవైః ఋషిభిశ్చ వ్యాప్తం దర్శనకాతుకాదితి భావః; ఆర్యా సీతా
దేవతాభ్యాం గంగామహీభ్యాం సహ సలిలాదుదేతి ఉద్గచ్ఛతి.

౧౮. అరుంధతీతి. నాదితి ద్వితీయా ద్వివచనం; గంగాపుణ్యౌ జుషస్వ
జనీహి; తవ వధూః స్తుషా ఇయం సీతా ఆవాభ్యాం తవార్పితా.

౧. ఆర్యే ఇత్యరుంధతీం ప్రతి సంబోధనం; నోచ్ఛవ్విశితి ఉచ్ఛ్వాసం న
ప్రాప్నోతి.

౧౯. త్వరస్వేతి. శాలీనశీలతాం అధృష్టస్వభావత్వం ముంచ త్యజ; సౌమ్యస్ప
ర్శేనచంద్రవత్ శీతచీన పాణినా మే వత్సం జీవయ సప్రాణం కురు.

౨. ఏతత్ సీతాస్పృగ్మనరూపం; కిం కిం హేతుకం? కథం దేవీ జానశీతి; విస్త
యద్యోతకః కథంశబ్దః; లజ్జా మనస్సంకోచః సచేహాయంధతీదర్శనాత్;

౩. భాగీరథీ భగీరథాసీతా రఘుకులదేవతారఘుమంశయోగక్షేమనిర్వాహికా
దేవీ దీప్తిశాలినీ గంగా సుప్రసన్నా అనుగ్రహం కృతవతీ;

(నేః ధ్యే) (౧) జగత్పతే రామభద్ర స్మర్యతా మాలేఖ్యదర్శనే మాంప్రత్యాత్మవచనం, సాత్వికమంబన్నుషాయామరుంధతీవ సీతాయాం శివానుభ్యానాభవేతి, తదన్యతాన్తి.

అరుంధతీ—ఇయం తే శ్వశ్రూర్భగవతీ వసుంధరా.

(నేపథ్యే) (౨) ఉక్తం చ పూర్వమాయుష్షతా వత్సయాః పరిత్యాగే, భగవతీ వసుంధరే క్లాభ్యాం దుహితరమవేక్ష్య జానకీమితి, తదధునా కృతవచనాన్తి వత్సయాం ప్రభో ర్వత్సస్య. రామః—(౩) కృతాపరాధోఽపి భగవతి త్వయానుకంపితవ్యః ఇతి ప్రణమతి.)

అరుంధతీ—(౪) భోభోః పౌరజానపదాః ఇయమధునా వసుంధరా జాహ్నువీభ్యామేవం ప్రశస్యమానా మయాఽరుంధత్యా చ సమర్పితా, పూర్వం భగవతా వైశ్వానరేణ నిర్ణీతపుణ్యచారిత్రా, సబ్రహ్మకైశ్చ దేవైస్సంస్తుతా సవితృకులవధూర్దేవ యజనసంభవా జానకీపరిగృహ్యతాం ఇహాకథం భవంతో మన్యంతే?

లక్ష్మణః—ఏవమంబయాఽరుంధత్యా నిర్భర్తృతాః పౌరజానపదాః కృత్స్నశ్చ భూతగ్రామ ఆర్యాం నమస్కర్వంతి, లోకపాలా సత్తర్కయశ్చ పుష్పవృష్టిభిరుపతిష్ఠంతే.

౧. ఆలేఖ్యదర్శనే చిత్రదర్శనకాలే ఆత్మవచనం; త్వద్వచనం; అన్యతాన్తి నిర్యాతితబుణాన్తి; బుణం హి అవశ్యం ప్రతిదేయమితి సాదృశ్యాదేవముక్తం;

౨. ఆయుష్షతా త్వయేతి శేషః; క్లాభ్యామవేక్ష్య జానకీమితీదం వస్తు ఉక్తమితి పూర్వేగాన్వయః; కృతవచనాన్తితి; ఉచ్యత ఇతివచనః ఉక్తార్థః; కృతః అనృతః వచనః ఉక్తార్థః యయా తథోక్తాన్తి;

౩. దయావిషయాకర్తవ్యః ఇతి ప్రణమతి ప్రకర్షణ నమస్కరిత;

౪. పౌరాః పురవాసినః; జానపదాః దేశవాసినః; ఏవం ప్రశస్యమానా “ఆవయోరసి యత్సంగాత్పవిత్రత్వం ప్రకృష్యతే” ఇత్యభిప్రాయః; పూర్వం రావణపథానంతరకాలే వైశ్వానరేణ ఆస్మినా నిర్ణీతపుణ్యచారిత్రా నిశ్చితపాత్రత్యా; పరిగృహ్యతాం రాజ్ఞీతేషాం స్వీక్రియతాం; ఇహ ఆస్మిన్నర్థే భవంతః కథం మన్యంతే? కింవో మత మితి భావః; భూతగ్రామః గోబలీవర్దన్యాయేన పౌరజానపదానిర్ణీతగ్రాహ్యః; ఆర్యాం సీతాం; లోకపాలా ఇంద్రాదయః; సత్తర్కయః ఆత్మ్యాదయశ్చ పుష్పవృష్టిభిః కరిణైః ఉపతిష్ఠంతే శ్రావయంతి ఆర్యామిత్యన్యాయపంగా.

అరుంధతీ—రామభద్ర!

ప. నియోజయ యథా ధర్మం ప్రియాం తే ధర్మచారిణీం,

హిరణ్మయాః ప్రతికృతేః పుణ్యాం ప్రకృతిమధ్వరే. ౨౦

సీతా—(స్వగతమ్) ¹ బాణాదిఅయ్యపుత్తోసీదా దుఃఖంపమ్బదుమ్.

రామః—(౧) యథా భగవత్పాదిశతి.

లక్ష్మణః—(౨) కృతార్థోఽస్మి.

సీతా—(౩) ² పచ్చుజ్జీవిత్వా.

లక్ష్మణః—ఆర్యేలక్ష్మణశ్చిరసా ప్రణమతి.

సీతా—(౪) ³ పచ్చపరిసోచిరంజీవ.

అరుంధతీ—(౫) భగవన్నామ్నోకే రామభద్రస్యో పనయేదాం సీతాగర్భ
సంభవో న శలవో. (ఇతి సమ్మాగ్రింతా.)

శా. ¹ బాణాత్యార్య పుత్రస్సీపాదుఃఖం ప్రమాణ్ణితుమ్,

శా. ² ప్రత్యుజ్జీవితాస్మి.

శా. ³ పత్నశ్చపృశస్పిరం జీవ.

౨౦. నియోజయతి. తే ప్రియాం త్వద్విషయప్రీతియైక్తాం ధర్మచారిణీం
ధర్మామహానలీం ఆధ్వరే నూగే హిరణ్మయాః ప్రతికృతేః ప్రతిమయాః పుణ్యాం
పావనీం ప్రకృతిం ప్రతిమేయాం సీతాం యథా ధర్మం నియోజయ ఆర్జునయ;
పుణ్యామిత్యనేన “యస్య భార్యా పిదూరస్థా పతితా వ్యాధితా వా; ఆనిచ్ఛః ప్రతిహ
లావా” ¹ ఇత్యాదివృద్ధానః.

౧. యథా భగవత్పాదిశతి; తథా స్వీతి శేష;

౨. కృతార్థోఽస్మి; సీతారామయోగసమాగమరూపప్రయోజనసిద్ధిమానస్మి;
త్యాగస్య స్వద్వారకత్వాదేవముక్తం;

౩. ప్రత్యుజ్జీవితాస్మి; ‘యత్త్వయాసహసస్వర్గ’ ఇత్యుక్తరామ సమాగమాత్తక
పునరుజ్జీవనవతీ కృతాస్మి;

౪. ఈవృశస్సక్ చిరంజీవ మమ పత్యుశ్చ సమాగమం పరమశ్రేయో మన్వా
నస్సక్ చిరంజీవ;

౫. రామభద్రస్యోపనయ రామభద్రస్యసమీపం ప్రాపయ;

+ ఏతచ్ఛేషస్తు ‘తస్యాః ప్రతినిధౌక్రియా’ ఇతి.

రామలక్ష్మణౌ—(౧) దిష్ట్యా తథైవైతత్.

సీతా—(౨) ¹కహిం మేవుత్తత.

(తతః ప్రవిశతి వాల్మీకిః కుశలవౌ చ.

వాల్మీకిః—(౩) వత్సో ఏష వాం రఘుపతిః పితృ, ఏషలక్ష్మణః కన్య

పితృ, ఏషా సీతా జనన. ఏష రాజర్షిర్వనకో నూతామహః

సీతా—(సహర్షకరుణాద్భుతా విలోక్య) (౪) ²కహం జాదామిషలవా?

కుశలవౌ—(౫) హతాత! హలంబ! హమాణామహా!

రామః—(౬) (సహర్షసూరింగ్య) ననువత్సో యువా ప్రాప్తాస్థః.

సీతా—(౭) ³విహిజాతమవ విహిజాదలవ చిరస్యపరిపజేహలో అంద

రాదో అదంజణణం.

కుశలవౌ—(౮) తథా కృత్వా ధన్యో స్వః.

సీతా—⁴భలవంశణమామి.

శ్లా. ¹కుత్ర మే పుత్రకౌ.

శ్లా. ²కహం జాతో కుశలవౌ?

శ్లా. ³విహిజాతమవ విహిజాతలవ చిరస్యపరిపజేహలో లోకాంతరాదాగతాం జనసిం.

శ్లా. ⁴భగవన్ ప్రణమామి.

౧. దిష్ట్యా తథైవైతత్; ఏకత్ కుశలవౌత్పత్త్యాదికిం తదవ పూర్వమస్య చ్చింతితప్రకారేణైవ; ఆనీదితి శేషః;

౨. క్వ మే పుత్రకౌ? ఇదం వాల్మీకిప్రవేశసూచకం.

౩. నూతామహః మాతః పితృ;

౪. కథంజాతో కుశలవౌ; జాతో పుత్రః; కథమితి చిత్తవికాసే.

౫. హతాతేత్యాది. సర్వత్రహాశబ్దో హర్షద్యోతకః;

౬. నను వత్సో యువాం ప్రాప్తాస్థః; నను వత్సావీతి సూబోధనం;

౭. చిరస్య పరివృజతం బహుకాలమాలింగతం; నను యత్కించితకాలింగనే తృప్తిశీలి భావః; పరివృజతమితి లోటి మధ్యమద్వివచనం; లోకాంతరాత్ రసాత లాత్;

౮. తథా కృత్వా ఆలింగ్య; ధన్యోస్వః శ్రుతస్తా భవావః;

వాసంతీ—(౧) వత్సే ఏవమేవ చిరం భూయాః.

సీతా—¹అహ్మ హే, తాదోమల గురూఅజ్ఞాఅణో సభ త్రఅజ్ఞానంతా
దేఈసలక్ష్మణాసుప్సణ్ణా అజ్ఞప్తతలణా మసలవావిసమందీ
సందితాణిబ్భరమ్మి ఆణందేణ.

(నేపథ్యే కలకలః)

[ప్రాప్తః.

వాసంతీ—(౨) (ఉత్థాయావలోక్యచ) ఉత్థాతలవలో మధురేశ్వరః

లక్ష్మణః—(౩) సానుషంగాణి కల్యాణాని.

రామః—(౪) సర్వమిదమనుభవన్నపి న ప్రత్యేమి, యద్వా ప్రకృతిరి
యమభ్యుదయానా.

వాసంతీ—(౫) రామభద్రఉచ్యతాం కింతే భూయః ప్రియముపహరము!

పా. ¹హంత; తాతః కులగురుగార్యాజనస్స భర్తృకా ఆర్యా శాంతా దేవీ
సలక్ష్మణా స్సుప్రసన్నా ఆశ్రపుత్రచరణాః కుశలవాచసి సమం దృశ్యంతే తన్నిర్భరా
స్థానందేన.

౧. ఏవమేవ చిరం భూయాః; ఏనమేవపత్యపత్యాభ్యాం సంకతైవ చిరం బహు
కాలం భూయాః;

౨. ఉత్థాతః ఉన్మూలితః లవణో లవణనామకాసురో యేన సతథోక్తః; మధు
రాయాః తన్నామకలవణనగర్యాః ఈశ్వరః స్వామీ శత్రుఘ్న ఇత్యర్థః; అస్యాసి ప్రథ
మాంకారబ్రహ్మజనత్వా స్మిర్వహణే నివేశః;

౩. కల్యాణాని కళత్ర సమాగమాది శ్రేయాంసి సానుషంగాణి; ఆనుషజ్యలే
ఆనుసంబధ్యలే ఇత్యనుషంగం మంగళాంతరం; కర్తణి ఘర్షణ; “సంబంధమనువర్తి
వ్యతే” ఇత్యాచార్యభగవత్పతంజలి ప్రయోగాన్నాప్రయుక్తత్వం; ‘సంపత్సంపదమను
బద్ధాతీతి న్యాయేన మంగళాంతర సహితానీత్యర్థః; శత్రువధతద్రాజ్య ప్రాప్తిశ్చప్రే
యస్తాత్;

౪. అనుభవన్నపి సాక్షాత్కుర్వన్నపి న ప్రత్యేమి నియతమితి న విశ్వసిమి;
యద్యేతి; నమద్దోష ఇతి భావః; ఇయం నియతమిత్యప్రత్యయః; విధేయప్రాధా
న్యాత్ స్త్రీత్వం; అభ్యుదయానాం శ్రేయసాం ప్రకృతిః స్వభావః;

౫. భూయః ప్రియం పుత్రకళత్ర సమర్పణాత్పరమిష్టం కిముపహరము ఉప
హరీకరోమి; ఇదమేవ సర్వధా ఋషయశ్చేయోవిధ్యాస్యంతీతి ప్రథమాంకే సూచితం;
అతఃపరమసి ఉక్తాదన్యదః; తథాపీదం భరతవాక్యమస్తు; ఏవం సత్యసి వత్సమాణంభర
తవాక్యమస్తు భవనార్హం; అర్హే లోటః; ఇయం చ ప్రశస్తిః.

రామః—కిమతః పరమః మే ప్రయమస్తి?

తథాపీదమస్తు.

భరతవాక్యం—

ప. పాపభ్యశ్చ పునాతి వర్ధయతి చ శ్రేయాంసి నేయంకథా
మంగల్యా చ మనోహరా చ జగతోమాతేవ గంగేవచ,
తామేనాం పరిభావయత్వభిషక్తు ర్విస్య స్తరూపాంశుభా
శ్శబ్ద బ్రహ్మవిదః కవేః పరిణతాం ప్రాజ్ఞస్య వాణీమిమామ్. ౨౧
(సప్తమో) తాస్యశ్చేష్ట

ఇతి సప్తమో ౭ జ్ఞాః.

శ్రీమహాకవి భవభూతి విరచితము త్తరరామచరిత నాటకం
సమాప్తమ్.

౨౧. భరతవాక్యమాహ—పాపభ్యశ్చ. సా ప్రసిద్ధా ఇయం బుద్ధిశ్చా కథా రా
మాయణాత్మక వాక్యప్రబంధః; 'కథవాక్యప్రబంధే' ఇతిధాత్యుః; పాపభ్యః దురితేభ్యః
జగత్పునాతి విభజతి; జగత ఇతివత్ప్రయంతం ద్వితీయాంతతయా విపరిణమ్యయోజనీయం;
పూర్వ భాతుర్వద్భవీ దురితవిభజనాత్మకదోష నిర్హరణవాచీ; తథాపి పాపభ్యః పునా
తీతి "సకీచక్షర్తాపతపూర్ణరంభైః" ఇతీ తివద్వాక్యభేదం; జగతః శ్రేయాంసి పుత్ర
మిత్రాదీని వర్ధయతి మోక్షవర్ధంతాన్యస్తరోత్తరమధికాని కరోతి; ఆత్మ; కుటుంబ
వృద్ధిం భవభావ్యేత్యాది శ్లోకద్వయమునుసంధేయం. మాతేవ గంగేవ చ మంగల్యమనో
హరా చ; మాతా హిదుఃఖినిస్తరణకారిణీ సుఖదా చ భవతి; గంగాచ పాపనాశిని
మోక్షదా చభవతి; తద్వద్రామాయణకథాపీతిభావః; శబ్దబ్రహ్మవిదః శబ్దవివ బ్రహ్మ;
అపరిచ్ఛిన్న త్వానందమోతుత్వాభ్యాం పరబ్రహ్మసామ్యద్రూపణం, తద్విదగతీని
శబ్దబ్రహ్మవిదః సహృదయాః; ఆభినయాః సాత్త్వికాంగికాహార్య వాచికభే
దేన చతుర్విధాః; ఆభినయైతి ఇత్థంభూతలక్షణే తృతీయా; ఆభినయవికల్పా యో
విన్యాసో రచనా; వైశిష్ట్యం చ ప్రతిపాదకత్వరూపం; విన్యస్తం విన్యాసేన నిష్ప
న్నం; చతుర్విధాభినయ ప్రతిపాదకరచనానిష్పదితం రూపం శరీరం యస్యా స్తథోక్తం;
శరీరం చే హనుపూర్వీ; ప్రాజ్ఞస్య సర్వజ్ఞశిరోమణేః కవేః భవభూతికవేః ఇమాం వాణీ
పరిణతాం ఉత్తరరామచరిత నాటరూప వాగాత్మనా యః పరిణామః తద్వతీం తామే
నాం శ్రీరామాయణాత్మకకథాం పరిభావయంతు పరిశిష్టాంతయంతు; 'భూ ఆవక

ల్కనే' అవకల్కనం చింతనమిక్కుకం; ఇయం కథా శ్రేయాసి వర్ణయతి ఏనాం
 పరిభావయంత్యిశ్యవ్యాజేశాదేనాదేశః; వాల్మీకివాగేవ భవభూతివాగాత్తనా పరిణ
 లేశ్యుక్త్యా ఉత్తరరామచరితస్య గాంధీర్యమాధుర్యే వ్యజ్యేతే; పరిభావయంత్యిశ్యనేన
 "బద్ధాయ దర్పణరనేన విమన్దపూర్వమ్" ఇతి శ్లోకార్థో ధ్వనితః; పరిపూర్వకస్య
 'భూసత్తా సూమితి' పరిశస్యైవావజ్ఞానకత్వమితి నాస్య తత్ర ప్రసక్తిః; శబ్దబ్రహ్మవిదో
 బుధాః ఆభినయైస్సహ విన్యస్తహుః పాం ప్రాజ్ఞస్య కవేమాం వాణీం పరిణతాం
 తామేనాం పరిభావయంత్యితి యోజనా; ఏతేన ఏనామిమామిత్యనయోర్న పాన
 రుక్త్యం; అభేదసంబంధేనాన్వయినాచకయోగవ ప్రకృతివికృతినాచకయోరపి సమా
 నవిభక్తికత్వ నియమాదుభయోద్ధిష్ఠీయూంశత్వమ్; ఏవం సాంగం నాటకం వృత్తమ్.

ప. యదత్రోచ్చృంఖలం కించిత్కవినానేన బధ్యతే;

నిరంకుశతయూ తత్తు సమాధేయం మనీషిభిః.

కోశవ్యాకరణేనాత్ర విఖిలేగ్గంధగౌరవాత్;

భావస్య సు గంధీరత్వా త్సకశ్చిత్కగ్ధితో మయా;

భవభూతేః కవీంద్రస్య క్వ గంధీరో గిరాం భరః?

కవ్యున్మతి రతిస్వల్పా సహాయోఽత్ర హయాననః;

అనవరతభావనాభిరోఽర్థః క్షేణా న్దయాలభః;

తస్య ప్రకాశనీయం వ్యాఖ్యా విదధాతు కౌతుకం సుధియామ్.

దాశరథి (వాధూల) వంశజయో భూసారనివాసి రాఘవాఝస్య;

ఉత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాయాం సప్తమోంకకప్రాచూత్.

ఇతి వాధూలవీరరాఘవవిరచితాయాం భవభూతిభావతలస్పర్శినీ

సమాఖ్యానాయా ముత్తరరామచరిత్రవ్యాఖ్యానాయాం

సప్తమోంకకః.

